

3 1761 08819705 8

МАРКО ВОВЧОК

Свекруха.

Не дага невістка, не дага,
Та і до роботи не дага!
П. стя.

Мина коли в у нашому селі удова Оршца
Я ще була невеличка дівчинка, не думаю, що
наш батько, а гулясе одо покійної матері —
не раї царствув. Вони були сусіди до Оршцого,
тільки одо тинь. Ми казали мійні до Оршца,
мово у тумані — висок а, у червоному оцін-
ку, все горні дрови здвелае.

Колівино і давно померло; старшого сина
во туркакині забито, менший при матері
буво, кардикував. Паробокто на все село: гар-
ний, конь до муча воду пити, гравні, все мій
и ровтмелуї... матері повадав, а граа
меділа і пількована его білшо кірмо оха
во лобі.

LU
V9739L

Vovchka, Marka (pencil)

ТВОРИ МАРКА ВОВЧКА

З ЖИТТЄПИСОМ АВТОРКИ Й ЖИТТЄПИСНИМИ
МАТЕРІЯЛАМИ

[Red. Bohdan Lorkuy]

(v. 2)

ТОМ II

НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ

КИЇВ — ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

КОЛОМІЯ
ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ

WINNIPEG MAN.
UKRAINIAN PUBLISHING

509932
3.8.50

СЕТРА.

I.

Мати вмерла — я ще малесенькою була, добре й не запам'ятаю. Тільки міні наче сниться, що хитав мене хтось у колисці і співав надо мною тихесенько.

Як поховали паніматку, батько не хотів удруге ожени́тись. «Не буде вже над мою першу милу», було каже. «Коли Господь її приняв, нехай уже діточки господарюють!»

Батько наш був дуже добрий; жалував нас обох рівно, і брата й мене. Жили ми при достатку, всього було доволі; що було собі задумаю, те й зроблю: все міні вільно було. Що яке-то моє діво́вання було розкішне й веселе, то й згадати любо! Нехай мій батенько царствує!

Поголяла дівчиною років зо три; сватають мене. Я все не хочу, а батько не силує, хоть там які були й багаті, і пишні женихи. Аж ось послав і міні Господь до пари й любови. Мій жених був хороший такий, Господи! Чорнявий, ставний . . . Так то вже я його сподобала! Тільки й на думці, що Павло; як би то хутче побачитись! А він не з нашого села був, геть із чужого. Побачу — й веселенька, а не побачу, то такий уже сум мене візьме, такий жаль обійме, що й світ міні не милий! Спізниться він на гуляннячко, я й очи виплачу. «Може,» думаю, «в його друга є дівчина.» Коли так по Семені, другого дня, і не сподівалась, і не снилось міні, та й посв'ятався він. Батько поблагословив. Дармо, що чужесторонній, та господар був добрий такий, хазяйствовав, що й на стороні його всяке знало.

Привіз мене чоловік на своє господарство. Боже мій милий! як-то жили ми любенько! Та не дав йому

Господь довгого віку . . . Тільки всього два роки була я за ним. Такий він був любячий до мене! В хату, то й заглянуть весело: як у віночку. Сидимо, робимо, чи так говоримо, усе собі в-кущі.

Коли тут — лихо мій тяжке — рознедужався Павло мій. Кидалась я й до знахорів, і до лікарів — ніхто нічого не вразив! Смерти, кажуть, не одперти . . . помер Павло . . .

Приїхав за мною батько, та й до себе взяв. Чоловікову хату продали і худобу всю.

«Живи в мене, дочко! Чого ти маєш у чужому селі одинока сидіти! Хиба ти сирота, нехай Бог милує!»

II.

А брат мій тими часами оженився, узяв таки з нашого села дівчину; моторна така, чепурна, що й годі! І дитинка в їх була, дівчинка, як ясочка, свіжа й повна, як гурочок.

Не поплакала я ще й півроку за своїм Павлом, а тут і батька ми поховали. Кажуть люде: Як одна біда йде, то й другу за собою веде; то не дурно й кажуть! До якого часу ми добре жили: далі зубожів мій брат: то хліб не вродив, то худоба вигинула: а пятеро діток Бог дав: дві дівчини й три хлопці. Журиться так брат, аж вяне. Невістка смутная ходить, і дітки навіть посуміли. Таке вже настало, що й хліба ні за що купити.

«Сестро!» каже брат, «коли твоя ласка, позич міні грошей! Як буду жив, зароблю — оддам, а вмру, то Бог тобі оддасть!»

Я й позичила йому ті гроши, що за хату й за худобу взяла, та ніби в нас і в хаті повеселійшало: і брат заговорить, і братова всміхнеться, й дівтора бубонить, регочеться. Я радію: «Слава Господеві, що і в нас, як і в людей, благодатно!» Купив мій брат худобу, став по-троху розживаться.

Ми з братом щиро любилися з-роду, з-малку. Щоб посваритись, або скривдити одно одного, крий Боже! Вже як там не погодимось на чому, то подаруємось.

І небожата мене дуже жалували, аж за мене було змагаються між собою: «Се моя тітка!» а той собі тягне: «Моя!» Та як ученяються цілувати, то було й роботу з рук вихоплять, і хустка з голови спаде.

Тільки братова багацько гордувала. Уже ж я й годила, як малій дитині, та ні, не вгодила! «Братова, серце!» було ражу їй, «зробімо так та оттак, то добре буде.» Там чи кушити що, чи продати, — з-роду-віку не послухає: хоть шкода с того видима буде, вона свого докаже. Перед нею затихну, поплачу нишком, та й годі. Не хотіла брата турбувати; знов до неї з ласкавою мовою підйду.

Якось розсаду з нею садимо в городі. Я говорю до неї; вона, мов не чує, одійшла собі геть. Важко міні на-серці — заспівала собі; співаю, а сльози так з очей і ллються . . . Коли чую: «Боже помагай, і день вам добрий!» Дивлюсь — се наша сусіда. Перехилилась через тин, та й кланяється.

Я хутенько втерла сльози. «Добри-день,» кажу, «сестрице!»

«А я отсе до вас іду.»

«Та милости ж вашої просимо!»

«Чи не продали б ви міні розсади трошечки?»

«То вже для чужого продати, а для сусіди й так треба дати.»

«Коли ваша ласка, серце!» і простягає міні глечичка.

Я набрала скілко там у глечичок, та й дала їй. Подякувала та жінка, та й пійшла собі.

Братова на мене й накинулась: «Се,» каже, «як усі господарюватимуть, то й господарство моє рознесуть чисто! Такі й золоту гору розимчать!»

Як почала, як почала . . . Мати Божа милостива! Я тільки слізми вмиваюсь . . .

«Братова!» кажу, «не жалувала я для вас нічого, поки що мала! Гріх вам буде, що ви мене хліба куском тепер дорікаєте!» Покинула робити й вийшла з города.

Тяжко й важко міні. Узяла собі таку думку: «Покину їх, пійду служити!» Зібрала своє добро; що в тлумочок склала, а що покликкала братових дівчаток та їх обділила. У мене було всякої одежини й не злічити, а все добра, нова. Скільки полотна було, хусток, плахот, юпок! Діти радіють; зараз дівчатка й почали вбіратись. «А чи міні гарно, тітусю?» — «А міні?» — «Як оддамся, то завяжу отсю червону хустку», говорить; а сама ще така, як узлик. Джерґочуть коло мене, а міні вже так жалко, що й словечка не скажу; за слізоньками світу Божого не бачу! І діти помітили — жалують мене: «Тіточко любочко! чого ви журитесь? Може, хто вас налаяв? Може, ви не здужаєте?» Обсіли мене, як дрібні пташенята. «Не плачте», вмовляють, та міні рученятами очи затуляють.

III.

Чую, так над вечір, брат іде. Я уступилась, та й сіла в кутку. Він, веселий, увійшов: «Здорові, діточки, і ти, сестро!» За ним і братова в хату. Посідали вечеряти вони й діти.

«А ти чому не йдеш, сестро?»

«Спасибі, братіку, не хочу.»

Він подививсь на мене пильно, і жінці в вічи, похитав головою. «О, жінко!» каже «се вже, бачу твої примхи! Не обижай сестри: гріх тобі буде!»

«Отсе міні лиха година та нещаслива! Хиба ж я в тебе наймичка, що міні не вільно й словечка сказати! Ганю я твою сестру, чи що? Я тільки правду щиру сказала!»

Покинула вечеряти і с хати пійшла.

А старшенька дівчинка до батька: «Чого се, тату,

тітка все плаче? Так плаче, що Господи! Що мати їй сказала?»

Брат змовчав, тільки по головці дівчинку погладив.

По вечері, зближився до мене, сів поруч зо мною, та: «Сестро моя,» каже, «не журись голубко! Досі жили с тобою любенько, треба б так й звікувати. Нас тільки двойко в світі . . . Подаруй моїй жінці яке там незвичайне слово, зроби міні таку велику ласку, сестро моя рідненька!»

«Братіку мій, голубчику! Нехай же мене Господь милосердний боронить, щоб я с тобою в сварку заходила,» кажу. «Що твоя жінка мене обідила, я їй те дарую, тільки важко міні на серці, братіку мій! Нехай поплачу — полегшає.»

«Не плач, сестронько, годі!»

«Я, брате, хочу вас покинути.»

Він так і стрепенувсь: «А де ж ти будеш?»

«Пійду служити!»

«Що се в тебе за думки такі, сестро! Зглянься на Бога!» Почав мене вговоряти та вмовляти, і жінку привів — і вона просить: «Не кидай нас!»

Почули діти. Боже! як кинуться до мене та в плач! «Тіточка наша любенька! хоче нас кидати! Не кидай, ми тобі будемо годити, ми тебе шануватимем!»

Що против кого, а против дітей я й не зговорю. Пригорнула малих до серця та тільки плачу.

А брат думає, що то вже я роздумалась, дякує! «Спасибі, сестро, що ти моїх діток жалуєш! Та вони без тебе посиротіли б, як без рідної матери.»

А я таки маю думку йти в службу.

Полягали спати. Я й очей не звела: обняли мене думки та гадки, та журба пекуча. Трудно було й здумати, що десь наймичкою маятимусь! Мала й худобу, і господарство своє, зросла в роскоши, а доводиться служити за хліба шматок, та годити, може, і лихому, і ледачому кому! Треба й правду, й неправду терпіти, треба привикати! Зазнаю чужої сторони, яка вона є! Пере-

буду всякого горя й лиха! Ніхто мене не жалуватиме; ніхто не сяде, не закуриться коло мене, а ні словця любого та щирого не промовить! Звісно, чужі люде, хоть і добрі, та не знатимуть, яка я; а я знов їх не знатиму.

VI.

Ранісінько-ранісінько піднялась. Усі сплять; іще й на зорю не займається, — імла. В останнє глянула на діток, на брата. І братової жалко стало. Взяла свої тлумочок та тихенько й вийшла з хати.

Іду, іду і не оглядуюсь. От і велика могила, що геть за околицею зеленіє. Зійшла на могилу, та й глянула тогді на своє село; а сонечко саме сходить. Село як на долоні, так міні в очях і замигтіли білі хати, колодязне цямріннє, розквітлі садки й городи. Побачила й батьківське подвірє, і ту вербу кучеряву, голлясту, що малою іще дівчинкою під нею йгралась. Стою і з місця не зворухнуся, — задивилась. Що міні там кожна стежечка, кожний кущик знайомісінькі; дивлюсь туди та дітство й дівовання своє розкішне, і замужжя щасливе, і вдівство гірке — все мов по писаному вичитую.

Куди міні йти? Нікого й нічого не знаю, і сум, і неспокій мене обіймає. Чула колись іще од батька покійничка, що в Демянівці живуть якісь родичи наші: матусина небога була оддана туди за коваля Ляца. «Пійду собі до їх,» думаю: «все міні буде охотнійше служити, де мій рід ведетця.»

Іду шляхом, — боюсь так, що Мати Божа! Раденька вже, як хто навстріч міні береться. А шлях не спить: то той стрінеться, то инший, то возом їде, то йде. Вже скілько сіл минула, і козачих і панських, не забарююсь і не дуже в речи захожу: розпитаюсь дороги в Демянівку, подякую за хліб-сіль, та й далі.

Другого дня притомилась я дуже, та й сіла спочити в холодку під вербою. Округи мене то жито половіє,

а в житі купка льону голубо цвіте; то ячмінь колоситься, оддалеки гайок синіє, пісочаний шлях у-гору закручується, як золота нитка; день Бог дав жаркий, вітерець не дмухне — тихо, тільки якась пташка сама собі щечече, наче моя душа бідолашна, та гудуть бджоли понад пахучою гречкою.

Коли дивлюсь — ідуть якісь люде гурбою, і старі, й молоді, і дітвора; зблизились до мене й на добри-день дали. «Добри-день!» кажу й собі. «Садовіться та одпочиньмо трохи.» Бачу, що дуже вони потомлені.

«Звідки вас Господь несе?» питаю чорноброву, хорошу молодицю, що дитинку на руках тішила.

«На прощу ходили, у Києві були,» каже. «А вас куди Мати Божя та добра доля веде?»

«У Демянівку, коли знаєте.»

«Отсе б то не знати, коли сами з Демянівки! Се нам один шляшок із вами; то разом і пійдемо!»

«А чи не знаєте там коваля Ляща?»

«Ляща? Який же то коваль Лящ? Ні, серце, не знаю й не чула. Є в нас Лящі, так то не ковалі, а так собі хлібороби, як і ми.»

«Спитай мене, молодичко,» озвалась стара бабуся, обділяючи діток, що обсіли її, хлібом, і поглядаючи на мене ласкаво. «Я зазнала ще того коваля Ляща і жінку його знала, — нехай над обома земля пером! Добрячі були люде покійнички!»

«А давно ж вони померли, бабуся?»

«Давненько, моє серце. Вже років із девятнадцять буде. На одному тижні й померли; як щиро любилися, так одно без одного й не жило. Перше він переставився, а за ім і вона; в-купі поруч і поховали їх. Хата спустіла, бо не було в їх ні роду, ні плоду. Се, мабуть, чи не до них ішла? Може, родичка? бо вона була здалека взята.»

«До їх, бабуся, та лиха моя доля!»

«Нехай Господь милує! Що-ж тобі за пригода така, серце?»

«Іду служби шукати, то думала, що родичі, то

службу міні нарадять, а тепереньки, головко моя бідная! не знаю, що й робитиму!»

«Шкода журитись, молодичко! Журбою поля не перейдеш! Ось я тобі службу наражу. Іди до нашого отця Івана служити. Я в його й крестилась, і вінчалась, і йдосі живу, та, мабуть, і вмру в його. Що-то за добрячі люде, старосвітні, прості! Їх тільки двойко, обоє старенькі вельми. Була дочка, оддали заміж, та не довго й погосподарювала — умерла. Дівчинка зосталась; то старі при собі держять унучечку. Славне таке дитячко, що годі! Отець Іван уже старий і темний років із десять, а служби Божої не кидає. Дознався був владика, що сліпий старець чинить у Божому дому одправу, і заборонив. Так люде виходили усенькою громадою просити за його, щоб оставлено. «Люде добрі,» рече їм владика: «коли він такий вам любий, то я не бороню йому стояти при престолові Божсму й до кончини його віку; треба тільки міні вивірити на свої очи, що темний сліпець благоподобно службу Божу одправляє.» Наїхав владика і хвалу Богові оддав, що так твердо й не помилешно темний править службу Божу, і хрестом його благословив . . . Іди до їх, молодичко! Роботи буде не багацько. Здужатиму, то й я поможу.»

«Спасибі вам, бабусю моя ласкавая! Нехай же Господь дає вам усе добре!»

«Ну, тепереньки полуднуймо, та й поберімось далі. Сьогодні й дома заночуємо, коли Бог дасть.»

V.

Демянівка та в долині, мов у зеленому гніздечку лежить. Село велике й багате. Дві церкви, одна мурована, висока, друга деревяна й давня сильне, аж у землю вросла й похилилась. Отець Іван жив за мурованою недалечко; мав собі домочок і садок, і город, — невеличке, та хороше хазяйствечко.

Над вечір увійшли ми в село і розбрілись прочане улицями. Кожне до своєї господи поспішає, а я за старою бабусею йду. Так міні чогось сумно й боязно, аж моє серце мре. Як перше було, коли йду куди, то весело й залюбки, а тут і очей не смію підняти. Увійшла, та й стою сама не при собі. Чую, що стара за мене одповідає.

«Увійди та одпочинь, дитино,» промовив хтось тихо й поважно.

Звела очи, аж против мене на липовій лавці старий-старий дід. Очи йому незрячі, і така в тих очах тиша та добрість, що я ніколи й не бачила. Борода біла нижче пояса кучерявиться; сидить він у тінку, тільки вечірній промінь соняшний наче червоним золотом його облипає.

Як почувла я такі слова ласкаві, аж за серце мене вхопило. Сльози ринули міні з очей; а він простяг руку, та й поблагословив мене. Бачу, й вона увійшла: старесенька, малесенька, ледві од землі видно, а ще чуйненька, говірка.

«Оставайся в нас із Богом, молодичко,» каже. Ти молоденька, то й хату нашу розвеселиш, і внучечку мою втішиш. Біжи лишень сюди, Марусечко, до нас! Ходи, не соромся! . . . Така вже в нас соромляжа, мов за-сватана.»

Взяла за ручку невеличку дівчинку, гарненьку, чорнявеньку, що все з-за дверей блискотіла оченятами, та й увела в хату. «Пожалуй же, Марусенько, молодицю, вклонися й пошануй.»

От воно і вклонилось, і привітало мене чепурненько. А я думаю собі: «Як-то тепереньки небожята мої кохані? Чи згадують мене?»

Осталась. Живу в їх місяць, живу й другий; добре міні, так що годі! так мене жалують, як свою дитину. Ото було впораюсь у хаті, пообідаємо, та й посідаємо усі в садку під черешнею. Пан' отець тихенько собі сидить та думає, або молитви шепче, а то псалми співає — так хороше, Господи! Старенька й паніматка гомонять, то те, то инше; я коло їх тулюсь та слухаю. І внучечка ка-

чається по садку білим клубочком, і до нас прискочить, і знов у гущовині зеленій зникне. Тихенько й любенько день мине, що так, здається-б, і вік свій звікував. От же все мій туга невсипуща! Вони й розважають, і розговорюють. «Не сумуй,» кажуть: «то гріх великий. То дитина плаче, бо нічого не розуміє; а доросла, то повинна собі раду дати. Нехай помислить, що, може, трапиться їй добре ще в світі; а здоровля втратити — яке вже буде життя! Годі, серце, послухай нас, старих! От поглянь, який Господь вечір дав!»

А сонечко заходить, річка тече як щире золото між зеленими берегами; кучеряві верби купають у воді віти; цвітуть-процвітають маки городні і високоверхі коноплі зеленіють; де, коло білої хатки, червоніє рясне вишнення, чи високий кущ калини стріху підпірає, закриваючи всю білу стіну; а хатина-ж у розквітлому городі, як у віночку ховається. І зелено й червоно, і голубо й біло, й синьо й рожево коло тієї хатки . . . Тихо й тепло, скрізь червоно, і на небі, і на згіррях, і на воді. Господи! . . .

«Сеї світ, як маків цвіт; як-то на тім буде!» каже було стара, похитуючи головою.

«Боже мій, Боже!» промовить паніматка стиха.

А пан'отець підведе темні очі в-гору: «Слава Господеві!» рече.

VI.

Одного дня раненько іду з водою, коли навстріч міні чоловік. Глянула, — та се ж Трохим Рибець, із нашого селі! Боже мій! мало коромисла не впустила, і слова не промовлю — зраділа.

А він: «Так се справді і ви тут? Ми чули, та віри не няли. Брат ваш дуже за вами журиється: «Ідеш у Дем'янівку (а я, бачте, за колесами), може, сестру побачиш,» каже міні, «то скажи, що засмутила вона мене сильне, і прошу я її милою прозьбою, щоб до нас вернулась.»

«Та чи здорові ж вони там?» питаю плачучи. «А діточки як? Мабуть, забули мене?»

«Де вже забули! І досі плачуть, що ви їх покинули. Що-ж маю вашому братові казати?»

«Кажіть йому, що дуже міні жалко й його й діток, і серце моє вяне . . . А вже до його не вернусь! Шкода мене вмовляти, а силувати — тож не знаю, хто мене при-силує.»

«А тут же вам добре?»

«Так-то добре, що й сказати не можна!» Та й розпо-відаю йому, де я служу.

«Зайдіть лишень,» кажу, «то я небожатам якого го-стинця дам. Скажете: тітка прислала.»

От там узяла кілька грошень, то те купила, то те, — шлю їм. Провожу того чоловіка за село та плачу-плачу!

«Скажіть, що я їх до самої смерті кохатиму, а зга-дую що-години, що-хвилини. Куди ні гляну, що ні за-говорю, то все їх згадаю?»

«Та добре-ж, добре. Чому не сказати? скажу. Про-щавайте! Нехай вам Господь помагає із вашими гос-подарями! Які-то люде добрячі! Привітали мене заїзд-жого, як семьянина. От люде!»

«Так-то вже їм Бог дав, що всі їм любі й милі,» кажу йому.

«То вже правда, що Божі люде!» одказує чоловік радіючи.

Провела його за село, того чоловіка, поплакала . . . Минуло з тиждень. У суботу білю хату, коли біжить моя Марусенька: «До вас гості наїхали!»

«Які?» питаю, а саму як огнем обхопило.

«Та там якийсь чоловік такий чорнявий, високий, і молодиця гарна, і діточки з ними. Питаються вас.»

Я й не схаменусь — стою. Коли бачу — брат у хату з жінкою і з дітьми. Боже мій! світе мій! так я й зом-ліла: одно, що радість велика — побачила, а друге — згадала своє горе й лихо.

Почали мене всі просити: «Їдь та їдь із нами. Не послухаєш нас із жінкою (і вона просить, тільки сама невесела), то діток наших послухай: вони за тобою щодня плачуть.»

А дітки як очепились за шию міні, то й не вступаються, цілують та просять: «Їдьте з нами, тіточко наша кохана, їдьте!»

«Ні, не поїду.»

Вони й заплакали, мої голубята: так слізочки з очей і капотять.

Як припали вони, то не можна й одхилити од мене. Одмовлялась я, одмовлялась, та й мусила послухатись.

Пійшла, попрощалась із господарями, подякувала їм за милість і за ласку. Вони радіють, хоть і жалко, що одхожу од їх, та за мене радіють, що Бог міні дав — ізнов до брата іду, у свою хату. Проводили мене хлібом-сіллю, поблагословили, а Марусечка, то й плакала за мною, що покидаю її саму.

Увійшла я знов у ту хату, що в їй і росла й дівувала. Здається, що кожний куточок веселенько міні всміхається, і я наче помолодшала: з діворою кручусь по дворищу, та бігаю; то на улицю вигляну, то в садок кинусь: се-ж бо я й дома! . . . Та не довго радувалась.

Почала братова мене знов допикати. Уже тепер і ступити міні не дасть; уже нема міні й промитої води: то те не добре, то се не гаразд! та на свою голову прикликали собі біду! Як почне — Боже, Твоя воля! що я й обіла їх, і обпила; та якось і про гроши мої згадала, що я їм позичила: «Ти думаєш, ми тобі гроші винні? Іще с тебе треба б узяти: ти вже більш хліба в нас ізїла, ніж тих грошей було!»

А я позичила братові всі до копійчки, що взяла за худобу, а в мене були й воли хороші не одна пара, й корови, і овечок отара велася, й хату продала; то всі, всі йому оддала.

«Ну,» кажу, «коли вже зіла я свої гроші, то Бог із

вами! На що-ж ви мене вмовляли вернутись? там міні було добре, як у рідного батька!»

Вона затихла; бачить, що вже дуже мене скривдила, та, мабуть, побоялась, щоб брат не сварився.

VII.

Я таки того-ж дня й пішла од них, не прощаючись. Брата й дома тогді не було. «Уже як там тяжко ні буде,» думаю, «а в-друге не вернусь! піду світъ за очи, щоб мене й не знайшли і не просили!» Бо таке в мене серце хибке, що й не встою, як знов проситимуть та молитимуть. І надумалась іти в Київ.

Заходила в Демянівку. Хоть і в стороні, та дуже жадалось міні побачити своїх перших господарів. Попоклакала там, і вони зо мною посумували.

«Піду до Києва,» кажу їм. «Як далеко буду, то про мене забудуть, та чи не забуду й я свого лиха.»

«Нехай Господь помагає! іди з Богом; а коли схочеш до нас вернутись, вертайсь! Ми раді тобі будемо, приймемо тебе, аби живі були.»

Вийшла я од них веселійш, теплим ранком. Пішла собі дорогою.

Перехожий, проїзжачий — що їх там на шляху ні кидалось в вічи, ніхто мене не заняв, спасибі Богу! І Москаль прійде — мине; і крамарський віз простугонить, і пан четвернею побіжить — тільки тебе курявою обнесе, та й знов з поля вітерець повіне і зазеленіють тобі гаї й степи; де-коли озеро заблищить, чи річка розливається. А що ходка чумаків не одна наvertsалась на очи, то втішно міні було добре слово почути: «Магайбі!» або дороги роспитаться: то-ж усе з наших, простих людей, що горя зазнало і дома, і в дорозі, то й душі живої не цурається.

За тиждень прийшла в Київ. Красний, Боже, який! А що все святі церкви, то й не сказати! А людей,

людей! без ліку, та все чужі — минають і не глянуть на тебе. Спочила коло святої Лаври, та й пішла собі міста питати. Хожу, хожу, тільки улиці й заулки перекресчую. Увійшла в базар, сей таки точок Подольский, — стоїть купочка молодниць і дівчат. «Боже помагай!» кажу.

«Спасибі!» А самі оглядають мене, яка й звідки.

«Чи не знаєте,» кажу: «де-б тут службу можна знайти?»

«Еге! ми й сами ждемо, молодичко!»

А се вони, бач, вийшли, чи не найме хто: так уже тут заведено.

«Коли ваша ласка,» кажу, «то й я собі коло вас стану.»

«Становіться, ми не борошимо.»

Стою я да дивлюсь: люд як та комашня копошеться, одно на одного наступає, зіходяться, розіходяться, гомонять, кричать, — і люде й пани, й міщане; стукотить, гуркотить. Той своє продає, той приціняється до чужого. Дві молодички гарненько цокотять у-двозі, а тут дівтора змагається — чогось не поділили. Перекупка, як жар червонолиця, стала против сонця, бряжчить коралями та вигукує. «Е, е! коралі добрі! дивіться-ж бо, молодичко! Ось купи, моя любочко, купи, приміряй до лиця! ну-ж бо, ну, не соромся!» звивається вона коло повновидої, гарної молодиці у білій сорочці і в зеленій хустці. Молодиця не хоче, а вона таки зачепила їй за шию намисто та кричить: «Дивіться, дивіться, добрі люде, що в мене молодиця, як калина, як яблучко, як дівочка, як паняночка!»

«Та пустіть мене, Бог із вами!» одбивається молодиця. «Я й ваше намисто порву! Отсе справді! чого тсе на мене напались?» А сама засоромилась, почервоніла як вишенька, і досадно їй, очиці блищать, і сміється.

Москаль, що якесь старе залізо продавав, задивився, стоїть і всміхається, і не чує, що жвавий міщанин у чемерці штовха його: «Москва, Москва! чи продаєш залізо?»

Постояли ми там годину, а може, й більш. Якась пристаркувата пані до нас іде.

«А чи нема тут такої молодиці, щоб помісячно згодилась?»

«Чому нема?» кажуть усі. «Можно й на місяць ізгодитись.»

Та й почали договорятись. Каже та пані: роби міні й те й те, і друге й третє, і все, і біли й вари, і ший і мий. «Дам тобі на місяць карбованця!»

«Шукайте собі де инде,» кажуть їй, одступаючи од неї. А вона до мене: чи не згожуся я?

«Добре, пані!»

Та й пійшла за нею. «Все,» думаю, «що-небудь запрацюю собі. Роботи не боюсь: треба жити, то треба й робити, щоб не було од Бога гріха, а од людей сорома. Нема нігде хліба лежачого.»

VIII.

Привела мене пані до своєї господи. Невеличкий будиночок; кімнатки низенькі, похилі, а про те стольчики всякі, коло стіни рядочком, і завіси на оконцях, і дзеркальце висить, — хоть там таке, що як подивитись у його, то й себе не пізнаєш: так тобі перекривить обличчя . . . Стріла нас панночка, вже доросла й огрядненька собі, ні в року.

«Що, мамінько,» питає, «наняли?»

«Ось іде за мною. Якась селючка нагодилась.»

«Отсе, мамо! що зробите, то все не до ладу! На що вам селючка здалась? Вона нічого не вмє, а ні плаття вигладити, а ні вслужити догодне: Хиба будемо на неї дивитись, як на мальовану!»

Стукнула дверима, аж столички всі скакнули, як живі, і вийшла.

Бачу, що міні не добре тут буде! Де-ж таки хто чував, щоб дитина так незвичайно з питимою своєю матінкою поводитись?

А стара й слова дочці не промовила.

«Вари,» каже, «обідати, молодице!» Росказала міні всі там порядки і навчила, що й як, та й покинула мене . саму в хаті.

На обід прийшов і чоловік її з крамниць, — такий високий, чорнявий, у синій чемерці, очі йому веселі й бистрі. Поклонивсь міні, та й каже: «Гляди-ж, молодичко, шануйся, то будемо сватами й братами!»

Спасибі йому, розважив мене трохи тим словом добрим. Тяжко робила я, Боже, як тяжко! цілісінький день у роботі; одно ще не скінчу, вже друге мене дожидає. Стара й сама години не посидить дурно; а дочка була вже така вигадчиця, що нехай Господь боронить! Сходить сонечко — вона вередує, і зайде — вередує. І те не добре, й те не до ладу, і не так говориш, і не так ходиш . . . Та коли-б же на мене одну, ато й на свою рідну матір грімає: «Чому,» каже, «в нас не так, як у Йваненківських панів, що в їх усе по-панськи, любе й миле? А в нас усе по-мужицькому. «Я,» каже, «так жити не можу!» Та й сяде плакати. Мати вговорює, аж падає коло неї: «Не плач, дочко, не плач! Бог дасть, і в нас по-панськи буде!»

А батько таки просто було каже: «Ой, дочко! не дурій! Що се ти химеруєш, якісь панські роскоші все вертяться в тебе на думці. Гляди, щоб з тебе добрі люде не сміялись!»

Вона розгнівається й вибіжить.

«А що?» каже було до жінки: «Бог нас покарає, що ми так дитину розпустили! Не буде їй добра у світі, коли такою вередницею зостанеться. Не потурай їй, жінко, бо каються будеш! Чому ти її на розум не навчиш? ти-ж мати, ти перша порадиця. Вона в тебе увесь день Божий сидить та гави ловить, і за холодну воду не візьметься. Ти все за багатшими пнесья; придивись лишень, то й побачиш, що ні за чим гнатись. Так повелось тепер, що аби на передніх колесах добре, а на задніх

і не віть що! . . . Коли жалуєш дитину, то навчай грозьбою, коли не можна прозьбою.»

А дочка не дуже-то й слухає матери: загне голову, як муштровий кінь, та й вийде з кімнати.

Послав Бог їм лихо: захорював господар та хутко і вмер. Як умірав, покликав дочку, та й каже: «Доню моя мила, доню моя люба! багацько ти мене журила, та нехай тобі Господь подарує! Послухайся мене хоть тепер, не пнися в пани, не гордуй своїм родом. Твій рід хороший і величний: не плодив ні злодіїв, ні душогубців, як інші багатії роди. Живи, доню, як Бог тобі дав, шануй стару неньку. Нехай би ти коло неї впадала, а не вона на старости літях коло вередливого дівчяти! Послухайся, доню!»

Вона тільки плаче та в руку його цілує. Поблагословив її та знов питає: «А що, доню, памятатимеш мій завіт тобі?»

«Памятатиму, татоньку милий!»

Поховали його на Скавиці. Народу зійшлося, міщан, що нігде було й орішку впасти. І не чула, щоб хто лихим словом обніс нашого покійника; всі царства Божого йому жадають: такий добрячий був чоловік!

ІХ.

От дівчина й схаменулась-була трохи: і матері може в чому, і до мене по-людськи заговорить. А там як почали вчащати якісь приятельки верхоглядки та верхоумки, то й звели її ні на що, і дома не сидиться, і робити вже годі: все б у гостину, та щоб убрання все нове та хороше на їй було. Як дома, то до півдня буде вбіратись та начепляє на себе всього, що треба, а чого й зовсім не треба, як на кілоқ у коморі. Аби трохи в матери забряжчало в калиточці, зараз і почне вимагати. А мати така, що послухає й оддасть, та потім нікому так гірко, як міні, бо стара хоче те у хазяйстві навернути, що

дочка витратила, — та й тхнути міні не дає: роби, та й роби!

Дав Бог весну, віє теплом, із стріх вода капле, сонечко веселенько світить, тане сніг, задзюрчали по улицах струмочки, садки зазеленіли . . . Стали на прощу люде сходитись. Звідки вже не тягнуться у той Київ що весну! Прийшли і з нашого села, якось у базарі вгледіли мене й пізнали.

«Як же Господь милує?» питаються. «А твій брат дуже на тебе гнівається. Їздив за тобою у Демянівку, та там дознався, що ти аж у Києві. «Коли вона така,» каже, «що мене кидає, як лихого пана, що їй не жалко; то й я одцураюсь її!»

«А як вони живуть?» кажу. «Чи здорові, чи живі всі діточки? Чи гаразд у їх у господі?»

«Де там! такі стали голі, як Турецькі святі. Чогось не ведеться їм. Господь їх святий знає, щото таке! Може, то ваші сльози їм одливаються. Зубожіли так, що часом і хліба позичають.»

«Земляки мої любі,» кажу їм, «як би то міні вас іще побачити? Чи не зайдете до мене? Я маю дещо братові переслати, то будьте ласкаві, візьміть.»

«Добре,» кажуть, «на ранок наготуй, то візьмемо.

Я вже п'ять карбованців грошима загорювала та ще скриньку: то хустку купила, то сорочок справила кілька. От узяла я ті гроши в калиточку, чотири карбованці братові послала, за п'ятого купила то намистечка дівчаткам, то сережечки, то крестики хлопцям, то перстники, і стрічок, і спідничку старшенькій небозі, — нехай мене згадують кохані діточки!»

Провела земляків, та й з думки міні не йде братня біда. «Боже мій милий! може, справді се йому мої сльози одливаються. Нехай же Мати Божа прощає мене грішну, що я своєму рідному братіку лихо наплакала! Та й плакати міні не гоже: є й нещасливіші од мене, і убогі й недужі, та живуть, а я й здужаю, дякувати Господеві, і зароблю собі і хліба шматок, і сорочку. Се мене й Гос-

подь не помилує, коли впаде хоть слізка моїх очей за себе самую. Коли вже плакати, то за брата, що в його й жінка, й дітки дрібненькі.»

Надумалась я та ніби міні й працювати веселіше стало. Як уже ні гордувала, як ні орудувала мною панночка, а перетерплю. «Може, ласкавостю своєю та покірливістю втихомирю її,» було думаю. Та не така-то вона вдалась! Бачить, що корюся, та ще гірш мене зневажає, а далі й бити вже порвалась.

«Бог із вами,» кажу, «нехай хто инший вам служить, а я не хочу. Мене з-роду ніхто ще не бив, та Бог міні дасть, що й не буде бити ніхто, поки віку мого!»

«А ми тобі грошей не дамо! Добудь місяця. Не дослуживши не смієш кидати: ми грошей не дамо!»

«Та ви з моїх грошей не забагатієте; а я бідна не буду. Не оддасте, то міні Бог оддасть.»

Стара почала вмівляти: останься, та й останься; бо жалувала мене, що я їй щиро робила, не лінувалась і слухняна була, — от як той товкач: що міні загадають, те й зроблю.

Х.

Коли ми тут сваримось і миримось, у ворота хтось возом уїзджає. Глянула, та й очам своїм віроньки не йму. Се-ж мій братічок ріднесенький!

Вибігла до його: «Братіку, мій соколе! А міні казали, що ти дуже гніваєшся на мене!»

«Ні, сестро моя рідна!» говорить. «Так уже я звівся, що ані гніватись, ані жалкувати ні на кого не маю! Нужда мене зстарила і звялила.»

Бачу я з першого погляду, що він зовсім із лиця спав, аж почорнів. А який же то парубком був! І веселий, і повновидий, як місяць . . . Так мене й облили слъози.

«Чого тебе Господь приніс, брате?»

«Здумав собі, та й поїхав. Дуже вже сум великий на мене напав. Хотів тебе побачити і світу Божого повідати.»

Сіли ми в брамі, та й говоримо собі, журимось, і час нам не змигнеться. Він міні оповідав, яке в його убожество настало, і як жінка, хоть і любить, та неспокоїна дуже, і як діточки ростуть і мене згадують. Почули од людей, де я і що, як проживаю, то раділи так, що Господи!

Я й кажу йому: «Братіку мій коханий! Ти в мене один у світі: ти в мене й батько, і дитина, і родина. Поки здужаю я працювати, працюватиму для тебе та для твоїх діток. Нема в мене тепер нічого, тільки два карбованці зароблені в панів, та не знаю, чи оддадуть, а хочу я згодитись на рік. Вони мене вмовляють остатись, то нехай дадуть міні наперед гроши . . . От візьмеш, та й справиш, собі, що там найхутче тобі треба.»

«Спасибі, сестро!» А сам аж гнеться.

Я пійшла до панів. Тільки на поріг, а стара й питає: «Чи останешся? Що те лихо згадувати!» каже. «Моя дочка ніколи тебе обіжати не буде: се вона так щось із нездоровя.»

«Та коли ти обіжаєшся,» промовила дочка, «то я й не доторкнуся до тебе.»

«А як же міні, панночко, не обіжатись? Хиба се ви мене пожалували, чи що, щоб я вам дякувала?»

«Та вже годі!» перебиває стара. «Годись на рік. Що схочеш?»

«А я хочу двадцять карбованців,» кажу. «Дасте, то зостанусь, а ні, то пійду де в друге місце служити. І гроши хочу всі наперед.»

Вони почали торгуватись: і дуже дорого, і гроши не можна разом. А я, як сказала, то й не одступаюся од свого слова.

«Ну,» кажуть, «нічого з тобою робити! Дамо двадцять рублів, тільки не всі разом, Дай свою бумагу, а тобі ось п'ятнадцять карбованців.»

«Візьму,» думаю собі, «хоть п'ятнадцять: йому тепереньки дуже потрібно.» Оддала ту бумагу, що пан'отець міні дав, узяла гроши, подякувала, та й до брата.

«На,» кажу, «братіку мій! Нехай тобі на добре проживання будуть!»

Побув він зо мною два дні. Весело було й прокинутись, що побачу його, поговорю. Що-то рідне та своє!

Служу таки в тих самих панів. Іще два місяці міні до року осталося. Важко, Боже, як ледачому годити! та вже нанялась, як продалась, — треба служити! А добуду року, то, може, дасть міні Господь, що добре місце натраплю собі. Аби схотів, то знайдеш на свої руки муки!

ЧУМАК.

I.

Як помер наш батько, — нехай йому земля пером! — оставив нам девять пар волів полових, хороших. Нас було три брати; я — найменший, хлопчиком після батька зостався. Середній одруживсь і покинув чумацтво. Мати дуже прохала: — Покинь, сину, чумакувати; я тепер нещаслива у світі, хоч ти мене трохи розважатимеш . . . Да таки й плохий він був, частенько слабував.

Стали ми з старшим братом чумакувати. Грицько був порубок високий, чорнявий, кароокій, — парубок як орел. От, стали чумакувати . . . Я вже й старий, уже дочка к осени рушники готує, а ще й тепер мені так і сниться широкий степ безкрай . . . Стелиться шлях, ідуть наші круторогі, риплять вози, а місяць світить . .

— А що, хлопче, злічив зорі? — гукне Гриць, як у дзвін ударить; я так і схоплюсь.

Як іти з нашого села в Крим, треба переходити Кумиці, козаче село, велике, аж на двох горах, дві церкви муровані, річка, хати все нові, коло кожної красний, прекрасний вишник! Славне село! Туди оддана наша тітка, материна сестра, то ми було усе заходимо до їх. Тітка нам рада, розпитує, частує, розказує. Переночуємо в їх, тай у дорогу, — а далі вже й баряться стали, днів два або й три перебудемо; то брат знакомого товариша піджидає, то в його віл заслабне . . . Мені, хлопчині, се й добре: чи з хлопцями заведусь, або на тині сижучу, як півень.

II.

Однії весни вийшли ми рано з дому, пристали в Кумицях, як і звичайно, на третій день у вечерні. Тепло було і вишні цвіли рясно. Не доїхавши до тітчиної хати, Гриць спинив воли тай каже: — Дивись, Івасю, не отходь, братіку; я зараз вернусь.

— А куди се, Грицю?

— Да треба до знакомого чоловіка забігти. Возів не лишай! — тай пішов; а я за ним назирком: до яких се знайомих людей він ходить?

Перейшли улицу, підкрались під нову хату. Гриць свиснув; переждав трохи, свиснув у друге . . у третє . . Все нічого не чути. А мене аж під п'яти пече, — що се буде? Обійшов Гриць садок. Як раз під старою вишнею, що, здається, найрясніше цвіла, стояла дівчина — хороша, як зоря ясна, руса коса нижче пояса; стояла вона проти місяця молодика і, піднявши білу руку, промовляла:

«Молодик,
Як гвоздик!
Тобі роги красні,
Мені очи ясні!»

Як почала приказувати так у друге, Гриць тихенько свиснув. Дівчина стрепенулась, як сива зозулька; прислухається . . . Грицько ближче. — «Грицю! — каже, — се ти Грицю?»

Я собі послухати посунувсь, та як був дурний, так і шурхнув у яму, — увесь вид кропивою пожалив. Якийсь вражий син під самісіньким тинем яму викопав. Годі вже тоді слухати — вискочив та до возів! Мабуть, Гриць подумав, чи не зайця сполохнув.

Перестояли ми три дні в Кумицях. Грицько підживдав знов знайомих людей, — не прийшли вражі сини! А сам тим часом, що вечера ходив, а світом вертався.

Я, водившись з хлопцями, допитавсь, чия се нова хата: Данила Мороза. Козак був усатий, здоровий, а ще до того й дуже сердитий; мав дочку Марину.

III.

Сходили ми в Крим щасливо. Вертаючись, як того треба, стали в Кумицях. Гриць оговоривсь хутенько од тітки і побіг. Тільки-ж сього вечера швидко вернувсь, чогось дуже смутний.

Сіли ми в ранці снідати тітка й каже: — Чи ти знав, Грицю, Данила Мороза дочку, Марину?

— А що таке?

— Оддав її батько заміж, — присилував нещасливу! Як вона побивалась бідна! Мов неживу повезли до свекра.

Я глянуv на Гриця: він слухав і пильно дививсь у вікно.

— Вийшла заміж — як за стінку засунулась: змарніла, звяла, моя рибочка. А дівчина була, як сонце. До мене було частенько прибіжить — щебече, розпитує . . .

— За кого-ж її оддано?

— Та за Івана Бондара, — от, у Дзвонарях, недалечко. Там багатир! . . .

Як понурив голову мій Гриць, то до самого дому не звів.

IV.

А мати все: — Одружись, Грицю, тай одружись! Чому ні?

— А тому ні, — каже Гриць, — що любої пари не знайшов; а побратись аби як, не гоже!

Сидимо було в хаті, мати й почне журитись, а далі й каже: — Що то за дівчата гарні у нас на селі! Нема і

в Києві, мабуть, кращої, як Катря Барабашівна. — А сама дивиться на Гриця.

— А нема, — каже Гриць.

— Хиба Мотря Яковенкова? О-о, хороша дівка, дуже хороша!

— Хороша й Мотря.

— А Мелася?

— І Мелася гарна.

Мати аж було заплаче. Так до віку бурлакою й зостав наш Гриць.

Марина — перечули ми через люди — скоро вмерла: кажуть, дуже лихий чоловік був. Він уже тепер третю жінку взяв.

V.

Гриць уже сивий, як голуб був, а все ходив у Крим. Не хотів ані дружитись, ані дома жити — чумакував. Доля йому щиро служила, — так і золотів, так і золотів; да не тішило його багатство: ходив він більш для того, що вже в чумацтві закохався. Дома такий тихий, не гуляє, мало й говорить; а вийде в степ — другий чоловік, не наче світ йому в гору піднявсь! Ходить поміж возами жвавий та смілий, або заспіває: «Та доле-ж моя, доле! Да чом ти не така, як доля чужая!» — аж по степу лунає . . .

Добре співав! Як було заспіває «Нечая», то тобі здається, що от-от козаки вийдуть, по плечах так і сипле морозом. Справедливий чумака був!

Він у нашому селі церкву новим ґонтом обшив і хрести позолотив. Не одного убогого чоловіка вирятував із біди.

Матір шанував дуже. Вона його пережила; уже зробилась мала зовсім, от як жовтенький грибочок, а пережила чумака.

Третій рік, як він помер. Іще кріпкий чумак був. Вмираючи, сказав у пуці викопати під дубом два скарбці з грошима, один матері оддати, а на того його поховати гарно, висипати високу могилу, а хрест поставити із цілого дуба. Дак ми зрубали дуба під кореня, обтесали трохи гилля, да й упустили в землю так, як хреста . . . Аж геть-геть із степів видно!

СОИ.

I.

Було нас у батька три дочки, — я найстарша. А був наш батько такий то грізний. В ряди-годи пустить на улицю погуляти з дівчатами. -- Нікчемний той рід жіночий, — каже, — все-б їм гуляти! Гуляють та цокочуть, як ті сороки!

— Хиба-ж ти й сам не гуляв з роду, Іване? — скажуть мати.

— А я з роду дурнем не був, дякувати Господеви!

Хоч був тато грізний, а проте дуже нас жалував. Було, як поїде в Київ, то й навезе нам гостинців хороших: матусі очіпок, шовком гаптований, чи плахту червону, або стрічок; мені — доброго намиста, або пояс червоний, найкращий; малим сестрам тож сережки, намистечка . . . Отсе було хоч як рано приїде, а гостинці роздасть аж другого, або третього дня. Ми вже в вічи йому заглядаємо, ходимо коло його — ні! Він собі розказує, як там з перекупкою посварився, або що. А як уже повиймає гостинці та почне всіх дарувати, -- зрадіємо так, Господи! — «Татоньку, голубоньку! Ой татоньку наш любий!»

— Да ну, ну! годі вже, годі! Чого се розворушились, як бжолі? І не вгамувать! Може, в вас така думка, що я все те покупував? Еге-ж розумні голови! Се, як випродав пшеницю та зосталось щось із мірку, то й увязавсь якийсь навіжений крамар: заміняймось та заміняймось! Я й замінявсь, аби одчепитись.

Оттак, було, видумає що небудь, а вже ніколи не

признається, що згадав про вас, купив вам гостинця — і з роду-віку не скаже. Такий то був покійний, нехай царствує!

Хата була в нас хороша, й садок, і город великий; в садку вишні, й черешні, й яблука, й волоські оріхи, й грушки, й калина; двір широкий, ворота нові. А в хаті мило та любо глянути: лавки й столи липові, образи Киянські, хороше мальовані, позапінняні рушниками вишиваними; й на рушниках квітки й кругом квітки та зілля пахучі.

II.

Минув мій рік шіснацятий, сімнацятий починаю. Одсвяткували ми Зелену Неділю. Однії ночі приснивсь мені сон: стою я в зеленому житі, вище пояса; навкруги мене колосится пшениця й мак червоніє, а против мене два місяці в повні. Що один ясний, а другий ще яснійший — і пливуть на мене просто. Той же яснійший місяць та все другого попережає, а далі так і скотивсь мені на руки, а другий за хмару зайшов. Прокінулась я, таї розказую, який то мені дивний сон снівся.

— Тож бо й дивний! — кажуть мати, а самі всіхнулись.

— Чого то тим дурним дівчатам не присниться! — озвався батько. — Бач, місяця рукою вхопила, як вола за роги! Спиться то й сниться.

— Чому? — кажуть мати. — Сон мара, а Бог віра!

III.

У неділю одпрохалась якомсь у батька на погуляння. Вийшли ми за село на могилу; співаємо собі, пустуємо; коли хтось: — Ге-ей! ге-ей! — аж луна пішла поміж горами. Ми так і здригнулись. Дивимось — а се чумаки

з гори йдуть. Воли все сиві-полові та круторогі, ярма мережані. Чумаки ставні, молоді.

— Отсе, вражі бурлаки! — кажуть дівчата, — як налякали!

— Слухайте лиш, — загомонила Мотря Чемерівна (така прудка та моторна була дівчина, кароока!) — привитаймо ми чумаків! — Тай затигла:

Ой чумаче, чумаче, хрещатий барвінку!

Дівчата й собі підхопили; а чумаки йдуть та тільки поглядають, а далі як ударяться на нас! Ми в ростіч. Чумаки за нами; переняли тай оступили, як хмара.

— Пустіть нас, пани чумаченьки! — проситься Мотря, — будьте ласкаві!

— Еге-ж! — гукнув чумак, високий як дуб, стоячи нерухомо, а руки простер, щоб переймати; у зубах люлька: — еге, не знаєш, моя дівчино, звичаїв чумацьких! тай замовк.

А другі взяли жартувати з дівчатами. Я все за Мотрю ховаюсь. Коли вийшов чумак, хороший-прехороший, чорнявий, очи як у орляти, — вийшов против мене, узявсь під боки, тай каже: — Дівоньки голубоньки! яка-ж отсе поміж вами дівчина, як зоря ясна сяє? Як би плавала вона в синьому морі рибкою, я-б її шовковим неводом поняв; коли-б літала пташкою, був би золотим просом принадив; а тепер мушу питати: якого се батька дочка?

А дівчата усі разом: — Івана Самуся! Івана Самуся!

Тоді взяв він мене за руку: — Дівчино-чарівниченько! Чи звелиш мені сватів до тебе слати?

А мені аж у очах стемніло.

IV.

Пізно вернулись до дому. Чумаки пішли своєю дорогою.

Не спиться мені; в голові шумить, як у млині, а серце так і промовляє мені любії чумакові річи.

З того часу неначе світ мені завязаний. Одна думка, один жаль . . . Уже й мати почали примічати та клопотатись: — Доню моя, доню, що се тобі сталось? змарніла, моя дитино! — А батько хоч і нічого не говорить, та все пильно на мене поглядає.

Вийду поміж дівчата, так мене й оступлять: — А чого така смутна? А що в тебе на думці? Отсе, як води в рот набрала! Може на тебе хто недобрим оком глянув? Може тебе такій вітер обвіяв? Чого ти така, як за нелюба засватана? — Скажи нам усю правдоньку, Домасюсерце!

А я все не говорю — боюся, хоч часом щире слово, як не вилетить з уст.

— Бач, цураєшся нас! — було гніваються дівчата.

— Що-ж я вам маю казати, сестриці? Так чогось не здужаю, було одмовляюсь.

— Ну лиш у хрещика, або в короля! — Сцеплються руками й мене вхоплять, тай понесуться регочучись, аж земля гуде.

— Е-е, дівчата! — каже Мотря, — Домасі й не в голові наші гулянки. Знаю я добре, яка туга прийшла їй до серця.

Дівчата так і присіпались: — Скажи, Мотре, наша сестронько, галонько!

— Полюбила наша Домаха чумаченька молодого перехожого.

— Так і єсть! се того чорнявого? високого? Се той, що чоботи рипають? О, тай хороший же вдався, та який жартовливий, говіркий! Золоті уста!

Мене наче жаром всипало. — Сорому не маєш, Мотре! — кажу їй.

— Отсе! я щирю правду говорю. Може ні? Ану забожись! Бач, і уста твої не розмикаються. Слухай лишень, що я тобі скажу, а ви дайте мені дух звести, —

чого насунулись усі разом? Сідайте-ж бо кружка, тай слухайте.

Ми посідали, тай слухаємо; а в мене серце бється, як не вискочить.

— Я довідалась, звідки ті чумаки родом . . .

Я аж крикнула: — О? . . . а звідки вони?

— Вони усі із Мазовища.

— А відкіль сю вістку маєш?

— Зо дна моря! — (Ся Мотря була справді така, що й зо дна моря дістане, що їй треба.) — Той, що до Домахи горнувся, Данило Дончук, а той, що мені найлучше сподобавсь, Кирило Савтир.

— Та який же він, той Кирило? — питає Олена Яковенкова, — оттой білявий, веселий?

— Походив! Я й не питала про твого білявого. Се вже Господь тобі судив, сестрице; а дурить нам не гоже. Мій Кирило — золото не чумак! Такі брови високі, чорні. Все люльку курив; хмурий, наче думає на Турка йти; а нерухомий, як справді з золота викований! Озвавсь тільки раз: не займав дівчат нікого, да й на мене щось двічі поглянув, тай то ніби так, не хотівши, не вмисне. Аж мені лихо: всі жартують, всі сміються, а він стоїть, тільки брови піднімає. Такого то я собі журавля сподобала! Да вже нічого робить; аби вони з Криму повернулись . . .

— Та що? — питаю.

— Будуть нас сватать, — каже, — й висватають, як пити дадуть! А нуте, дівчата, звеличаймо Домаху! — Тай почала:

Сіяла зіронька, сіяла:

З ким ти, Домасю, стояла?

З тобою, Данилку, з тобою,

Під зеленою вербою;

З тобою, чумаче, Данильцем,

Під вишиваним рукавцем.

— Да скажи-ж, Мотре-серденько, як се ти все те знаєш? Хто тобі казав?

— Посилала я сороку білобоку, а вона мені принесла дві під правим крильцем: одну про Данила, а другу про Кирила.

Да так смішками та жартами й одмовилась, а правди не сказала.

V.

Надходить осінь. Одробились у полі; справили обжинки. По улицях почали свати похажати, — тільки й чувш, як дівчата хваляться:

— А я за свого Михайлика заручена! — А мене батько поблагословив за Павлуся!

Смутно мені та сумно мені, мов я в чорну хмару ввійшла; тільки й радості, як стрінусь із Мотрею, наговорюся. Як уже її просила: — Скажи мені, любочко, чи правда тому, що ти говорила, чи то жарти твої? Хто тобі казав, що будуть сватати?

— А хіба я не казала, кого посилала? — сороку білобоку. . . . — Тай почне реготатись. — От, серце, я тебе поражу хорошою радою: чого не треба — не питайсь. Поміркуймо лиш, як то ми з тобою в чужу сторону віддамося, та поміж чужі люди? Яка то наша доля вдатись? Коли-б, Господи, щасна! Поприїжджаємо до своїх батьків, до матерок у гості. Що я приїду пишно та красно, а ти ще краще, — сивою паровицею (бо там усе сиві воли в Мазавищі), у намітках димових, із любим чоловіком. Нехай нашим ворогам тяжко!

Та було як почне вигадувати, я й заслухаюсь.

Якось порядкую в своєму садку, біжить меньца сестра: — Домасю! Домасю: свати йдуть! уже близенько!

Ох мені лишечко! Побігла до хати, у сінях спинилась. Чую — з батьком переговорюються, що «прийшли до вашої милости от пана Ігната». Вийшов батько двері одчиняти, я йому в ноги, кланяюсь та плачу: — Татоньку ріднесенький, не топіть своєї дитини!

— А який вражий син тебе хоче топити! — каже батько. — Годі-ж бо, годі, не плач!

— Хиба ми будемо тебе силувати, доню? — каже мати, — чого плакати?

Я радесенька, так дякую їм: — Спасибі, мамо, що ви мене жалуете, що за нелюба не оддаєте!

Батько, почастивавши тих сватів, подякували за ласку. — А дитина наша, — змовив, ще молоденька, нехай ми ще самі її покохаємо, то навчимо на розум добрий.

— Отсе, доню, кажуть мати, як уже провели старостів, — се твій місяць, що за хмару зайшов! . . .

VI.

Як збулась я сього лиха, неначе й веселійше трошки стало; дожидаю Данила з Криму . . як-то він вернеться, як-то побачу його! а здумаю, що може яка пригода йому в дорозі сталась, то й серце моє похолоне. Вийду собі, сяду де в садку, та як задумаюсь, то думка думку спережає; робити що — ніякої охоти нема. Так і маюсь цілий день.

Одного ранку так-то мені важко було, коли чую — кличуть мати:

— Домасю! іди лиш до хати: Господь хороших гостей наслав.

— Яких, мамо? — питаю, а сама так і трушуся.

— Од пана Корнія Дончука: сватає за свого сина, Данила.

Боже-ж мій милий! Я й не памятаю, як мати ввели мене в хату, як поблагословили! Подавали рушники (я винесла що найкращий, вишневий) тай заручили нас.

Старі-ж радяться з сватами, а Данило схилився до мене близенько: — Дівчино моя! — каже, — чи любиш ти мене так, як я тебе, дуже?

Я мовчу . . . а так вже люблю мені його слухати!

Що вечера було прийде до мене в садок, тай ніч мені з ним не змигнеться.

А мати кажуть: — От тобі, доню, і той місяць, що тобі на руки скотився!

VII.

І Мотря заручилась із Кирилом Савтиром. Одного дня ми й повінчались. Тоді вже призналась: — Посилала я, каже, — стару Бульбиху довідатись аж у Мазовище; то вона про все розпитала, й самого Кирила бачила, й Данила, й ті вістки мені приносила.

По весілля питає мій батько Кирила: — Як се ти, Кирило, оженився? Як би не своїми очима бачив, зроду не поняв би віри, щоб такий бурлака та одружився!

— Одружився, пане Іване, — каже Кирило, — як бачите. Сподобав її, як пташку співочу. Нехай у мене в хаті щєбече.

Свекор мій такий добрий, жалує мене, як батько; й свекруха жартовлива й ласкавая; щасная моя доля вда-лася, дякувати Богу! Тільки на весні згадала я, як-то люди плачуть. Такий то жаль мене обняв, як проводила його за село; стала, дивлюсь — тільки округ мене без-краї степи зеленіють . . .

Свекруха сама плаче, а мене розважає: — Так-то нам уже Господь дав, доню моя мила, — каже, — що хто скаже, той і плаче! От я звікувала в роскоші, заміж пішла по любови, сини в мене як соколи . . . та за те-ж я й поплакала найгірчішими слізми. І я виряжала перше свого чоловіка, а тепер із своєю дитиною розлука; та ще не знаю, чи діжду, чи побачу вже, бо я таки на світі пожила; може Господь і до себе прийме. А ти молоденька, діждеш його; чого тобі журитись? Змарнієш на личку — тільки його впечалиш!

І Мотря було прибіжить: — А що се ти, Домасю? Аже-ж і я свого Кирила у Крим випровадила! Та якже

змарніла, Мати Божа! . . . Коли твій чоловік розсудливий, він на тебе й не гляне — така ти стала! А мій, то мене й приголубить і поцілує, бо я стріну його така, як мак повний. — Так було мене розважає.

На силу я діждала осени. Та вже що години вибігаю за ворота, чи не йдуть вони? А в ночі, то й очий не зведу: от сниться мені, що скриплять ворота, або чоловіків голос чути, так я й схоплюсь, вибіжу — ні, нема нікого: глухо, й ворота зачинені.

О Петрі якось, проти неділі, сниться мені сон: зійшов над нашою хатою місяць у повні, та червоний-червоний; а в місяці білий півень трепочеться крильми, та так співає, аж по селі лунає.

— Се добрий тобі сон приснився, — каже свекруха, ось побачиш, коли наш Данило хутко не вернеться. Як дівчині місяць сниться, то жених; а як молодиці — чоловік приїде, або син народиться. Треба визирати Данила. І не оглядимось, як притягнуть.

Він таки справді другого дня в вечері й вернувся, мій голуб сизий. От уже ми наговорились! Я й розказую, який то мені сон снівся: місяць у повні.

— А мені, — каже він, пригортаючи мене, тільки снилась зіронька!

ОДАРКА.

I.

Старий наш пан, покійник, недобрий був. Не тим би згадувати, да луччим ні защо!

У нас через річку хутір козачий вільний, то й козаки його стереглись, як огню, і обходили, бо тяжко їх кривдив; а що вже ми, крепаки, натерпілись од його, то нехай Господь боронить всякого крещеного чоловіка! Було, як стрінеш його, то біжиш, не розглядаючи, чи гора, чи низ, аби розминутись. Найбільш його боялись дівчата. Не один вік дівоцький веселий він стратив. А що йому вдієш? . . . Іде було по селу хмурий, сердитий, та й поглядає туди- сюди, як той ворон хижий.

Якось сидимо ми в своїй хаті, говоримо собі таки про його, недобрим словом згадуючи, — як застукотить у сіннях, заgrimixтить, — сам пан у двері! Як-то кажуть: «Про вовка помовка, а вовк у хату.»

Увійшов він, тай питає: А де твоя дочка, Одарка?

А в мого брата була дівчина, Боже мій милий, яка дівчина! Вона було весь двір веселить собою, як зорею. Таке-ж то молоде та щасливе! ніякого лиха не знає, не відає; бігає собі та сміється, мов у срібні дзвоники дзвонить.

Спитав він про Одарку — ми так і поприкипали на місті, а Одарка саме в хату. Він, як угледів дівчинку, аж очи йому засвітились, та й каже: — Ходи зо мною в двір, дівчино!

Одарка до матусі. Стала коло матусі і стоїть, не дише, моя рибочка.

— Вона іще й літ не дійшла, пане: п'ятнадцятий годок починає, каже батько, а мати плаче.

— Ану іще що зговори мені, вражий сину, то я тебе почастую! — грімнув на його, та знову до Одарки: — Хутко, хутко, Одарко, ходім!

Вона все стоїть, не йде.

— Хутко, дівчино!

Не йде, мов обмертвіла. Загарбав він її, тай повів. Наче сонце наше зайшло! Якось у хаті спустіло, обезлюдніло.

II.

Перемучились ми до вечора. Увечері братова побігла в двір довідатись, та хутко й вернулась: -- До Одарки не пустили, -- каже, -- і здалік не бачила і голоска її не чула! -- а сама плаче-плаче!

І довгенько ми не бачили свою дитину: не пускали ні батька, ні матери, ані мене. Прийдеш було, постойш коло панських воріт, тай додому вернешся, аж тобі світ не милий. Розпитуєш у дворок, у дівчаг. — «Не знаємо, серце, не знаємо. Вашу дитину мов за золоту браму зачинено: і в вічи її не побачиш.»

А інші, то сміються, неначе Господь їм розум одібрав.

— Що буде вашій Одарці? — кажуть, — буде те, що й нам було! Чому ні? Хиба ваша Одарка велика панна, чи що? А ми-ж не були діти в свого батька? Може нас ненька не жалувала? І ми колись були добрі, а ось же довелось зійти на ледащо, да таки-ж якось у світі живемо й хліб жуємо.

Ми ходимо та ходимо що-дня, чи не побачимо. Вже третій тиждень минає.

У неділю в вечері братова вернулась із двору плачучи. — Не бачила, — каже, — тільки дворки, нехай Господь їм подарує, з мене насміялись.

III.

Сидимо мовчки; тихо в хаті та сумно, тільки чутно, як братова плаче, або брат тяжко-тяжко зітхне.

Коли щось зашелестіло; риннули двері — увійшла наша Одарка. Ми так і зомліли, як на неї глянули: бліда-бліда та замучена! А вона, безгаланночка, поклонилась тай стала в порога, як чужа; стоїть і очий не зведе.

— От, жінко, — каже брат, — ми її побачили свою дитину. — Яка красна стала! — тай заплакав. У-перше з-роду я тоді побачила, як мій брат плаче. Нехай Мати Божа у-друге не приводить!

Посадили ми свою Одарку на лавці, братова їй каже: — Доню моя! горенько моє! се вже тебе пустили з двору?»

— Я, мамо, нишком прийшла. У двір гості наїхали: молодий пан із жінкою.

— Роскажи-ж нам, Одарочко, усі пригоди свої, любко! — кажу їй.

— Та роскажи-ж бо, роскажи! нехай послухають! — каже брат, тай вийшов з хати, мов його огнем пекло.

Одарка заплакала слізми, тай почала росказувати все: як її замикали на ніч саму у горницю, як грозили їй били, як до згуби довели . . .

— Ти-б, моя доню, до пані: може-б вона тебе врятувала . . . нерозумна моя дитино!

— Мамо, мамо! що пані pomoже? Од його всі в-розсип, як голуби від шуліки. Не pomoже пані! Пані і панночки іще на мене обіжаються, неначе я справді винна. Котра не прийде — дорікає та ганить і словом і оком.

Так-то журимось та плачемо, плачемо та журимось, і не счулись, як темна ніч наступила.

— Не здужаю я, матінко! — каже Одарка. — Нехай у вас перебуду хоч сю одну нічку. Тепер у дворі гості, ніколи й огледіться за мною.

IV.

Започувала дома. Чи спала, чи не спала, чи ще й очий не звела, вже парубки з двору й прибігли за нею: — «Іди хутко в двір!»

Як вона просилась, як плакала — інше який час перебути в батька, бо тяжко нездужала! — «Ні, — кажуть, — ми сього не сміємо. Не підеш доброхить — силою поведемо: так звелено. Тебе ще з вечора шукали на щось панночки й пані приїжжа.»

— Якесь іще лихо коїться! — каже братова.

— Богдай ніхто такого не дождав! Лучче-б вона була маленькою згинула! — озвався брат. — Годі, Одарко, годі плакати! годі проситись! . . . не помилують . . . та не їх і сила!

— Не сила наша, — кажуть парубки: — вже й їм стало жалко.

— Еге, дядьку! як би то сила!

Ми самі не свої: що то буде? Не знаємо, чи йти в двір, чи дома дождидати свого лиха. Коли так, у обідню добу, прийшла Одарка.

— Прощайте, мамо, прощайте!

Ми до неї: — Що таке, що таке?

— Оддали мене молодим панам, — каже, — з неділі повезуть. І вас повезуть, тітко-серце; казали нам на неділю зрядитись.

У мене й серце похолонуло. Звікувала хоть не в розкоші, то все таки між родом, у своїй хаті; ато оддають до чужих людей, у чужу сторону, не знаю, за що й про що. Гірко мені стало; облили мене дрібні сльози. А братова дякує Богу, що її Одарка не сама на чужину іде.

Наш старший панич та одружився з Ляховкою і жив собі в місті, а до батька років щось з чотирі не їздив: були в гніву. Лютував старий за те, що Ляховку взяв;

да вже як Бог дав їм дітиї, старий їх простив. Почали вони найжджати у гості й частенько. Ляховка якось обійшла старого, наче якими чарами, що й служавсь її, і гроші її давав . . . а скупий такий був — Боже!

Як вона приїхала, пані наша й панночки підговорили її, щоб випросила собі Одарку, щоб то бідну дівчинку звести геть од пана. Ляховка, як почала просити, як почала молити, — він і оддав. І отто дано нам до неділі время зібратись, а самі вперед повіялись.

V.

Дождались неділі. Зійшлась родина нас випроважати. Попрощались. Одарка в-останнє вклонилась матері, а мати схопила її, скропила сльозами та тільки промовляє: — Дитино моя! дитино моя єдина! — Да так-то вже побивалась, нещаслива, що й камяне-б серце розпалось. А дівчина наче замерла і не плаче. Уклонилась батькові; батько благословив її: — Нехай тебе, моя доню, Мати Божа заступить!

Привели нас у двір. Вози вже стоять запряжені. Вийшла пані з панночками, наказує вірно служити молодим панам; вийшов і він, пан. — «Рушай!» — каже возниці. — «Що тут говорити? Коли пани пожалуються, — каже до нас, — то знати-мете в мене, як козам роги виправляють! Рушай!»

Їдемо день і другий. Питаю в Одарки, чи здужає. — «Здорова, тіточко, тільки мені на серці важко, о, важко!» — І все вона думає, все сумує: сказано, за ненькою, та за батьком!

На четвертий день в'їхали в панський двір. Всі нас кругом озирають та переморгуються: ніхто не заговорить, а ні привітає. Міські все люди нещирії, глумливії.

Повели нас у покої. Вискочила пані. Мабуть, бачили ви не раз і не два тих Ляховок? Всі вони прудкі, та веселі, та говіркі! І ся така-ж була. Як почала вона

говорити, то й за себе все сказала, і за нас одновістила. Да так-то хутко та шпарко, сама аж ізвивається перед нами. Старенька вже, а на висках кучері, в перстнях у блискучих, у стрічках, то ніби й молодо огледиться.

Вийшов пан. Він був гарний на лиці, ставний такий, і дуже гордовитий. Коли й гляне на тебе, то все одним оком, через плече. Спитав, чи нема листу од батька, і вийшов. Вибігла й дівтора на нас дивитись. Пані каже по своїому: — Дайте сім хлопкам ручок поцілувати. — Вони й попростягали рученята — цілуйте!

VI.

Загадали мені прясти, а Одарку посадили гаптувати. Гаптує було панночкам споднички, або- що, та що вечера й песе панії показувати. Пані часом і добра, тільки налає, як що там не гарно, а часом, як розходиться, то, мов воду з лотоків, нічим не впиниш. Тоді всім лихо! Не злюбила вона нас; не так мене, як Одарку. Було так і їсть, як іржа залізо. Ото раз: «Танцюй, Одарко! танцюй, тай годі!» Звеліла її вивести посеред покою, — танцюй! Пішла танцювати, безщасна, та ніжки її підітнулися — унала, а вони регочуться. «Удає, — кажуть, — удає!» Оттаке лихо!

Дивлюсь я — тане, тане моя Одарка, як воскова свічечка. Сидить було цілісінський день і словечка не промовить. Чого вже пані їй не робить, як не глумиться — мовчить, тільки часом тихесенько очиці на неї зведе. А паненята, як ті пявочки, вчеплються: — А ти дурна! а твій рід увесь дурний! ану йди танцювати! — Штовхають її, дряпають, щипають. Вона тільки подивиться, моя голубонька. Пані аж розгнівається, та каже: — Се якась кам'яна дівчина!

VII.

Дав Господь весну: копаємо ми, то сіємо в саду, а Одарка й за поріг не вийшла. — Яка з неї тут робота буде! — каже пані, — нехай лучше гаптує.

Одного дня одробились, ідемо з саду, а пані й каже:
— Певно, що Одарка не гаптує: або спить, або так куняє.

— А певно, мамо, що не гаптує, — вирвалась старша панночка. — Я добре се знаю.

— Тихо! — каже пані. — Подивимось, що вона робить.

Стали вони підкрадатись . . . увійшли. Одарка лежить, зложила руки під головку, бліда-бліда, тільки очи її сяють; лежить і дивиться на нас пильно. Аж пані спинилась і нічого не сказала. Перенесла я її в комору, положила на лавці; вже вона й не піднялась.

Все було просить: — Тітко-серце, одчиніть віконце й двері: нехай я світу божого побачу, нехай подивлюсь у свою сторону!»

Пани порадились між собою, казали бабу привести. Прийшла старесенька бабуся, аж біла; розпиталась, подивилась, тай похитала головою. — Дитино моя нещаслива! — каже, — нехай тії добра не діждуть, що тебе, як пахучу квітку, стоптали, а твій вік уже не довгий! — Перехрестила дівчинку, заплакала, тай вийшла.

VIII.

Тоді звеліла пані одвезти дівчину в больницу.

Пустить мене, пані, — прошусь я в неї, — пригледіть за Одаркою! Я й робити-му вам щиро, що мені загадаєте, і дівчинки доглежу.

— От, — каже, дурниця! Там краще од тебе пригледять. — Не пустила.

В неділю якось вирвалась я, побігла одвідати. Увійшла, дивлюсь — лежить вона як раз проти вікна і вікно одчинене.

— Отсе, — каже мені старенька служка, що там за недужими дохажав, — як почала ваша дівчинка просити та молити — положіть мене проти вікна та положіть, то я й мусіла її догодити.

— А що, Одарочко, — питаю, — як?

Вона подивилась на мене, тай каже: — Тітко-серце! у нас тепер вишні та черешні цвітуть, а далі й мак красувати- меться . . . А тато й мама? . . . Нема вісток?

— Ще нема, любко! — кажу. — Я тоді зараз прибіжу до тебе. Чи не бажаєш чого, Одарцю?

— Ні, тіточко, нічого не бажаю, нехай тільки од вікна не женуть.

ІХ.

Ото так у неділю я її одвідала, а в четвер почули ми, що вмерла. Побігла я туди — вона вже на столі. Свічечка горить, а нікого нема. І така-ж вона хороша лежала, як ангелятко боже!

Надійшла старенька служка. — О! — каже, — поплакала я над вашою дитиною, серце! Та така-ж тиха та покірлива вона була! Такої любові душі з роду-віку ще не бачила! Ввійшла я до неї вчора, вона спинається на вікно. — Ой, — кажу, — дівчинко! що се ти робиш? — «Пустіть мене, — каже, — пустіть, бабусю, нехай я туди гляну в останне . . . Там мій батько й мати живуть . . .» — Та так жалічно, як пташенятчко кигиче — пустіть! Я й пустила. Піддержала її трохи; вона все дивиться пильно-пильно в сині далекости, а сльози, мов перло, сиплються мені на руки, теплі-теплі . . . Сонце саме заходило . . . Загледіла — вишня в саду цвіте. «Принесіть мені, бабусю, вишневу квіточку . . . принесіть, бабусенько!» — Я пішла тай принесла. — Вона взяла. — «О, яка-ж пахуча, — каже, — та свіжа! Спасибі вам, серце бабусю!» — Лягла і квіточку коло себе положила. — «От уже й сонечко низенько, — каже, — тай почала тогді згадувати батька й матір; все їх гукала, все до їх промовляла: — Тату мій, тату! На що ви мене покинули? Матіночко, возміть мене! . . . Ой покинули-ж мене, покинули саму! . . . Мамо! . . . Тату! . . . рідні

мої та любі! . . .» — Нехай Господь її прийме, мою голубоньку, на своє надро! Так то вже я поплакала на старости-літях!

В п'ятницю її поховали. Як спускали домовину в яму, то все над нею білі голуби кружляли. Сонечко грало, мов розсипалось по землі золотим промінням. Ранок такий то тихий та ясний придався: ні вітерець не віне, ні хмарка не збіжиться . . . Душа праведна переставилась!

Ч А Р И .

I.

Давня то давнина, а наче вчора діялось. Молоді літа — сказано: що за молоду чуєш, або бачиш, до кінця воно тобі привиджується. Стара бабуся, було, розказує пам, дівчаткам, прядучи вовну, а ми, звісно, наче тобі душею всяке слово вбачаємо, як то колись було на світі, якії дива творилися колись то.

Жив собі старий козак Задорожко з жінкою (розказує, було, бабуся). Дав їм Господь викохати собі сина, як сокола. Такий же то виріс козак з його хороший! Що до коня, що до зброї, що до звичаїв, мовляв, лицарських! А то-ж і дома щира була в його душа до всіх! Батька й матір шанував і поважав — сказати. Старі тішаться та радуються своєю дитиною, та дякують Господеві.

Дожив віку свого старий Задорожко, позвав Господь до себе. Поблагословив він сина й жінку, наказав не журитись, поховати його, тай спочив на віки.

— Годі плакати, мамо! — вмовляє Тиміш стару неньку, — се ви Бога гнівите.

— Дитино моя кохана! Як же мені сльози впити, коли самі з очей ринуть? Я прожила веселий вік молодий з ним тихо та любо й ось довелось на старості-літах осиротіти! Куди не гляну по хаті, чи в садку, чи на дворі, — все його згадаю.

— Вже час мені до роботи, мамо! — скаже було, Тиміш. — Піду, тай вас проведу до сусідки Ганни, як маєте тут побиватись.

— Та добре-ж, добре, мій соколе ясний! Ходім до Ганни, сину!

А Ганна була, як і вона, удова, мала собі дочку одиначку, звали Химою. Хороша була дівчина, як повна квітка, ясноока. Зросла Хима вкупі з Тимошем, як брат із сестрою; разом гралися, разом і горе приймали, все в купі, все любенько між собою, та так і поросли, щиро люблячись. Було, як день не побачить Тиміш дівчини, то вже й ніяко йому, а вона й дівочі очі виплаче, виглядаючи свого чорнобрового парубка. Старі помічали: — Нехай, — кажуть, — любляться молодята; може, Господь і зведе їх до купи; будемо сватами.

А чи мало-ж то було парубків, що ходили за Химою, мов причаровані? Аби ступила за ворота, тут і вродяться; та горда дівчина мине їх і оком не зведе ні на кого. В неї на думці тільки Тиміш чорнобровий, його виглядає-дожидає рано й вечір. Нема його — візьме дівчину жаль; побачила — то й веселенько й любо й на світі хороше живеться.

II.

Стара бабуся було розказує нам про тих людей, мов вони в неї перед очима, а сама каже було, що чинилося те у давню давнину. Ото-ж і гуторить, прядучи вовну:

— Без лиха, кажуть, у світі не буває: не минула й Химу лихая година. Нема Тимоша вечір, нема й другий і третій. Не спить Хима, ходить по садочку, ходить, топче пахучі квіти, що сама садила й поливала; про все їй байдуже, бо велика туга-печаль прийшла до її щирого, вірного серця.

Почина на світ займатись. Іде Тиміш улицею веселий; іде просто до своєї хати.

Вибігла вона тай переняла його: — Промов мені милий, хоч словечко! І вчора й позавчора тебе не було. Коли забуваєш мене, скажи щиру правду.

— О дівчино, дівчино! — каже Тиміш, — як ти мене запечалила! Мушу сповістити твою лиху годину: не бути нам у парі.

— Не бути? Хиба-ж ти собі другу дівчину знайшов, кращу од мене? Чи любить вона тебе, як я, щиро? Скажи мені, чия вона? Через неї мій вік молодий пропадає, нехай же хоч побачу, яка!

— Не гнівайся на неї, Химо: то смирна й добра душа. Вона й сирота.

— Се Олена Бондарівна! Вона? Так до неї ти що вечора йдеш? Я очи свої виплакала, світ мені не милий, а ти з нею женихаєшся, обоє щасливі, одно коло одного! Горе мое! Лихо мое несподіване! А що-ж, ти може думаєш брати її за себе?

— Буду сватів слати в неділю.

— Чого-ж се так поспішаєшся? Може не все гаразд буде?

— Бодай ти не дождала таке віщувати, недобра дівчино!

— Слухай, Тимоше, покинь мою розлушницю! Покинь, коли не хочеш каятись вік! Буде каятте, та вояття не буде!

— Щоб я її покинув? Дурно тільки слова твої гинуть. Не зражу своєї дівчини, поки жив буду, поки світ сонця!

— Не покинеш? Розмисли, Тимоше, тай скажи в останнє, не хочеш покинути?

— Нехай мені гарячим піском очи засиплються, коли покину!

— Побачим! — Тай стрибнула в хату.

— Враже дівча! — промовив Тиміш, тай тяжко задумався. І навернулась йому на думку Олена, що хороша була, як зоря ясна, а покірна, а тиха, як голубка сива! Згадав він її, та аж покрикнув: — Нехай мене мир не знає, коли я зражу тебе, моя горличко!

III.

І поклав у першу неділю сватів засилати. Рано почав з ненькою радитись: — Нене, — каже, — полюбив я дівчину, хочу її за себе взяти; благословіть мене!

— Та нехай же тебе Господь благословить, сиңу! Одружись, мій соколе! А кого сватати будеш? Химу?

— Ні, мамо, Олену Бондарівну.

— Олену? А я все сподівалась, що ти Химу візьмеш. Хороша дівчина й мене шанує. Та вже нічого казати: коли вподобав Олену, бери Олену; а мені кожна невістка буде люба, аби тебе кохала, мій сиңу.

Послали сватів, побрали рушники, заручили молодих.

Почула се стара Ганна, тай каже дочці: Мабуть тобі, доню, не судилося з Тимошем у парі бути. А я вже певна була, що сеї осени вас повинчаю.

— А що є певного в світі, нене? — одмовила понуро Хима.

— Не журись, доню! Найдеться тобі ще кращий. Ти-ж у мене, хвалить Бога, молода й хороша, як ягода.

В вечері йде Тиміш до своєї дівчини; весело йому й легенько й світ йому красується; коли — зирк! А перед ним, як мара стоїть Хима, бліда й питає: — Покинеш, чи ні?

Він трохи опам'ятовався, тай каже: — Бог з тобою, нерозсудлива дівчино! Хиба не знаєш — я вже заручився?

— Не покинеш — питаюсь?

— Лучче мені вмерти, як без неї вікувати! — В останнє?

— В останнє, — не покину!

IV.

Другого дня проситься Хима в матері: Нене, піду я до тітки в гостину. — А тітка жила у другому селі, таки недалечко.

— Іди, доню, іди; може розважиш своє серденько. —
Тай випроварила дочку до царини.

Не пішла-ж Хима до тітки, а пішла в дикий бір. Знала вона там иншу тітку. Не бачила її ніколи, а почувла, що живе стара чарівниця в тому бору. Знадобилась вона тепер бідолашній Химі.

Вийшла Хима за село — два шляхи вються. Поглянула навкруги — нема живої душі, тільки шумить кучерява верба та чутно, як рве десь воду з лотоків; поглянула, тай пішла тим шляхом, що до бору. Йде-йде, минає й кам'яні гори, зелені луки. Сонце пече її, звернувши з полудня; білі ноги на каміні позбивала; довгою косою за гілля чепляється, — іде, ні на що не вважає. Переходячи мостом бистру річку, якось глянула в чисту воду, тай не пізнала самої себе, аж спинилась: — Чи се я? Де-ж моя краса дівоча поділася? Та на що-ж тепер мені вона здалася? Нехай гине — аби я свого доказала!

Ввійшла в бір; зелений та густий — не проглянеш; темно та глухо в йому. Озирнулась, а сонце вже низенько; небо палаючи, починає червоніти.

Іде бором прислухаючись: то шурхне щось із боку, то захитається береза, то щось гукне: — Химо! Химо! — тай піде гук по темному бору, аж лунає.

Чи довго вона йшла, чи недовго, коли дивиться — стоять два превисоченні дуби, а поміж дубами сидить стара жінка, стара, старенезна, аж її мох покрив. В Хими й в очах усе закрутилось; а відьма питає: — Чого прийшла, люба дівчино? Чого прийшла така молода й красна?

— До вас прийшла, бабусю, допоможіть!

Тай розкажує своє лихо й пригоду.

Відьма й каже: — Коли хочеш, то я тебе навчу.

— Навчіть, — просить Хима.

Знайшла відьма ножа й пірце якесь наговорене: —
Простягни-ж мені ліву руку, дівчино!

Вона простягнула.

Тільки лиснув гострий ніж; червона кров закапала

з пучки. Відьма встромила в кров пірце й заговорила: Ну, — каже, — тепер іди! Що хочеш, те й зробиш своїм ворогам.

Виходить Хима з бору, а сонце вже сідає. Чує вона в собі нелюдську силу . . . Скинулась вона ластівкою, тай полинула. Доліта до села — вже вечорів. Ударилась об землю ластівка — перекинулась старою бабою, тай стала під вікном у Олени. Дивиться — сидить Олена між дружок, як повна рожка, хороша, уквітчана й так то весело й тихо коло неї, такий то в неї любий погляд! І дружки молоденькі гудуть коло неї, як ті бжілки золоті: обсіли стола, як свіжі квіточки, а Олена вище всіх на покуті.

Подивилась Хима, та аж серце в неї повернулось. — О, — каже, — саме зібравсь у неї дівич-вечір; я не спізналась!

Ввійшла в хату; її привитали, питають — звідкіль, частують; а вона одсунула кватирку, простягла серед хати руки, тай рече: — Лети-ж ти, молода, пташкою, а ви, дружки, за нею! Щоб ви до віку вічного літали й щебетали!

Проказала вона сі слова чарівничі, — вони й випурхнули вікном, одна по другій, тільки крильцями лупотять. Так і полинули ряд по рядочку; Олена повела перед.

V.

Що то плачу, що то гомону було та страху по селу! Нема дівчат! Згинули, мов їх земля поглинула! Тиміш ходить, з туги та з горя несподіваного місця не знайде; ходить із улиці в другу, аж стоїть Хима в воротах; глянув він тай згадав її віщуванне.

— Вража дівчино! — каже, — напроорокувала мені лихо! Бодай же й ти не діждала до віку веселої години!

Вона подивилась йому в слід і жаль її взяв і всміхнулась тай промовила: — Побачимо!

Минув рік. Просить Тимоша стара мати: — Сину мій, сину! Одружись, мій голубе! Що ти маєш у мене вянути? Хоч і жаль, та не вернеться. Втіш мене, старую, нехай я свого віку доживу в радості, дякуючи Бога й тебе, моя дитино!

— Нене моя старая! Трудно мені оженились! Не знайду я такої дружини, яка була в мене колись.

— Возьми Химу, сину: то добра дівчина, а мене як поважає, нехай її Господь щастем і долею наділяє! І тебе вона щиро любить.

— Химу взяти, мамо? Та се мені перший ворог! Вона мені навіщувала мою недолю!

— О, сину мій любий! Що те згадувати! Все божа воля. Що дівчина з жалю вимовила, з того пригода не станеться; так уже — не судилось!

Як почала то слізми, то ласкою впадати коло його, то й умовила взяти Химу.

Кажуть, вода й камінь довбає, так і сеї турчить що дня, що години: оженись та оженись, пожалуй стару неньку, що тебе виховала, що своє здоров'я стратила, тебе доглядаючи, — козак згодився, посватав Химу тай одружився з нею.

Дождала стара невістки, не нарадується: яка-ж то до неї щира та покірна! І вслужить їй, що треба, й пожалує й догодить, як рідна дитина. А вже коло Тимоша, то так і веться, так і липне до його, з очей не спускає його, хоч він усе понурий і неласкавий. Хима на се не вважає, падає коло його, годить йому, як любій дитині; а як дождеться, що Тиміш усміхнеться, — Боже мій, як сонце її освітить, і очи блищать і личко почервоніє.

VI.

Сидить він якось у садку й жінка коло його, сидять мовчки. Вона йому в очі заглядає, а він голову спустив — сумує. Коли, чують, так щось щебече, так щебече!

Дивляться, а над їх головою пташенята вються, та одна пташка нижче всіх кружляє над Тимошем. Він чує, як і крильцями паше йому на вид.

Жінка схопила його за руку: Устрель сю пташку, Тимоше! — каже, а сама побіліла.

— А на що я маю безневинну щебетушечку стріляти?

— Устрель, Тимоше! устрель, мій любий! — благає, стискаючи його за руку.

— Не буду стріляти, шкода й говорити!

— Не будеш? Тобі байдуже, що тебе жінка благає, бо жінка тобі нелюба . . .

Говорить, а сльози з очей скотились йому на руку, та як вогнем палять.

— О жінко! — каже Тиміш, — се в тебе десь огневі сльози!

— Бо гіркі, Тимоше! А чи мало я їх виплакала? — Тай почала знов благати, щоб устрелив пташку. Він таки не послухав.

— Іди, — каже, — іди собі, недобра людино, необачна!

Вона зірвалась і вийшла з саду.

А пташка все нижче та нижче над ним падає. Тиміш дивиться й так йому чогось мила ся щебетушечка, що очей з неї не звів-би; слухав-би — не наслухався її тихого та любого щебетання! Так то чогось жаль його обняв: сльози так і ринули з очей. Припав він до землі, тай зросив її слізми. Чує, щось високо шумить. Се чорний ворон, — розбив пташенят і найкращу настагає. Вона як стріла летить, а ворон її крильми обгортає, як хмарою. Скочив Тиміш, сам не свій, побіг, ухопив рушницю тай устрелив чорного ворона; так він і вдарився коло Тимоша в землю. Дивиться Тиміш — се не ворон, се його молода жінка: з під лівої руки чорна кров дзюрчить, а правою держить його першу милу — неживу. Як була на дівич-вечір уквітчана й прибрана, так і лежить поперед його очима Олена, хороша й пишна, як квітка!

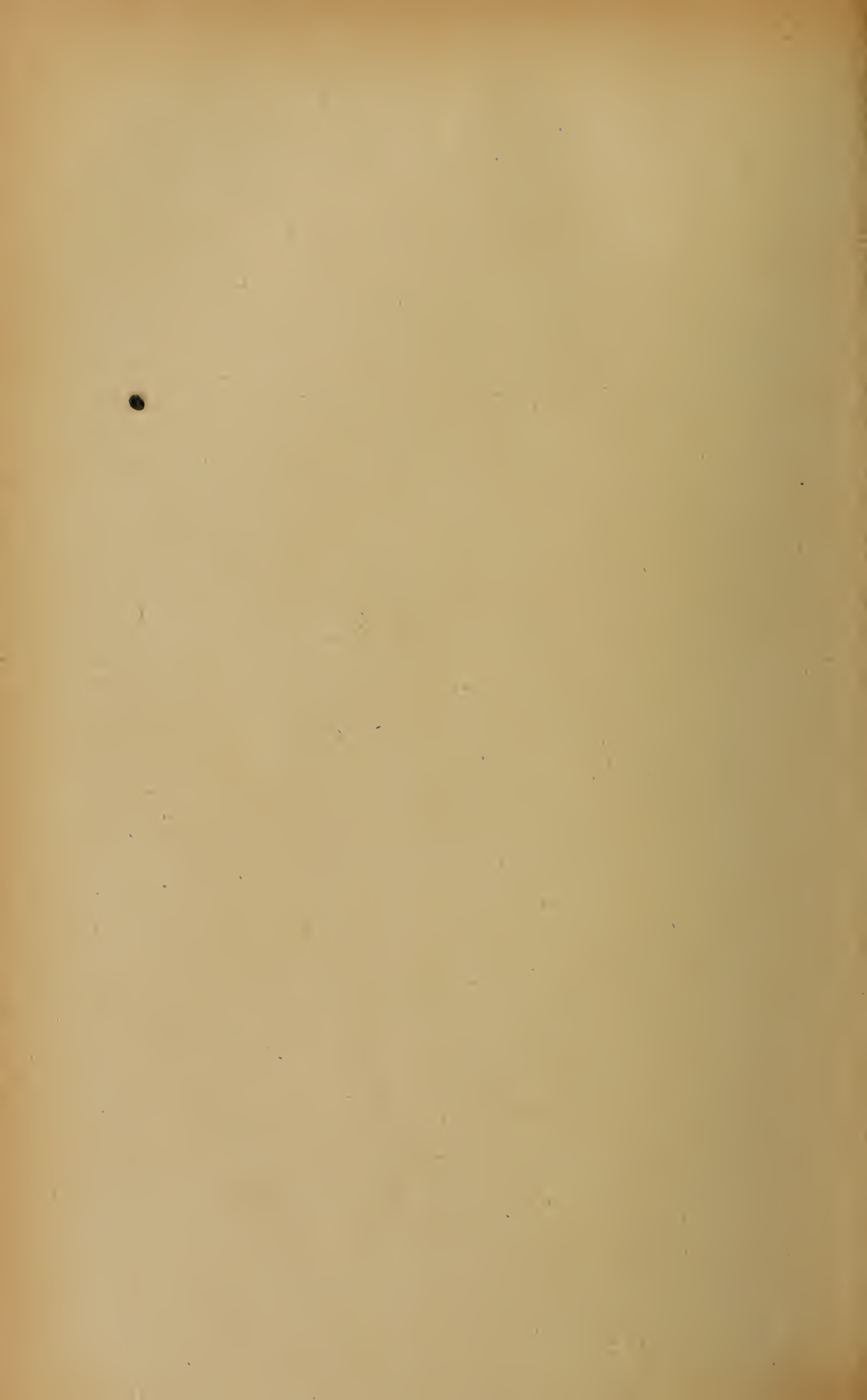
Олену поховали коло церкви під вишнею, та як поставили хрест, то злетілись дрібні пташки, обсіли його з гори до самого низу та жалібненько защебетали. Се її дружечки, що на дівич-вечері в неї співали.

Тиміш не довго маявся по світу: нудьга його зїла. Хата розвалилась, двір заріс буряном і садок усох і глибока криниця засипалась, все мохом поросло та пилом припало . . .

ГОРПИНА.

(Панска воля.)

I.

Старий Якименко оженив сина, та таку-то вже невісточку собі взяв, що й не сказати! Білолиця, гарна і весела, а прудка, як зайчик: і в хаті і на дворі веться, порядкує, господарює, і співає, й сміється, аж геть чути її голосок дзвенячий. Аби на світ благословилося, уже вона й прокинулася, як рання пташка, і клопочеться й бігає. І свекру догодить — вслужить, і чоловіка пожалує, і діло в неї не стоїть — зроблене все. Живуть щасливо, любенько; старий, на їх глядячи, тільки Бога милосердного дякує.

Одно й журило їх, що діток Господь не дає. Вона, було, як де попаде чужу дитинку, то вже й цілує, і милує, а сама зітхне тяжко. Аж ось послав їм Господь, — уродилась дівчинка. Так-то вже кохає та пестить Горпина свою первістку, і з рук не спускає; аби прокинулось, аби поворухнулось — уже вона й коло колиски: і хрестить, і цілує, і колише, й співає над нею. На панцину поженуть — дитинку з собою несе, та вже й моється там з нею; сама робить, а око біжить до дитинки.

Ото було молодиці й жартують: — А що, — кажуть, — ваша дочка, Горпино?

Вона й почне: — Та вже всміхається, сестриці голубоньки, і рученята до мене простягає; вже знає мене; ні до кого не йде, тільки до мене. Свекор бубликом мавив — не хоче! І в долонечки вже плеще! Вийду я з хати та зза дверей і дивлюсь, а воно й водить оченятами — шукає мене!

— Розумна, розумна зроста! — кажуть. — Готуй лишень посаг та рупники: хутко й сватати-муть!

А дівчинка, справді, як та квіточка розпукується; таке славне дитяточко, веселе й здоровеньке, на пречудо!

II.

Тут умер наш пан; почав молодий господарювати. І старий був недобрій, а сей такий лихий, що нехай Господь боронить! Так людей жене — гірш, як тих волів. Отсе три дні панські одбудем, а четвертий за подушне, п'ятниця й субота якісь толочні повидумували. А яка толока? Не то страви, тай хліба не дають. День при дни, день при дни робимо. Перше все сподівались: молодий пан буде добрий, тай діждали собі доброго! Він був не дуже багатий, а жити пишно, у роскоші великій хотілось, по-панськи! Що йому до того, що люди було на ниві падають? Він собі то коней заведе таких, що як змії, то коляску купить новеньку, то у місто поїде — там втратиться. А нам іще було кажуть сусідні панки (вони заходять часто з чужими людьми в розмову, а своє, то бють так, як і великі пани, — аби рука досягла); то й кажуть було: — Десь у вас тепереньки пан добрий дуже! Так говорить, що аж лихо! Що мужиків треба і наук учити, і жалувати, і не знать-що! Десь його мудро дуже навчено!

А се справді — перше говорив, що й хати нові поставлю у три віконця, а потім, то й старі розвалились! Може його й на добре вчено, та мабуть, панську істоту не переробиш!

Все село, як за стіну засунулось: такі смутні всі, що сумно й глянуть! Тільки Горпина трохи веселенька, тішиться малою донечкою, то й про громадське лихо забуває. Та не минула і її лиха година! Занедужала дитинка, кричить, плаче. Горпина і сама плаче над нею, та нічого не вradить, Бігав старий свекор до лікарки —

нема дома, та навіть і з молодиць нема нікого; всі на панщині. Далі й за Горпиною прийшли: — Чому не йдеш?

— В мене дитина не здужає, — каже вона, плачучи.

— Панови треба роботи, а про твою дитину байдуже.

Мусіла йти. Узяла дитину, обгорнула тай пішла.

А воно, біднесеньке, кричить та кричить. Дійшли, пан стрічає сам, такий гнівний, — крий Мати Божа! Почав словами картати, а дитиночка на руках так і пручається — кричить. Пан іще гірш розгнівався: — Геть ту дитину, — гукнув, — геть! треба мені робити, а не з дитиною панькатись!

Звелів десятнику до дому однести.

— Ой, паночку, голубчику! — благає його Горпина плачуща, — нехай же я хоч однесу сама! Паночку мій, будьте милостиві! се моя дитинка єдина!

— Неси, неси, — каже на десятника, — а ти роби діло, коли не хочеш кари здобути.

Понесли дитинку полем. Іще довго Горпина чула дитячий плач, жалкий та болезний; далі все тихше, а там і зовсім стихло.

III.

Як вже вона там робила сей день, — у вечері прибігла до дому, аж дух їй захватило: — Дитинко моя! дочечко! Чи ви-ж доглядали її, батеньку? Скажіть же бо, що й як?

— Та годі побиватись, дочко, — каже старий свекор, — дякувати Господеви, втихло трохи.

Та не на довго: в ночі прокинулось ізнов, та ще гірш страждає, аж горить. Радилась Горпина з бабами — нічого не врадили, нічого не допомоглося. А тут день уже нахоплюється, треба на панщину йти. Згадала Горпина, що чула колись, як дитина не спить, то настояти макові головки на молоці, тай дати одпочине — не му-

читься, — думас. Як дала їй, дитина зараз і втихла, засипати почала, та так кріпко заснула — і не здригнулась, як крикнув десятник на весь голос: — На панцину!

Положила Горпина дочку в колисці, перехрестила тай пішла, плачучи.

Як там її лаяли, як на неї сварились — і не слухає, аби їй до вечора діждати: Перемучилась день. От сонечко вже за синю гору запало, от уже й вечір. Біжить вона до дому, біжить . . . Убігла в хату: тихо й темно. Вона до колиски, за дитину, — дитина холодна лежить: не ворухнеться, не дише.

IV.

— Тату! — скричала.

— А чого, дочко, мене лякаєш? Я був задрімав. Мала спить і досі.

Горпина й слова не промовить, обхопила дочку руками та наче й замерла. Старий ізнов задрімав. — Світла! світла дайте! — крикнула, — тату! світла!

Старий викресав багаття. — Що се з нею подіялося? — думає, та як засвітив, глянув, так і прикипів на місци. Стоїть серед хати Горпина, аж почорніла, і страшно дивиться, а на руках у неї мертва дитина.

— Дочко, — промовив старий, — дочко!

— А що, — одмовляє, — бач, як допомоглося! Затихла моя дитина — не кричить! — А далі як заплаче, як затужить, — де ті й сльози бралися! Так і ллються струменем.

Почули люди, прибігли, говорять до неї, вмовляють. Вона мов і не чує і не одірвуть од дитинки. Чоловік ходить сам як не при собі; свекор аж занедужав.

Стали похорон ладити. От уже й домовинку принесли новеньку, всипали квітками пахучими, то зіллям.

— Горпино, — кажуть, — дай дитину.

Не дала. Сама обмила її й положила. Час уже її нести, а вона стоїть — дивиться. Люди до її говорять — не чує, не слухає.

Одвели якось, узяли й понесли. Глянула вона тоді вперше округи, перехрестилась і собі пішла. Куди люди ступлять, туди й вона слідком за ними, за тою домовинкою; іде, слова не промовить. І в церкві достояла мов спокійна, та як стали ховати, Боже мій милий! так і кинулась за дітям у яму. Ледви вхопили її та принесли до дому, мов неживу.

Хорувала вона тяжко тижнів зо три. Якось Господь помилував, вернув здоровля, та розум не вернувсь! Така вона стала якась — не при умі. Цілісенький день ходить мовчки, та городній мак збирає; а спитати — на що? — А се — каже, — для моєї дитинки. — В зимку, то все плаче: — Нема маківок! Чим мені донечку ратувати?

Аби почала перша маківочка бреніти, вже й угледить і зараз вирве й любує нею, не натішиться. То ще діло робить, пораяється, а тільки зацвітуть маки в городах, вона й хату покине і не вийде з тих маків. Ідеш по-над городами, то й бачиш: сидить між повними маківками в білій сорочці, гарно убрана, у намисті, й сама ще молоденька, — тільки, як роса біла; сидить та перекидається маківочками, і всміхається, як дитина . . . А маки процвітають, і білим, і сивим, і червоним квітом повно.

ВИКУП.

I.

Розкажу вам про Якова Харченка, — якого він смутку набравсь у Хмелинцях, залицяючись до Коханівни.

Приходимо ми з ним у неділю під те село. Сонечко вже низенько. Мій парубок, дивлюсь, ніби почав приставати. Примічаю мовчки . . . Придержав, знаєте, собі ходу, — примічаю: зробився мій парубок зовсім другий чоловік. Всю дорогу був такий говіркий та веселий, бубонів, як міський дзвін, а тут ніби води в рот набрав і брови здвигнув і голову повісив.

— Що се, — кажу, — пане Якове, надувсь, мов кулик на вітер?

— Якого там кулика ви видумали, дядьку! — пробурчав.

— Може притомився, хлопче?

— Ні, — одрізав, тай знов іде мовчки.

— Да що-ж се, кажу, — пане Якове? Перше гнав, нівроку тобі, як вітрів батько, а тепер чого се почав приставати?

Тут як раз зійшли ми на горбок, — так невеличкий, да з його глянуть на Хмелинці — село як на долоні.

— Оддишемо, — кажу.

Сіли. Дивиться мій Яків на село, аж йому очи розбігаються; дивлюсь і я. Все знакомі місця — і хати і садки. Славне село, як би ви бачили! Церква стоїть висока, — старий сотник якийсь її будував; цвинтар заріс черешником та зіллям трохи не в пояс; хаточки поховались у вишневій садки. Любо, що й казати!

Сидимо, дивимось. Гомоніли люди на селі, а далі один по одному і розійшлись. Цокотали ще дві молодичі, розходились і знов сходились, та все махали руками, наче горох молотили. Як би не вийшов з хати чоловік, то не розійшлись би й до світу. На селі стихло; хиба де стукне віконце та проскочить по-під ворітьми хисткий парубок . . .

— Годі вже, ходім! — заговорив мій Яків, ніби його підкинуло, — вже пізно! — А сам аж побілів.

— Отсе мені лихо! — кажу я.

— Яке вам лихо, дядьку?

— Да що на тебе найшло, Якове? Вийшов і здоровий і веселий і співав і розмовляв, а тут разом неначе тебе кипячем обпарено. Грошей не погубив?

Він за шапку: — Гроші єсть — каже.

— І гроші несеш і дівчина дожидає, а ти як у ярмо ідеш!

Ані пари з уст.

— Переночуємо вже, — кажу, — разом зо мною у старого Кохана.

— Як їх ласка, — каже.

Закипів же й я тоді. — Та ти, — кажу, — Якове, говори до ладу! Що ти уриваєш по словечку, як попівна на бенкеті? Як ти мені зараз не висповідаєшся — я тобі не Явтух Товстодуб! І в старости не клич: не піду!

От він тоді й почав: Що-ж мені, — каже, — дядечку, по тих грошах? Чи визволять вони мене?

— Чого-ж се, братіку, завів такої жалібної? Чому не визволять? Аби гроші, то й викупишся.

— А як пані не схоче?

— А вона чому не схоче, твоя пані, нехай її батьку все добре? Чи ти де бачив таких панів, щоб їм гроші були не милі? Мені, — кажу, не траплялись, — не знаю таких.

— Е-е, дядечку! вона, мабуть, чи не ковшем їх міряє?

— Дарма, — кажу, — що ковшем міряє: вони, ті

пани, на гроші такі ласі, як циган на сало, братіку! Їм до віку, до суду буде мало! Не журись! Я сам з тобою піду до пані . . . ! І не таких бачили. Ти поклонись старому . . .

— Він уже казав мені: «За панського дочки не оддам. Лучше нехай іде в черниці.» А як Кохан сказав, так і буде: се й мале хлопя знає.

— Ну, побачимо, як буде, — кажу, — не далеко вже. І хата його он біліє!

II.

Ідемо улицею; іще з другого кінця побачили — в хаті світиться. Підійшли; я постукав. У дворі гавкнуло цуценя; хтось одсунув віконце, та мабуть нічого не побачив, бо таки нахмарилось і зовсім темно було. Брязнула заціпка і вибігла Коханівна Марта.

Що то за дівчина під той час стала, Боже мій, світе мій! Та така-ж молодесенька, а красна, як маківочка! Заквітчана, в червоному намисті, сорочка вишивана, в черевичках, — ну, дівчина! . . . як зірочка!

Вибігла з каганцем, побачила мене й Якова.

— Ай, дядьку! — каже, — що се ви!

А се, бачте, не я, а Яків . . . трохи каганця з рук не вибив.

— Марто, ясочко моя! — шепче.

Аж ось і старий Кохан виглянув, а за ним стоїть Коханиха. Поздоровкались, привитались.

— Е, дочко, — каже старий, — любих гостей до хати просять, а ти тут вешся. Іди, моя ластівко! — І пропустив її в двері.

Увійшли й ми, поклонились тай посідали. Старий вечеряти просить. Мати й дочка коло стола, то коло печі звиваються, а ми поглядаємо одно на одного та хочем розмову почати.

Кохан . . . Ви, правда, зроду його не бачили. Сього

чоловіка всі поважали з молодю. Як парубкував, поведе чорними бровами — дівчата сохнуть і дуріють; а тепер, як пристарівся, моргне сивим усом — громада й примічає . . . Первий чоловік у селі Кохан. Як би ви на його глянули! Що ті пані ваші міські? Ошпарені горобці! Сей, як вийде, кажу вам, — високий, сивий та усатий, у чорній свиті, а пояс червоний, шапка сива, виступка козацька настояща, ще давніх козаків. Хоч там і ворогуєш з ним, а шапку не хочачи знімеш. Чи мало по селу старих людей ходить? Ну, иньшому поклонися, а иньшого, буває, що й не вгледити; а сього, як гетьмана, зараз уздриш. І він підніме шапку, хоч би малій дитині, підніме — і далі йде. Оженився він із Оксаною, — Яковенка старого дочка, тож козацького хорошого роду. Така повновида молодиця, чепурна, чорнобрива, настояща козачка!

— Посиділи ми там, іще поглянули один на одного.

— Так то воно, брате! — каже Кохан.

— Так то, брате! — кажу й я йому.

Коханиха вечерю постановила, почали частувати горілкою. — Іще чарочку, свате! — просять. — Дорога дальня, — каже Коханиха, — і холодний вітер віє! мабуть притомилися.

— Е, пані матко, — кажу, — до любої небоги нема далекої дороги! — тай випив другу.

Далі старий до парубка: як? що? чи все гаразд? який заробіток?

Яків, бачте, в Києві на заробітках був. У нас пускають; треба тільки подачу давати, яку там положать. Яків того року таки добре заробив. Налягав яко мога, бо знав за що, то й діло кипіло.

— Хвалити Бога! — каже Яків. Виняв із шапки гроші тай положив старому перед очі. Сам устав, поклонивсь тай дивиться.

Старий тільки усом моргнув. — Гроші, — каже.

Яків знов поклонивсь: — Всю надію клав на вашу ласку та милость, батьку!

Марта, дивлюсь, припинилась, наставила головоньку, мов та перепілочка, і слухає — не дише. І мати, бачу, на нас карим оком закидає.

— З Богом, — кажу, — завтра рушаймо до панії, а потім і до вашої милости за рушниками.

— З Богом, — каже старий, — попитайте долі. Одкупишся, Якове, — зятем будеш; а ні — воля божа! За панського дочки не оддам. Казав перше, з тим і умру. Вона в мене славного козацького роду! Чи таки-ж мені, та ще з сивою головою, чесний хороший рід зневажати, козацький рід переводить, як погану жидівську віру! Нема в світі над козаків! — А сам аж стелю підпирає; випроставсь і очи світять і голос дзвенить: аж помолодшав, наче на Турка йде!

— А нема, нема над козаків! нема, — що й казати! — з тиха приказує жінка, хитаючи головою.

Мій парубок побілів, як хусточка, і дівчина сама не своя. Стоїть, як нежива, і ясних оченят не зведе.

— Чим же він не козак? — кажу я старим. — Та подивіться, люди добрі, чи він же не козак? Нехай хоч сама Марта скаже!

Марта нічого не сказала, закрилась вишиваним рукавцем тай з хати вийшла.

— Так як же се буде, пане брате? — питаю.

— А так буде, як я сказав. Ідїть до пані, питайте долі.

— А як, враже зілле, багацько схоче?

— Аби схотіла! За гроші не стійте: я грошей дам.

— Ну, спасибі, брате! — кажу я! Щирий ти козак, як я бачу! — Тай торкнув свого молодого: примічай ніби.

Веселійше, знаєте, стало. Випили ще по чарці тай почали радитись, як приступити.

Коханиха за дочкою вийшла. Певно десь присіли в садку тай журились у купці. Ми того вечера вже їх і не бачили.

III.

Одвів нас старий у комору на добра-ніч, тай полягали ми спати. Чую я — не спитьсь щось мойому парубкови: то сіно перевертає, то зітхає далі й вийшов.

— Чи не піти-б і мені за ним? Може, знадоблюсь для сторожі. — Лежу собі тай думаю, а сон мене так і клонить: сіно пахуче, свіже. Чую — рип! Ну, й добре, що не пішов: се Яків . . . Він постояв трохи і знов шмигнув. Е, ні, постій! Тут і я за ним. Бачу: підбирається під хатне віконце, та ба! Він і льнув до його і бився голубом і стукав тихесенько, ніби травицею, — віконце не одчинилось. Чи спала молода козачка, чи батько не спав, — хто його знає! А ми пішли, як прийшли, ні з чим.

— Не журись! — кажу, щоб його розважити — колись і перед нашими ворітьми сонечко зійде!

Він тільки рукою махнув тай заривсь у сіно.

— Якове! о Якове! — кличу.

Мовчить, неначе не чує, спить.

Тоді я й собі на бік, тай справді заснув.

Повставали раненько, до сонця. Старий випроважав нас за село (бо Хмелинці село козацьке, а до панського буде ще з пів верстви); зняв шапку: — «Боже поможи! — той попрощались. Ідемо собі, коли де не візьметься — Марта з коромеслом, і хоче щось казати, і соромиться, а сама як вишенька.

— Що се, Мартусю, — кажу, — чи не нас вийшла проважати?

Я вже мусів розмову почати, бо мій парубок тільки очима світить та по-за мною посувається знай до дівчини.

— Я була, — каже, — в Галі, коромесла . . . Боже вам поможи, дядьку! — Тай стрібнула поміж верби.

IV.

Увійшли в панський двір; сонечко вже підбилось височенько, питаємось — сплять. Посідали коло мальованого рундука, дивимось. Сад як раз перед очима. І туди стежки і сюди стежки, все жовтим піском повисипувані, і квіток цвіте без ліку, все кружками; і лавочки зелені, чистенько так, порядошненько.

— Славний садок, Якове!

— Славний, — каже, — дядьку!

Довгенько таки ми сиділи та журились, поки дождались. «Пані встала,» кажуть. Кликнули нас до покоїв. Увійшли. Аж у очах нам замигтіло: і зеленіє і червоніє і біліє і сипіє . . . Чого там нема! Може, доводилось зазирнуть у жидівську крамницю? всього багацько; в разу й не розбереш, що добре, а що, вибачайте, годиться в сміте викинути, аби людей дурити, аби бабо рябо! Так і тут: по кутках блищить, по стінах сяє. Повибігали якісь панночки, куці та бистрії, як сороки; повертілись-повертілись перед очима, тай круть за двері! Обідної вже доби сама пані вкотила, як на колесах; пухка така, ніби на дріжджах зійшла; у перстнях, у отласах. Прийшла просто до дзеркала, повернулась двічі, так і зашуміло по покоеви, мов сухе листе, плюхнула в крісло, аж її підкинуло; тоді зирк на нас: — Чого вам треба? — питає.

— До вашої милости, кажу, — так і так! — та низенько кланяюсь.

Вона й стала тоді ніби пильнійш на нас дивитись, тай каже, що тепер усе дорогше стало, що в того то, да ще в другого пана парубки одкуплялись, то по півтисячі за себе положили.

— А в якого-ж се пана, добродійко? — питаю, та знов низенько кланяюсь.

— Тобі на що, в якого пана? — а самій мов у усі закрутило. — На що тобі?

— Да що? — кажу, — у того пана — нехай йому Бог дає здоровля — такі люди багаті!

— А ти думаєш за скільки одкупитись?

— Та ми-б то думали, вельможна пані, як по наших грошах . . . Да що! Мабуть, Бог не судив.

— За скільки-ж ти думаєш?

— Да що вже даремно вашу милість турбувати! Бувайте здорові, добродійко! — А сам до дверей.

Яким мене хіп за рукав: Дядьку!

Я йому моргнув — не мішайсь!

— Слухай бо ти, — кричить пані, — постій! — Завернула, знов питає: — За скільки хочеш одкупитись?

А я таки не кажу. — Що, мовляв, вашу милість клопотати нам!

Далі бачу, що вона вже червоніє, як жар найчервоніший, — кажу: — Я, милостива пані, думає за двіста карбованців.

Вона мені: — Та ти, мабуть з роду дурний! Та ти се, та ти те!

А я все кланяюсь мовчки, ніби вона й до ладу говорить.

Виговорилась, устала: — Коли хочеш одкупитись — одкупляйся скоріше за триста; бо впослі й за тисячу не одкупишся.

Яків мій зрадів та, як дурень з печі, в ноги їй геп! Дякує, бач, що його салом та по його шкурі!

— Ну, а гроші-ж принесли? — Сама як у очі не вскочить.

— Ні, — кажу, — милостива пані, маємо при собі трохи, да не всі.

— Мені зараз гроші треба! — крикнула, — зараз таки! Я, — каже, — поїду в город сьогодні і ви щоб там були, та все й скінчу. Ідіть, заберіть гроші.

Сама як схопить дзвінок, по всіх покоях — дзінь-дзінь! Повбігали дівчата й хлопці. — Коляску! — каже, та не баріться! — А сама товчеться, як Марко по пеклу то папірчик із за дзеркала витягне, то одмикає, то за-

чиняє; за нею й дві дівчинки пострибують, як ті лопатка, що жахаються.

V.

Поки в панському дворі лагодились та вбирались, ми хутенько перебігли до Хмелинців, наробили там крику, сміху, радості та веселости і знов вернулись до панського двору. Пані казала нам дати возочка; сама сіла в високу коляску, тай поїхали з Богом.

Городок наш — так собі городок, нічого. Мій батько казав, що колись по йому проходили полковники та сотники, — дак куди глянув, славне військо, як той мак червоний; а тепер засіли Жиди, як сарана. І пани живуть. У базар, то й чоловіка попадеш, бо в базарі людей найбільше.

Заїхала наша пані до старого Мошки, Жида. Покої високі й хороші, тільки так перцем і душить.

Зараз послали по якогось писаря Захаревича, а нам казали коло дверей подождати, поки прийде. Прийшов він хутко. Поганенький на личку, рябий як решето; штани сині, широкі, якась куца свиточка і на шиї зелена хустка; під правицею шапка. Увійшов, зігнувся, ізнітився, наче й не ступає, а чоботи здорові і добре змазані.

Пані його до себе зараз покликала. Вона в нас, як говорить з яким чоловіком, сидить собі просто, як добрий качан у городі, і все роздивляється, які в тебе брови, які уси, яка одежа на тобі. Хиба-б який генерал, щоб вона голівку схитнула на бік, або глянула в очі любенько.

Пождали ми ще трохи, поки пані радилась із тим Захаревичем.

Вийшов він од неї, моргнув на нас, тай каже. — За мною ідіть! — І пані з дверей каже: — Ідіть за ним. — Ми й пішли.

А веселий чоловік був той писар Захаревич! Ледви ми вийшли, він почав сміятись і говорити, мало не танцює. Далі ogrів Якова зо всієї руки по плечах, тай каже: — А що, схотілось на волю? І добре!

— Так то добре, — кажу, — що краще нам і не треба до якого часу!

— То тільки біда, — каже, — що діло то ваше дуже трудненьке. Не знаю, як то воно й буде.

— А що-ж там таке? — питаю. А Яків так і побілів.

— А те, що треба вам тепер особії приміти писати; се трудно! Я б то й написав їх, та що скаже пан Бірках? Треба йому читати їх.

— А як добре напишете, поздоров Боже вас, пане, то певно нічого не скаже; хиба подякує.

— Хиба йому подарочок дасьте, а? А я однесу. Се можна. Га?

Яків зараз і вирвався: — Якого-ж подарочка треба? Навчіть, пане?

— Можна й грішми, хоч і сто рублів, то візьме: він добрий чоловік! — каже писар, а сам регоче.

— Ні, пане, ви нам кажіть, як треба. — Се вже я йому. — За що гроші давати? Або ми панію свою питаємо.

— Се не конче треба. Вольному воля, спасеному рай. Можна й без грошей. Се вже без сміху каже.

Сів кінець стола. А стів у його кривий, да і вся хата на боці; по кутках дірки смітем завалені. Написав щось, да й каже: — Я не зможу тут нічого; так і панії скажіть. Нічого писати.

— Як нічого? А другим щось пишете, пане?

Пишуть особії приміти, мугирю! — каже той Захаревич, налаявши нас. — А в його які приміти? Зовсім так, як і всі.

— Так се слава Богу, що й ми на людей походимо! — я таки озиваюся.

Так ні, тай ні! Нема особих приміт, нічого писати!

Мордувались-мордувались, — таки мусіли два рублі

з копою! Тоді приміти знайшов і хутенько їх начеркав у папері. І веселий знов став, який і був перше.

Провів нас, тай каже: — Не бійтесь, усе буде так, як слід йому бути; на те голова і приятельство. Нам аби маленький подарочок, — як то говорять: з миру по нитці — голому сорочка.

— Щоб не довелось мирови оголіти! — кажу я, — бо, поздоров Боже вас, багацько дуже ниточок тих тягнете, да з усіх боків.

VI.

Все, як пообіщав Захаревич, скінчилось добре. Поклонились ми панії, тай не гаючи часу, до Хмелинців. В Хмелинцях рушники були готові, тільки нас і ждали. Зробили змовини, а там і весілле справили.

Добре погуляли і старі й молоді. По всьому селу пішла чутка, що в нас весілле: музики грають, у бубонбють, — весело було, бучно!

Правду говорять: — з гарної дівки гарна й молодиця: гарно завертиться, гарно подивиться. Що то за молодиця вийшла з нашої Марти! Дівчиною як було, бігає, сміється щебече; а тепер, якось ніби розумніша стала: двір перейде тихо, велично, у очі гляне з повагою. Очіпок червоний, намітка біла, довга, — і гетьману кращої жінки не треба, їй Богу!

Живуть вони й доси з батьком у купі і щиро любляться. Хлопчик найшовся в них, такий чорнявий, у батька вдався, і здоровий, дякувати Господеви, — росте.

СВЕРУХА.

I.

Жила колись у нашому селі удова Орлиха. Я ще була невелика дівчинка, не дуже-то що пам'ятаю, а чула се од покійної матери — нехай царствує! Вони були сусіди з Орлихою, тин об тин. Мигається мені та Орлиха, мов у тумані: висока у червоному очінку, все чорні брови здвигає.

Чоловік її давно помер; старшого сина в Туреччині вбито; менший при матері був, хазяйнував. Парубок на все село: гарний, хоч з лиця воду пити, жвавий, веселий і роботящий. Матір поважав, а стара гляділа її пильнувала його більш, ніж ока в лобі.

Задумала Орлиха свого Василя одружити, стала шукати людей. Де збіжаться дівчата на улиці, або на могилі пустують — Орлиха тут і вродилась, прислухається, придивляється . . .

— Не бери, — каже, — мій сину, багаті — і самі ми не багатирі; шукай — щоб була покірна та добра.

— Добре, мамо, вишукайте, яку треба, я їй ожениюсь.

Поки мати шукала, він собі сам знайшов. Був у Вишеньках на ярмарку і з того часу став туди учащати що-вечора. Мати постерегла перш усіх і довідалась: ходить Василь до Ганни Королівни.

— Сину мій, сину! — каже, — не бери тієї багачки: буде вона дуже гордувати; се батькова дочка, вимислива й пишна, — одцурайсь її.

Василь аж до землі припадає — просить. Нічого робити. Послали старостів; побрали рушники; справили весілле. Привезли молоду до свекрухи.

А посагу в її було, Боже мій, світе мій! На девяти возах везли і в кожному возі по чотири воли сивих ішло. Запаски шовкові, пояси, як жар, кожухи шовком повишивані . . .

Молода в золотому очінку; намітка, як дим, тоне-

сенька!; червоні коралі аж до пояса. Всі задивились на неї: як повна рожка! Тільки стара Орлиха, стрічаючи хлібом-сіллю, якось невесело глянула невістці в вічі.

Пожили вони рік. Спершу молода Орлиха на улицу виходила; було, як заговорить, або засміється — і старому веселійше стане; а тоді далі й годі і не побачиш її: все в хаті, у господі. (Бачте, вони собі хату збудували на двоє: у одній молоді, а в другій — мати.)

Хто питає стару Орлиху: — А що ваші діти? Добру собі невісточку маєте?

— Звісно, як батькова дочка, — одкаже, або й нічого не говорить, наче не чує.

Якось моя мати поралась у хаті. Увійшла Ганна. Мати бачать — смутна дуже; сіли коло неї, тай кажуть: — Що се тобі, моя Галочко, очиці запали? Чого зажурилась?

Ганна сплеснула руками, а сльози покотились, як перлове зерно: — Не любить мене свекруха! Обмовляє мене, з світу божого жене, дорікає, що я батькова дочка! . . . Татоньку мій! Як би ти знав, яка моя доля нещаслива буде, ти-б мене був ще в сповиточку у глибокій криниці втопив!

Мати розпитують, що, як там у них, за віщо сварка вийшла.

— Вона з першої години мене не злюбила. Запаски мої найкращі шовкові попсувала: що возьму — вони в руках тліють: се вона, вона — я добре знаю! Чогось мені в скриню запорошила . . . і золоті очіпки мої потемніли, а пояси червоні полиняли . . . вона все добро мое переводить! Все до Василя: — Продай та продай ті воли! — (що од мого батька). А я кажу: — Не хочу! На що продавати? — Василь, правда, таки й не повів їх у ярмарок, а вона на мене напалася: — А, вража дочко! Ти мене осиротила! Мій Василь від мене одцурався! Підожди, підожди! Я тобі добре оддячу!

— Покорись, Галю! — кажуть їй моя мати, — що-ж робити!

— На що я маю їй коритись! — крикнула Ганна, — не хочу! Як хто гукає, кажуть, так і одгукується!

III.

Однії ночі не спиться матері. Чують — у сусідчиному садочку щось шепоче; відчинили вони віконце — прислухаються.

— Галю, моє серце! — каже Василь, — чого се ти знов заплакана?

— Не кидай мене одну, Василю! Я не тямлю, як без тебе й переднювала! Тяжко та сумно мені!

— Що-ж тобі, моя рибочко? Може мати? Я її прохав, як вибирався, що-б тебе не смутила.

— Вона мені й словечка не промовила, Василю, цілісенський день у вічі не глянула. Смутно, сумно було в хаті!

— Що та Орлиха виробляє! — подумали собі мати. — А здається їй розсудлива людина.

IV.

Надійшли жнива, достигла Василева пшениця — така гарна, колос у колос. Наша нива коло їх і мати разом з Ганною в поле виходили. Одного ранку ждали-ждали тай самі пішли. Ганна надійшла вже по обіді і така бліда — хитається; мати аж злякались. Що се їй сталося?

— Чогось мене коло серця пече, як огнем, — каже Ганна, — і встояти не можу! Ледви до ниви доплелася.

— А що свекруха? — питають мати?

— Ой тіточко моя любенька! Сьогодні у ночі я її бачила в нашій коморі. Прокинулась, а вона стоїть проти

місяця, біла така, розхрістана. Я крикнула — вона з комори.

— Се тобі так здалось, моя дитино! Чого-б то вона у ночі прийшла?

— Ні, ні, бачила я її добре!

— І Василь бачив?

— Василь не почував дома, виїздив . . . І він не йме мені віри . . . Не нажну я й снопика сьогодні; не здужаю й рук підняти. Виглядатиму Василя; казав — прийде над вечір, то й доведе мене до дому.

V.

Мати пішли жати. Над вечір придивляються — не видно Ганни: чи не до дому пішла? Питаються других жничок — не бачили, що-б ішла; гукають — не озивається; до того місця, де вона була — нема. Що за диво! Коли-ж ходячи поміж копами і найшли . . . Лежить вона, неначе спить; хороша й свіжа, як квітка. У головах снопок пшениці, ручки навхрест зложила . . . Вечір Господь дав такий ясний, тихий; лежить, як жива у пшениці, аж колося над нею похилилось . . .

Побігли до Василя, — він недалечко й був, косив; стріли його — йде такий веселий до неї! Як же побачив свою Галю неживу, підняв косу та черк себе! Ніхто не вспів і оком змигнути . . . Тут коло неї і впав.

VI.

Кинулись до старої Орлихи. Стріла вона мою паніматку іще на воротях, неначе ждала. Мати кажуть: — Невістка ваша вмерла! — Стара сціпила зуби і вдарилась у поли руками: — Що-ж робити? судилось! — каже. Не заплакала, нічого, тільки, біла стояла, як липина.

Мати злякались і не знають, як про сина сказати; а тут їх і несуть . . . «От, обох несуть,» кажуть мати.

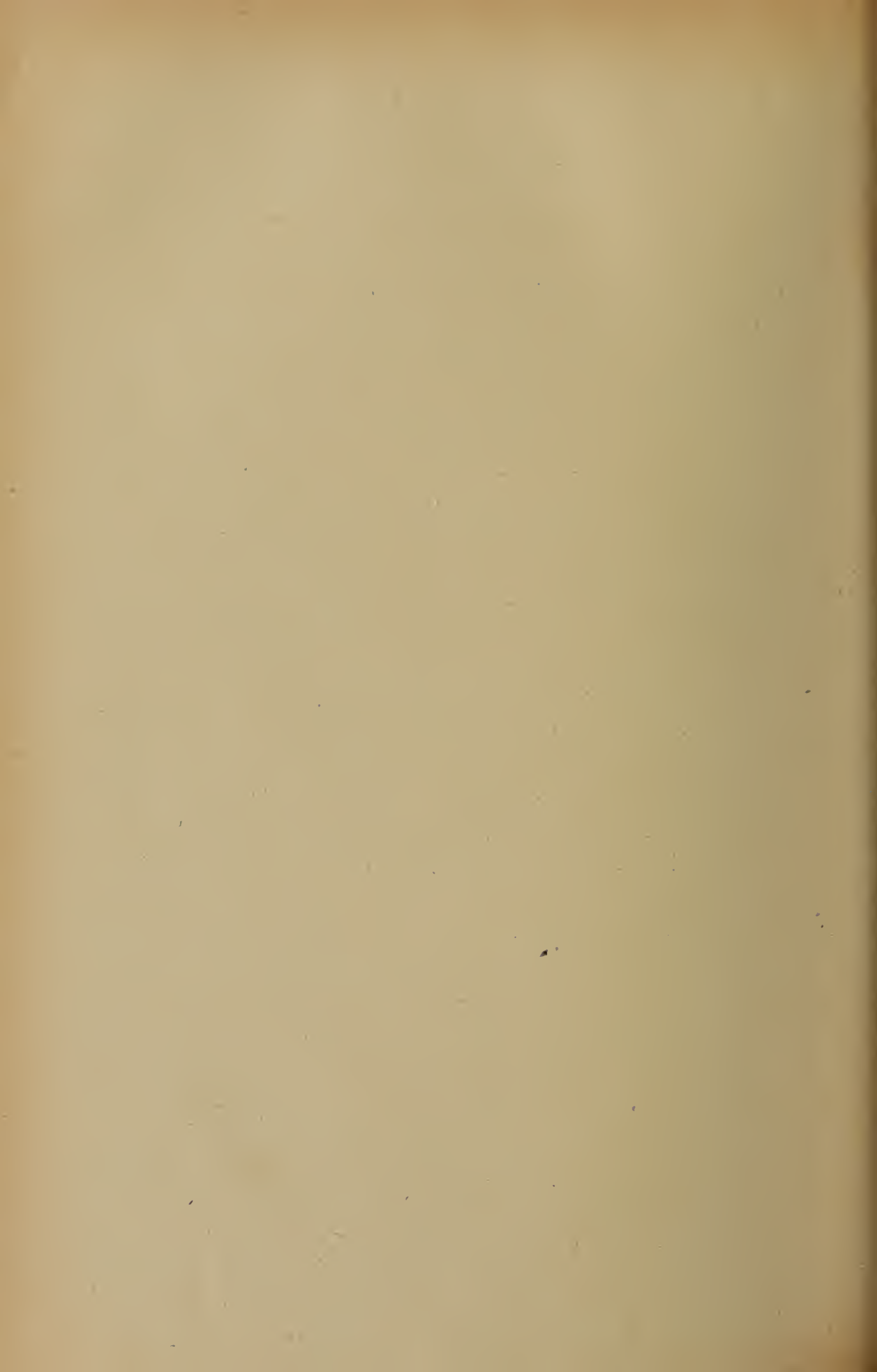
Вона як крикне: — Як обох?

— Бабусю і Василь ваш не живий!

Як вона кинеться, як побіжить! Мало з рук у людей мерця не вибила; схопила його за голову і кричить над ним . . . Да й страшна-ж вона була! Без хустки, сиві коси тріпаються по плечах, розхрістана, уся в крові; ходить, ходить коло сина і все кричить, мов Господь їй розум одібрав.

Убрали молодих, положили поруч на столі; хто пішов до дому, хто zostавсь на ніч. Дивляться — нема старої Орлихи, як у землю ввійшла! Да вже на другий день знайшли під тином неживу: синя, синя, як бузина.

Молодих у купці поховали; стару оддалік. Хата їх так і розвалилась пустою: ніхто не купив, бо, кажуть, що-вечора, як місяць зійде, по тому дворищу тиняється молода Орлиха. У глуху ніч сяде проти місяця, зложить білі руки, піджидає свекрухи, тай докоряє їй: — Ти мене, молоду, з світу звела, стара Орлихо!

ОТЕЦР АНДРІЙ.

(Знай, ляше!)

I

«Ох, Боже мій, Боже, що та любов може!» як то у пісні співають.

У нашому селі був чоловік Петро Самійленко. Він мені й родич доводився. Чоловік був дуже добрий, до своїх щирий, з роду віку нікого не скривдив. А веселий був! Як коли в празник зберуться люде до його хати, почне він точить: як Жид на війну їхав, або як копитан зорі лічив, або про ляхів. От, ляхів тільки не любив дуже: і в вічі не подивиться. Якось зморщиться, да все чмихає, або чхає. Пан наш, оконом, і питавсь таки його: — Що се тобі, Самійленку, таке? — А він йому: — Таку, пане, натуру маю: аби побачив такого пана, як ви, зараз і чхати. Мабуть, якась вража відма так мені починила, як ще маленьким був. — Отсе, бувало, як ідуть пізно люде по селу та регочуться, то хоч і не питай — од Самійленка. Жінку він мав добру, роботящу; діточок Бог дав тільки дівчинку Оксану. Росла вона, як утя на воді і пещена була така, бо сказано — єдиначка. Іде мати на город, або до сусіди — і Оксана за нею, як клубочок, котиться. Треба старому в поле — дочка ввяжеться за татом. Цокотуха така, весела, як рибка, а проте розумне і слухняне дитятко.

II.

Зрівнялось їй дванадцять годочків; помер старий Самійленко, нехай царствує! Дуже зажурив він жінку!

Хоч вони й заможененькі були, мали хату гарну і худобу, та все без його zostались як сироти.

Прихожу до їх — дочка в садку, мов та зозулька кує, стара журиться, поглядає по дворі тай каже: — Голубонько моя! Неначе мені світ завязаний! Сумно мені, нудно мені! Велика моя туга!

— На те воля божа, моя любко! — кажу я. — Плачем лиха не поправите. У вас дочка росте.

Вона тоді й каже: — Перед смертю Петро казав мені, що під старою черешнею, в садку, він срібні гроші закопав. — Нехай, — каже, — нашій Оксані буде; і не викопуй їх, жінко, бо вражих ляхів не встережешся. Або отцю Андрію оддайте.

Ми зараз таки й пішли викопувати ті гроші. І справді знайшли глечик, височенький собі, повен грошей, а гроші все срібні, все карбованці. Полічили тай однесли до отця Андрія.

III.

Хутко по тих часах і мій чоловік помер. Пішла я на заробітки в город; стала в одних панів за наймичку. Була я там чотири роки, і добре мені було, поки панич не оженився. Узяв він молоденьку панночку і на личко дуже гарну. Вона зараз усе перевернула по своєму; нічим їй не вгодиш. — Ти говориш не так! На тобі хустка погана! Та надінь сукню! Яку отсе одежину почепила! — А я, як і тепер, у плахті і в запасці. І стару паню почне муштрувати було з самого ранку: — Що се ви, мамонько, без чіпчика вийшли? — Хтож то видав! Отсе, як мужичка, ходите! — Стара ввійде собі в хату до мене, або в садок забереться, та плаче- плаче! Покинула я їх, пішла в своє село.

Як побачила я Оксану, аж рученьками сплеснула. Вигналась висока дівчина, ставна, хороша; коса їй аж до пояса; а така ласкава, привітна, ввічлива!

А що хлопці дуріли! Яка вона молодесенька, а вже свати не переводились у хаті. І хороші все люде сватали, багаті — не хотіла.

Полюбився їй один парубок, Тиміш Кряж. Він був не панський, казенний. Кохав і він її дуже. Де буде одно і друге туди біжить. На вечорницях, на улиці — все в парі, як ті голубята. Дожидали вони осени, думали вже побратись. Вже й барвінку на вінок набрали і рушники наготовили. І такі веселі були, щасливі! Любо було й подивиться, помість сам одмолодієш.

IV.

Отже не думали, не гадали — накинuloсь лихо: побачив Оксану наш оконом, тай увязався за бідною дівчиною. Нема їй стежки вільної: і улицею не перейде, щоб він не догнав та не почав підмовляти . . . Далі велів їй силоміць узяти до покоїв.

По селу, неначе хмара найшла — зашуміло. Громада зібралась, як ніч, сумна; молодиці кричать, плачуть; а мати — як нежива ходить. Радились цілий ранок. Положили, щоб Оксану одбити в ляха того-ж самого вечора.

Тиміш зібрав парубків: — Братіки мої, товариші милі, допоможіть мені! — Засіли вони недалеко панських будинок, за могилою, а як смеркло, прикрались під самі вікна; дивляться — стоїть Оксана і рученьки опустила, біла, як смерть, а пан оконом узався в боки і сміється і заговорює, далі за руку її . . . Вона як ухопила столик, що тут стояв, підняла над ним та так подивилась сумно, що, хлопці кажуть, аж нам серце похолонуло. Пан оконом погримав і вийшов, а Оксану знов замкнув. Парубки наші кинулись, тільки дзвеніло скло в вікнах, вскочили в ту кімнатку, вхопили Оксану тай помчали до отця Андрія.

V.

Я тоді служила в його за наймичку. Він удовець, старий-старий; борода довга, біла, як молоко. Сидів він, читав Святе Письмо, свічечка горіла, як убігли хлопці з Оксанаю. Він устав та: — Боже благий! Боже мій милостивий! — каже, — де Твоя правда в світі? Діти мої любі! Звінчаю я вас; ідіть до церкви.

Повів їх тай звінчав зараз. Поблагословив і казав не боятись нічого: — Я сам буду одказ держати!

А парубки тії — сказано, вітер у голові, молодь — видрали десь музики і повели молодих по селу, гукаючи, співаючи; пішли танці, регіт . . . Цілу ніч гуляли і молодих од себе не пускають; оступили їх, як військом . . . Ранком одвели до Тимошевого батька, а самі розійшлись на панщину, як і не було їх.

VI.

За Оксаною, як її викрали, то зараз пан збігався, кричав і бивсь у дворі дуже, — да за ворота не вийшов; іще казав замкнути їх і сторожу поставив.

Як дознався-ж, що Оксана вже звінчана — мало слуги з світу не зігнав і ус собі обірвав з серця; а людей, то дуже обіжав. Побіг до отця Андрія, як з гіллі зірвавсь; дверима стукає, грюкає, ногами тупоче — так храбрує!

Отець Андрій вийшов до його. Він зараз і крикнув . . .

Отець Андрій підняв руку та йому: — Бушувати в моїй хаті не годиться. Я старий чоловік і служу Господеви; утихомиртєсь!

Той і стихнув до-разу.

— Хотіли ви бідну дівчину погубити . . . Чи в

вас же не було сестри, або мати рідної? Схаменіться! Бог не попустив великого гріха, так ви метнулись тоді старого чоловіка обижати! А любите, як люди величають добрим чоловіком. Горе вам! Не обижайте бідних людей! Я сього не попусти, поки жив. Я найду суд і розправу! Ідіть собі з Богом!

Панок наш, верть за двері, як опарений. З того часу і будинки отця Андрія обминає.

МАКСИМ ГРИМАЧ.

I.

Не за вас се діялось, — давно колись, як панувала на Вкраїні в-двійці Польща і Московщина. Московщина обладувала Україною сьогобочньою. Застави хоч і стояли, та не густо; сторожа не пильнувала так, як тепер по Збручеви, чи що; то Дніпром ручійші люді перевозили всяке добро, не оплачуючи: шовки, оксаміти, парчі-сутозлоті, пахучі шафрани й крами дорогі, в барильцях щире золото й срібло.

Саме проти Черкас, нижче Домонтова, сидів хутором над Дніпром Максим Грімач, то сей і довгенько кохався в тому. Такий то багатир! Ходив у жупанах та в сапьянцях та в атласах. І хороший був: повновидий, чорнобровий, чорноусий, а веселий, а жартовливий! Було, як вийде в неділю поміж люде, то так його і обступлять. Дуже його любили.

— От, — каже було хто з громади, — ти, брате Максиме, зовсім у папа вбрався!

— Еге-ж, братіку, вбрався! Вбирайтесь лишень і ви, добрі люде! Добре панам жити, кат їх не взяв! Уже тепер годі за вас підставляти шию, годі! Буду їсти та пити, та хороше ходити, — звісно, так, як панови вельможному годиться.

А такий був: нехай тільки станеться кому з нашого села пригода — головою ляже, а виратує; нехай зачепить хто чужий, то й не збудеться лиха: налетить, як той вихор нагальний, до щенту викорчує. Колись шляхтич да заняв козаچه поле, то він і хату його спалив і попел

розвіяв і самого протурив за Дніпро. Коли жив, то може й доси памятає, які пагайки-дротянки плелися в пана Максима Грімача.

Був Максим удовець, мав дві дочки. Одна — Катрею звали — вже дівчина доросла, а хороша та пишна, як королівна; друга — Тетяна, так собі, підліток, невеличка; звивається було в дворі, або в віконце виглядає, як ясочка. Жили вони в батька у роскошах.

Ото було, як о півночи, то й плинуть човни Дніпром, тай пристають під старою вербою; а пан Максим їх веде до світлиці тай приймає що треба. Забулась, як на імя того пана, що переслав йому човнами все те добро. Він держався в камяній печері поміж горами, над Дніпром і ніхто про те не знав, окрім купки вірних козаків.

II.

Найчастіше припливав молодий козак Семен, уродливий парубок, хисткий, як очеретина, смілий, як сокіл, — і щиро покохала його наша гордовита Катря.

Сватають її багаті люде й хорошого роду, — один і другий і третій. — Не хочу, не піду!

— Слухай, дочко! — Каже Максим, — багацько ти гордуєш, рибочко! Сватають тебе перші люде в селі, парубки все молоді й хороші, — чому не йдеш?

— Мені байдуже, що вони молоді і хороші, коли мое серце не до їх горнеться.

— А до кого-ж, доню? Слухай лишень, моя дитино: я тебе не буду за їх силувати, тай за бурлаку не віддам, нехай він хоч і місяця з неба схопить. Не оддам, дочко! Як тобі кажу, так і буде. Слово в мене батьківське, кріпке, — сама знаєш!

— Знаю, таточку! А якого-б ви собі зятя бажали?

— Вільного козака, дочко, щоб сам собі паном був, нікому не кланявсь, — от якого!

— А як буде сам собі пан?

— Тоді з Богом!

— Ну, я буду дожидати.

— Дожидай, моє серце, не бороню. Хто-ж він такий? Я щось примітив . . .

— На що вам знати, таточку! Нехай перше визволиться, тоді й знатимете.

— Добре, моя люба дитино, нехай!

Як почув Семен то їй каже: — Що-ж робити, Катре моя кохана! Треба ждати! Я в свого пана вже третій рік добуваю, останній. Як послужить доля, то сього року буде велика здобич. Отаман мене не скривдить: чоловік він шановний. Подякую йому за хліба, за сіль, наглежу де хуторок красний, тай поклонюсь тоді твоєму батькови . . . Тільки люби мене вірно, моя дівчино!

Ждуть наші голубята. Не плаває — літа Семен Дніпром, тільки човен синю хвилю розбиває.

Ладяться козаки в дорогу, Семен із ними. Виряжаються козаки на здобуток.

— Соколе мій, козаче! — Каже Катря, пригортаючись до його, — коли-ж ти вернешся? чи хутко?

— Хутко, моя рибчино, хутко! Зацвіте перша вишня у твоєму садочку, закує сива зозуля — я припливу до тебе, припливу не наймитом — вільним козаком Катре!

Рушали козаки в осени, казали дожидати на весну.

III.

Сидить Катря в світлиці, вишиває шовком рукави та рушники та все в віконце поглядає: чи крутить завірюха, чи вже сніт тане, чи хутко то теплом повіне.

Скресла крига, пройшла. Шумить Дніпро, сивіє й чорніє і плескає в береги; розвивається верба, зеленіють очерети. Весела наша Катря ходить собі та поглядає.

Зацвіли вишні, прокувала сива зозуля. Красно в садочку! Послався зелений барвінок, голубо зацвив;

червоніє зірка; повився горобиний горошок; вовча ступа попустила широке листе; цвіте-процвітає мак повний — і сивий, і білий, і червоший; роскинувсь по землі синій ряст; розрослась зелена рута. Поміж тим квітом — сама, як найкращий квіт, — похожає Катря, похожає та з синього Дніпра яєних очей не зводить; а тільки зійде місяць та посипле іскорцями у темну воду, Катря вже й під старою вербою в березі. Пильно дивиться вона, придивляється, чи не пливе хибкий човен, чи не править тим човном ставний та любий козак.

Минає тиждень, минає й другий . . . Якось сидить вона під вербою, а ніч зорешлива та тиха; тільки соловейко свище та гуде Дніпро. І замигтіло щось оддалік, ніби чорна чаєчка . . . ближче . . . Се човен! Летить, мов на вітрових крилах. Вона аж рученьки до його простягла . . . Який же то козак правив човном? . . . Се не Семен . . . От уже він і коло берега, схилився на весельце, свиснув раз і другий . . . З хати вийшов батько. Катря припала за вербою.

Вийшов старий Грімач тай питає: — Які вістки?

— Лихо, пане Максиме, — каже козак, — лихо!

— А що там таке?

— Позавчора перед бурею, о півночи, горіла береза (а козаки, було, як треба дати звістку, що йдуть, то й запалють березу, або друге яке дерево над Дніпром); от ми примічали то вчора й виїхали на зустріч . . . Нема нікого . . . тільки Дніпро потрощені човни носить . . .

— А велика була буря?

— Я й з роду такої не бачив! Дуби так з кореня й вивертає; дощ комиші позсікав, як шаблею; Дніпро --- аж пісок зо дна викидає . . . ніч темна-темна, тільки блискавка блискає. А як грім гримне, то наче всі гори наддніпрянські луснуть.

— І ніякої чутки?

— Нема чутки, пане Максиме! Ми вже міркували, тай отаман з нами розсудив, що всі наші хлиснули Дніпрової хвилі . . .

— А жваві були хлопці, брате! О, жваві хлопці! . . .
Ну, ходім до хати.

— Тепер уже вільний козак мій жених, тату! Вільного собі зятя діждали!

Старий — зирк! — се його Катря стоїть проти місяця, біла-біла!

— Господь Бог із тобою, моя дитино! — крикнув він, ухопивши її за холодну руку.

Вона глянула йому в вічі, визволила руку і пішла, не промовила й словечка.

IV.

Повів він козака у світлицю, пошанував, випровадив тай знову до дочки.

Вона сидить у садочку та вінок плете з червоного та білого маку, зеленим барвінком перевиває. А сонце саме сходить зза Дніпрової кручі.

— Дитино моя, Катрусю! — каже старий, сидючи коло неї, — послав тобі Господь велику тугу на серце . . . Зведи-ж бо головку, доню, та плянь на старого батька!

Вона ізвела головку, глянула на його.

— О, доню! Яка-ж ти стара стала!

— Ні, тату, я ще молоденька, — зітхнула вона тай знов за вінок.

Як уже він її розважав, як умовляв, а вона знай плете свого вінка і словечка йому не миркне.

Пішов старий, покликав меншу дочку: — Тетяню! Іди, моя рибко, до сестриці: вона у великій печалі, — розважатимеш її!

— А що там? А де-ж вона?

Прибігла в садочок: — Сестрице! Катрусю сердечко! Чого ви сумуєте? От уже й літечко на дворі . . . — А сама обхопила її за шию ручечками.

— Сестричко моя мала! Щебетушечко моя нерозумна! — жалує Катря малу.

— О, да який же вінок ваш красний, сестро! Да який же красний! Сестронько любонько, коли-ж ви його візьмете?

— В вечері візьму . . .

Повісила вінка над водою тай гуляє по садку, водячи сестричку за ручку; а ся щебече собі.

Кличе батько обідати. Прийшла й сіла кінець стола; своїми білими руками меду батькови паливала й розмовляла. Тільки, як старий не заходив, нічого не говорила про себе.

У вечері ввійшла до батька і поцілувала його в руку. Старий схопив її за голову: — Катре, дочко моя нецаслива! Нехай тебе Мати Божа помилує!

І малу сестру прийшла обняла і пригорнула до серця.

Вийшла знов у садочок. Так то гарно убралась! Сорочка тоненька й плахта шовкова, пояс — сріблом цвіткований, черевички високі; дрібно-дрібнесенько русу косу заплела і золотий перстень блищить на правій руці.

Прийшла над воду і зняла свого вінка, що сплела ранком, зняла тай каже: — Не зівяв ти, мій маковий вінку! — і наложила той вінок собі на голівку. А на самому березі верба — аж геть попустила віти на воду. Вона й сіла коло вербового кореня дуплиного, схилила головку на білу ручку; взяли її думки та гадки. Там, під кучерявою вербою, і освітив її місяць — хорошу і смутну, у маковому вінку.

Як заіскрився місяць у воді. — «Вже ясний місяць зійшов» — каже (а то, було, як любились з Семеном, місяць зійде — він і пливе до неї), тай ступила на вербову віть . . . Зійшла, як на хибку кладку, поглянула на всі сторони тай кинулась на самий глиб . . .

V.

У ранці гомін та тривога по двору. Тетянка плаче, старий Грімач без шапки ходить, розхрістаний, та все питає: — Де моя Катря? Де моя дитина люба?

Кинулись до води — тільки вінок маковий плаває, кружить . . .

Зачинився старий Грімач; аж п'ять років не виходив за свої ворота. Одцурався й отамана і здобичи. Посивів, як той голуб сивий.

Дав Господь дождати другої дочки видання. Висока та ставна, та чорнобрива! Бисватали її хороші люде, — сотник молодий і на лиці дуже гарний. Бучне весілля справили: од її двору аж до церкви червоною китайкою вислали; срібними кубками гостей частували. Да їй понаходило їх чимало: в хаті і на дворі і коло брами — аж усю улицю вдовж закрасили! Цілий тиждень гуляли.

По весіллі поблагословив старий молодят, випроводив на господу . . . Сумно старому Максимови самому в хаті; глянув тоді на Дніпро тай згадав старшу дочку, а сльози йому на сивий вус покотились . . .

— Катре! Катре! Дитино моя хороша! Загубив я твій вік молоденький! . . .

ДАНИЛО ГУРЧ.

I.

Козаче село Глибове при самому Дніпрі, та облягли його височенні гори. Їхатимеш, то шлях тобі звивається бором густим таким, що й не проглянути, тільки над тобою світ божий, округи імла пахуча; здалека щось гучить-гучить; коли, от, опанув свіженький вітерець — і засиніє старий Дніпро поміж зелених комишів та червоного верболозу і повстають круті сиві гори. Тут і село як раз. Біліють хати, цвітуть городи. От мурована церква з високою дзвіницею, давня дуже; мур аж зазеленів! Вимощений цвинтар проріс травною.

Саме за церквою стояла собі колись хата славна і садок і город при їй був добрий. Жив у тій хаті Охрім Поліщук із жінкою. Вона була здалека взята і така то вже хороша, чорнобрива, а горда та пишна — Мати Божа! Іде було собі — як мальована: очи у землю спущені і не дивиться.

Перво вони дуже багаті були. Що є найкраще наместо, або очіпок, або що, то вже Івга собі почепить. Мали всякого добра що й не злічити. Та не довго розкошували. Охрім був чоловік такий добрячий: аби кого побачив у біді, зараз вирятує, хоч там як утратиться. Розпозичав гроші то тому, то иньшому, ще до того й погуляти любив, тай не схаменувся, як подвірре спустіло і ковані скрині спорожніли.

Зажурилась тяжко Івга, аж краса її зовяла; zestарілась, ходить похмура і дитинка її не втішає. Що вже яка була в її дівчинка хороша! — Вродилась, — каже —

моя дитино, на горе та на лихо! Вік бідою збавиш, дочко; біду і в домовину з собою положиш. — Усе було сумує та сумує, а дитиночка дивиться матері в вічі любенько й веселенько та в долонечки плече — не-розуміє.

II.

Час не спиняється. Чимало літ минуло. Івга хоч і привикла трохи, та вже не та стала, що перше була. А дівчина виходилась у неї хороша, як маківочка повненька, свіжа, як ягода лугова, а весела, мов та пташка співоча; а що вже правдива та щира душа! З роду-віку не чули, щоб кого обмовила, чи осудила, — така вже любяча істота була. Щоб там посвариться з ким, як другі, то ні в світочку! Чи на вечорницях, чи в танку, чи дома — до всіх привітна й веселенька, як ясочка.

Сватає Наталю Михайло Бруй, парубок добрий і роду хорошого, а що вже кохав її щиро, то всі те бачили. Люде було любують на них, як зійдуться де на весіллі, або в танку до купи. Обоє молоденькі й хороші, як повні квіти. — От коли-б Господь звів до пари! — було кажуть.

Отож послав Михайло сватів; дівчата вже в дружки прибираються міркують, яке то весілля в Наталі буде; аж тут свати із своїм хлібом повернулись: не оддають Наталі! Батько й рад би, та мати й слухати не хоче, що не багатий. Зажурився Михайло, плаче Наталя, та нічого робити! Попрощались молодята, пішов Михайло чумакувати. Така, бач, думка була: — Запрацюю щось, підможуся, та візьму таки Наталю.

III.

Поки-ж він ходив по дорогах та чумакував, навернувсь інший, багач великий, Данило Гурч. Він таки з

козаків був, та жив собі паном, мав свій хутір і степи, й поле, тільки що ходив у свиті, в сивій шапці, — не хотів у инше вбиратись. Якось йому крамарі, що наїздили до його дещо купувати, то й кажуть: — Братіку Данило! Всім би ти чоловік, та коли-б ти оту свитину закинув та ходив по нашому у каптані.

— А щоб ви того не діждали, вражі сини! — гукнув на них. — Коли маєте мою одежину ганити, геть з мого двора! — То в силу бідолахи втекли од його.

Такий був яросливий, що Боже борони! Як розлютується, аж йому огневі іскри з очей скачуть і побіліє, як крейда. А був хороший із себе дуже: високе чоло гетьманське, брови так і говорять, очи карі, ясні як зорі, і всміхнеться було так ласкаво, да разом і гордо й смутно, що аж за серце вколупне . . .

Він оставсь ізмалку сиротою: мати молодою вмерла, а батька вбито на війні. Розказували старі люде, що була ще в його сестра, хороша дівчина, та злюбилась із ляхом; брат того й не знав, тільки знала стара бабуся, що в їх жила і випестила обох. Що стара вже напоумляла Катрю — не послухала дівчина, та як брата не було дома і помандрувала з ляхом у Польщу. Приїжджає до господи, тай питає стару: — А де сестра? чому мене не стрічає? — А він сестру так жалував, як свою рідну дитину: тільки й на думці в його, що Катря, чим би то втішити сестрицю, як звеселити.

Питає він, а стара заплакала тай каже:

— Ніхто вже не стрічатиме тебе, мій соколе ясний, окром мене старої!

— А що таке? Яка напасть? Де сестра?

Стара й одповістила йому, як злюбилась Катря з ляхком, як не слухала ні вмови її, ні просьби, ні грозьби.

— Вчора, — каже стара — у вечері приїхав іздець, вона вийшла, а я за нею побігла. Звісно, молоде — хутче добігла, ніж я. Схопив він її на руки тай помчав. Тільки й бачила!

— Чи не той се лях, що в Максимчиному хуторі проживав?

— Той самий, голубчику! Усе було, куди підемо, він на очі навертається.

Нічого більш не сказав Данило. Білий, як та хустка, спустив очі до землі й думає. А далі: — Прощавай, стара!

— Куди-ж ти, мій орле? Покидаєш мене в тузі та в печалі! Чи хутко-ж тебе дождити?

— Хутко буду . . .

Впав на коня тай полинув і не було його місяців зо два. Стара виглядає та плаче: — Викохала, випестила, тай обоє покинули! — Коли так одного вечора затупотіло в дворі, вибігла стара, а Данило коня прив'язує.

— Ой сину мій, квіте мій! Де-ж се ти й досі був? Чи не чув про сестру? Де вона, моя пташечка? Яку то їй долю Господь дав?

А він мовчить, ні пари з уст.

Увела його в хату та аж злякалась: такий він став!

— Данилечку мій! Та який же ти страшний! Нездужав мабуть? Чи тебе дорога стомила?

— Утомивсь, — каже, — хочу одпочити. — Та хмурий, невеселий такий.

Потупала стара коло його — усе мовчить, тай одійшла.

Живуть вони у-двійзі. Данило й не згадує про сестру, наче з роду її й не було, а стара вельми журиться тай каже одного разу, важко зітхнувши.

— Де теперенька Катря моя мила? Хоч би ще мені побачити мою любку! Як то вона на чужині проживає?

Данило так, як і не чує.

— Данилечку! Чи ти одцуравсь сестри, чи тобі не жалко, що ти й не згадаєш про бідну дівчину, а я заговорю, то ти з хати йдеш? Скільки вже благала тебе поїхати пошукати, де вона. Може той ляшок її поки-

нув; може, нещаслива де тиняється, та боїться вернутись. Чи ти-ж своє рідне покинеш у наругу людям?

— Не турбуйся, стара, не буде твоя Катруся в нарузі!

— Де-ж вона? де-ж вона? Ти її бачив?

— Помяни її душу!

— Боже мій, Боже! Се ти сестру з світу згубив! Катрусенько моя нещаслива! Пропав твій вік, як маків цвіт! Данило! Великий тобі гріх!

— Годі, — каже, — бабусю, плакати: не поможеться!

— А він же де?

— Спитаї чорного ворона, що його кість розношує.

IV.

Отакий то жених був Данило Гурч, що посватав Наталю; а Івзі не що з голові, як зять багатий.

Бідну дівчину наче блискавка опалила; сама не своя.

— Мамо моя! — плаче, не губить мене, молодой, не топить з Гурчем. Лучче мені вмерти, як за ним бути.

Не слухає Івга дочки, присилувала. Повінчали, одбули весілля, випроводили молодих на господу. Стріла Наталю стара хлібом-сіллю: — Господине моя молодая! Нехай же тебе Господь щастить долею й здоровлем! Щоб була здорова, як вода, а багата, як земля, а хороша, як рожа! Ти нашу хату звеселиш і мене, стару, одмолодиш! — Так то вже стара витає молоду, та радіє, аж плаче.

І Данило инший став, як одружився: вже не насуплені чорні брови і на устах ласкавий усміх. Полюбив щиро молоду жінку. Тільки молода полохлива, як пташеня з гаю: заговорить він — вона й очей не зведе, візме її за руку — побіліє на личку і рука тремтить.

Живуть уже з півроку; все молода не привикає. Став сунити знов чорні брови Данило і пильно й грізно часом дивиться на молоду жінку.

Поховали стару; ще смутнійше в хаті стало.

То було стара й заговорить і снітає й пошуткує, бо дуже любила Наталю; а тепер инший раз, то цілісінький день божий сидять, не промовлять і словечка: вона щонебудь робить, а він, підперши рукою кучеряву голову, не випускає її з очей, да так пильно й невесело дивиться, що аж серце холоне.

Одного разу проситься вона до матери в гості, бо давненько не бачилась. Данило мовчить. Підняла очі, а він білий,білий, тільки очі блищать; мов опалив її своїм поглядом, аж одхитнулась. Він усміхнувся.

— А чи не прийшли Глибовські чумаки до дому? — проговорив, да так глухо, мов не своїм голосом.

Наталя ледві стояла. Хочє сказати й не вимовить словечка. Він устав і вийшов з хати.

V.

А чумаки справді вернулись до дому; вернувся і Михайло. Тільки Наталя того не знала і не виділа; а коли вже він і як і од кого довідався, що вона любилась із Михайлом, то Господь його святий знає.

З того часу так то вже пильнував Наталю, що й ступня з хати не пускає. Чи робить вона де в садку та розважає себе, співаючи тихенько, чи в дворі господарює, — він усюди вродиться і очей блискучих не зведе з Наталі, аж їй і страшно й сумно.

Вибирається якось він до міста. Наталя провожає його, стоїть бліда й смутна, аж він сам жахнувся, як поглянув. Обняв її кріпко й щиро: — Горе моє, Наталю! Не любий я тобі! Загубив я й тебе і себе!

Вона хотіла щось промовити, та тільки заплакала. Упав Данило на коня і помчавсь, не оглядаючись.

Зосталась Наталя сама, опорядила все на господарстві, вишла в гай (а хутір їх у гаю в самому). Тихо й пусто округи. Шлях звивається гаєм . . . Тільки шумлять листя, щебечуть-джерготять пташки та шурхають

ящірки в траві. А зелено і пахучо й свіжо! З липового зруба молоді паростки пустились, вигналась високо береза і шелестить осика тонким листом; із-за темного дуба то калинова квітка витягнеться і червоний кетяг ягід горить, як жар; то колюча гайова рожа покаже дрібні листочки й пахучу квіточку; виносяться хвоїнки, як стрілочки прямиесенькі і горобина розкинула зелений намет і рясно на їй ягід червонозолотих. А усякого зілля, квіток! І копитник хрепчатий, папороть розрослась купою; пахуча берізка коло сухого дуплиного пенька повилась і синій живокіст і кружало червоної смілки . . . Аж у очах мигтить! . . . З верху сонце так і сипле теплим промінням у темну гущовину, а з гущовини паше на тебе холодком . . .

Поглядає Наталя округи, тай облили її дрібні сльози. — Ой світе мій ясний, світе мій прекрасний! — промовила піснею, — який мій талан нещасний!

Схилила голову на білу руку, плаче та згадує своє дівування: як то весело було й вільно! І спомянувся їй ясноокий Михайло . . . який він тихий був, любячий . . .

— Піду я хоч одвідаю свою матусю, — думає. — Данило вернеться хіба зартра — не знатиме. Може, в-останнє попрощаюсь . . . Хоч побачу своє село, пройду улицею. Спізнюся, то мати проведуть.

VI.

Схопилась тай побігла шляхом; а вже вечоріло і роса пала. Біжить, біжить Наталя, серце бється, як не вискочить . . . Місяць зійшов; ніч тепла й тиха . . . От і Дніпро блищить синьою хвилею і човни по березі розкидані, а там і перевіз; за малу годинку перебігти можна — недалечко.

Коли чує Наталя, за нею женуться. Озираючись — се Данило мчить . . . Наганяє вже . . . Не памятаючи себе, кинулась Наталя в воду й поплила Дніпром, як та рибочка.

Пригнавсь Данило: Не втечеш! — крикнув, — не втечеш! — Скинув човна на воду і поплив за нею; нема весла — гребе гострою шаблею. Човен летить . . . та все не нажене Наталі. Уже вона й далеченько. Червона хустка пішла бистрою; довга коса розпустилася по воді, Данило і вловив її за ту косу шовкову . . . Як замахнувся блискавою шаблею, тільки кров тепла зчервоніла сиву хвилю Дніпрову.

Загубив Данило жінку тай сам погинув . . . чи самохіттю, чи так уже Господь його покарав. Найшли обох рибалки в ранці. Вона змучена й сумна, а він гнівний, та грізний, Боже! Як ухопив міцною рукою за довгу косу, то так рука й звелася на віки. У купі так і знайшли обох. Коли-б таку горду душу та на добре Господь напутив! Бо був він щирий і правдивий. Сам нікого не обіжав з роду, тільки себе занастив перед Богом.

ДВА СИНИ.

I.

Чоловік умер, двоє діток мені покинув, два сини. Треба мені заробляти, треба своїх діток годувати. Не справлюсь сама. Те продала, те продала — усе попродала. Важко нам убогим своє добро збувати, що воно в нас кровю обкипіло!

Збула . . . клопочуся, бідкаюся з ночі до ночі. Ніколи гаразд і діточками втішатись . . . А дітки ростуть, уже й вються коло мене і щебечуть, мої соловейки.

II.

Андрійко був у мене повновидий, ясноокий, кучерявий; веселий був хлопчик, жвавий. Було за день добре мені впечеться своєю пустотою, а ще лучче розважить. І посварюсь і поцілую його. Він був старшенький.

А що вже Василько — тихий, сумирний: і в хаті не чути і на дворі не видно. Був якийсь задумливий з малку: Чи те, що він у таку тяжку годину народився, хутенько після мого чоловіка, чи таку вдачу йому Бог дав.

Андрійко село обіжить, — вернеться червоний, сміючися, пустуючи; а сей, гледи, під хатою де небудь сидітиме: землею пересипається, або зілля всякі вишукує; розкопує щось — хробачка вигребе, або метелика вловить, — дивиться, думає . . . Гукне Андрій, він увесь іздригнеться. А коли, то було ляже в садку, та цілісінь-

кий день і пролежить нерухомо, мов прислухається до чого.

— Що се задумався, сину? — питаю.

— Який сей світ великий, нене!

— Ще хлопцям був, приземком, а всі вже зілля знав: і як зветься і де й коли процвітає і яким цвітом; і коли пташки у вирей одлітають і коли прилітають з вирею — усе він теє знав.

— Се йому так Бог дав! — було мені кажуть люди.
— Нехайте його, — се йому Бог дав!

III.

Ото було тими вечорами довгими осінними, як вже стомить мене робота, заберу обойко до себе на коліна, та почну на добрий розум навчати: як вмію, так і навчаю . . . Розказую їм і про те і про друге — толкуюся з ними. Отже, мій Андрійко хутко і заскучає; так він і вариться: очи собі тре і позіхає. «Пустить вже, мамо!» — проситься. А скоро пустив, чого не загадає! І гомонить і пустує, поки й сон зможе. А Василько буде хоч цілечку ніч тую довгу ізо мною сидіти, мене слухаючи та мені в очи пильнесенько дивлячись. Поснемо. В ночі прокинешся — не спить Василько мій.

— Сину! Чому не спиш?

— Так . . . Не хочу! . . . Чого, мамо, ніч темна — невидна?

— Так Бог дав, дитино, що темно у ночі . . . Спи!
— кажу йому, — спи!

Він і змовкне . . . Тільки довго ще неспокійно ворочається.

Було, як місяць в віконечко засвітить, Василько дивиться, очей не зводячи. А я од людей чула, що не добре, як на сонних дітей місяць сипле проміннем, — то й укриваю було їх і наказую Василькови: «Не дивись; Василечку, на місяць — не годиться!» Він і

зітхне . . . То вже в ряди-годи упаде така нічка, щоб він спочив тихим духом, — або зовсім нема йому сну, або-ж сни неспокійні сняться.

Андрійко не такий. Уже зоря занялась, вже й сонечко зійшло, а він міцним сном висипається, розкидався-розгорівся . . . Як його з вечора трудно упорхати, так і піднять у ранці. А прокинувся він, мій пустунчик, — і гуком його в хаті аж сохи движать! Ну бігать, гомоніть, гайнувати, аж усе піде щужмом! А само таке радеє, веселе, миле! . . . Да то вже, хоч жалко, не жалко, а треба впинить: і пострахаєш було і покрикнеш на його . . .

Василько меншенький, а навчає старшого брата. Андрійко скорий був, палкий, як іскра, — то було тричі на день і більш посвариться з дітьми на улиці, а то й побеться за яку пустоту.

— Андрійку! — каже тоді Василь, — а що ти не веселий?

— Бивсь, от що!

— Ото-то й бачиш, Андрійку, що за твою пустоту тобі й не минулось; а як би ти не заводивсь, то й не смуткував би тепер і не стидно-б було, що тебе попобито!

А Андрійко йому своє:

— І так сидіть нудно!

Та знов югне з хати — і слід загув! . . .

Тихий був Василько, розсудливий. Хто його й на розум добрий наставляв, Господь його знає! Чи піде було, чи не піде до товариша, вже й повернувся, вже й дома: не засидиться, не заграється ніде. Так і зріс на самоті сам із собою. Не говіркий був, не смішливий. У кого вже він вдався такий!

Андрійко, то всіх дівчат на селі знає. Робить і діло, щирим серцем робить, а годинку урве собі на гуляння парубоцьке! Сей же, як до чого став, — і очей не зведе і думки ні на що не зверне — уся душа його в роботі.

IV.

Діти мої, діти мої!

Проїшла в нас чутка — некрутчина сього року буде. Як я почула, наче мене холодом обняло.

Поглянула на своїх парубків — що то за хороші, за молоді, Боже мій добрий!

Одного ранку — бодай такого ніхто не оглядав! — сказано мені, що на черзі Андрійко у некрути . . .

Збираю останнє, споряжаю його . . . Якова то свою дитину на лихо, на біду виряжать! — Хто того не знає, нехай же мене спитає! . . . А він, то на моїх очах вже привяв . . . Де той погляд молодецький, де той всміх веселий!

Чи мені-ж те оповідати, що не одна нянька стара хлопцеві серденько слізки влялила? Плакали і молоді очи за ним, за його гарною вродою! Любо він пісні виспівує було ясними зор'ями. Голос його по усьому селу розлягається. Отже й виспівав собі дівчину любу та гарну. Літньої пори, тихими та теплими ночами, лежу було довго без сну, — думаю та горюю і чую було розмову їх тиху та любу . . . Сподівалась я невісточки, як ластівочки, собі на втіху . . . Пішла моя сподіванка за некрутами! . . .

V.

Казано в середу везти новобранців по обіді. Сижу я та дожидаю тієї години, — коли вбігає мій Василько задиханий, блідий і за ним два чоловіки в хату.

— Пані-матко! Спорядіть обох: пан звелів і Василя брати.

Я віри не йму їм.

— Не буде сього! — таки на їх кажу. — Аже-ж пан сам людина божа!

— Ні, мамо, — промовить Василь, — так воно дійсне єсть, як вони тобі сказали! . . .

І всі мене вмовляють, а в мене серце наче замерло і чую, що говорять і бачу їх, а до серця ніщо мені не доходить.

VI.

Виїжджали три тройки. Усе новобранці. За ними рід іде, провозжає. Сіла й я між своїми синами, їду. Шлях мигтить; гаї та поля на очи набігають . . .

І так мені сталося, наче я дитина мала: не розумію нічого, не знаю, не памятаю. Тільки як гляну на дітей, то страшно стане.

Приїхали до прийому, повели їх, а ми стоїмо, ждемо. Мене мов сон хилить, та будять мене — хто плачем, хто риданням. Перших вивели моїх . . .! Господи, Боже мій! Ти-ж у нас великий, ти-ж милостивий! Лучче-б я у землю поховала їх обох! . . .

VII.

Привели мене у темну якусь хатину — землянка, чи льох, чи що воно таке, не скажу. Якийсь москаль сидить: головач, розкошланий, невмиваний, під щотиною увесь, як їжак. Се буде їх старший дядько . . .

Кланяюсь, прошу: — Не оставте ласкою вашою, добродію, і моїх синів!

Даю йому, що змоглась, грошенят, ато полотна і на діток де що . . .

— Не журись, старушка! — прохрипів, — трошки ваші сини поскучають — без того не можна в світі, а там злюбиться — молодці будуть, от як і я, приміром кажучи!

Поглянула я тоді з пильна на його: червоний, обдутий якийсь він, очи в його якось померхли . . . Боже-ж

мій! . . . А мої сини, мої голуби сизі! Що у їх душа тепереньки свята і погляд ясний і любі обличчя квіткою процвітають! . . .

VIII.

Попрощалися. Провели мене діти за місто . . .

От іще й досі, як вибереться літом день гарячий, душний, то й згадаю собі те прощання наше: от, ідемо містом . . . позачинювані будинки, запиняні вікна скрізь; за містом соснина темна, далека заступила шлях пісковатий; суне перед очима по піску рипливий віз, на небі сонце пекуче . . .

IX.

Зосталась я сама-самісінька, недугуючи. Ні сну мені, ні одпочинку. Роблю через силу нічого не знаю, не чую . . .

Минає рік і другий і пятий . . .

Обняла мене мов хмара чорна; тільки й світяться мені, як дві зіроньки темної ночі: то дітоньки мої!

По Різдві, сижу я одного вечора, так вже у пізні лягови, пряду . . . На дворі завірюха, аж у вікна бе і світло мигтить . . .

Коли — стук-стук! Одчиняю — Василь!

— Василечку, синочку мій! А Андрійко де?

— Нема вже, мамо, Андрія! Ліг Андрій, мамо, тай не встане вже! . . .

А я наче знала: я його що дня в Бога, що ночі оплакала! . . . А жити-б такому, та жити! На виріст і на силу й на личко у батька удавсь: отже за батьком і на той світ погнався! . . .

— Зстаріли ви, ненько! . . . Як вам тут жилося? Нужди прийняли? . . .

— А так мені жилося: устаю — плачу і лягаю — плачу, так мені жилося!

— Я, мамо, до вас умирати прийшов! . . .

Придивлююсь до його, — лишенько моє! . . . Воно й молоде, та вже надломлене! . . .

— Синочку мій! Бодай би я не діждала твого слова почути!

Отже то щира правда була, що він сказав.

Тане й тане мій Василько, як свічка. Полежав, похирів — та на весні й переставився. Де йому й жити було! Воно й росло так, аби слава, а тії виправки та походи силу з його усю вибрали . . .

— Не на те народивсь, моя мати, щоб мені людей на війні тратити! — було каже. — Не для таких, як я, війна і войовник з мене не жвавий!

Як вже в тяжкому недужі лежав, то все, було, дума та дума собі.

— О, Боже, Боже! — заговорить, — який у тебе світ красний! А я й не наживсь у світі, а я й не навчився, я й не знаю нічого! . . .

І в останню годину промовив:

— Не жив я, мамо, на світі, тільки збирався жити! . . .

Молоде, то як косою скосило . . . А я зосталася . . .

Х.

Тільки мені й потіхи, що коли присняться мої дітки. Та все сняться вони маленькими, а парубками ніколи не присняться.

І як живії вони стоять перед душею моєю: Андрійко веселий, кучерявий, ніби до хати бігає та гомонить, а в хаті ясно-ясно! Василько над квітками та зіллями сидить, задумався . . .

Прокинусь — пусто! Робота дожидає; треба жити, треба діло робити, треба терпіти горенько . . .

Живу . . . Дивлюсь, як хата валиться; чую, що й сама я пилом припадаю, — якось туманію, наче жива у землю вхожу.

НЕ ДО ПАРИ.

I.

Як не живи, а лихо не мине. Так уже нам Бог дав, така вже доля наша . . .

Була в мене небога; при мені вона й зросла, бо сиротою zostалася з малечку. Я й батька і матір її поховала і оплакала; я й її розуму навчала і добра її гледіла. У неї була і хата славна і селидьба і скрині такі на колесах, що було перехилишся тай дна рукою не достанеш.

Живе вона в мене веселенька собі, а хороша! . . . Така чорнобрива та ясноока, та уста румяні, та станочок стрункий! А що весела була, жартовлива!

І хазяйка з неї добра, роботяща. Як дійшла вона літ своїх, то я без клопоту хліб їла: вона й зробить усе і доглядить усього і обміркує все і хату мені звеселить.

II.

Живемо ми оттакеньки приятенько собі та любо. Коли — разом я помічати стала, що Парася щось сама собі думає та думає. Голосно словця не скаже, весело не засміється, не гляне. І змарніла трохи.

Мені вона не признається, а я не питаю. Ходила вона і на улицю і на вечорниці. Іде було й скаже: — Тіточко голубочко! Я піду до дівчат, — або там куди; а тепер уже випурхне з хати, не питаючи мене.

III.

Одного вечора вернулась вона така тиха, а весела; хоче ніби щось мені сказати і не каже.

— Що, Парасю-голубонько? що тобі доброго трапилось?

А вона все варується мені сказати, тільки гляне та счервоніє. А я все наполегаю: скажи, та скажи!

Вона встала і говорить тоді: — Я, тіточко мила . . . Я вже хутко заміж піду.

— Боже тобі поможи! Нехай Мати Божа щастеталан дає!

Питаю, за кого вона думає.

— За Семена Палія.

— Ох, дитино моя! Чи то-ж до пари? — кажу.

— До пари, до любої вподоби! — одкаже мені гордо.

IV.

А Семен Палій той та був на все село чудний та дивний. Багатир був, а жив як убогі люди живуть. Він було не придбає, а втеряє, ярмаркуючи. Чи він продає, чи він купує, то все не на користь собі, усяке його опускає, аби хто схотів. Не те, щоб він був так собі: розумна в його голова була і словом він було впоїть тебе, як медом; а про те дивний, якийсь дивний з його чоловік був. Таких людей я й не бачила. Було іноді на його ніби щось найде: лежатиме цілісінький день у городі, наче недужий, або ніч проблукає по степу, на полю. Хто його знає, що йому!

V.

От я й викладаю все тее небозі. А вона . . . звісно вже, що дівчина не вважає ні на віщо, полюбивши. Любить, то вже любить. Хоч і знає, що буде недоля, та не боїться, — про свою долю байдуже!

Радила я їй просила. Вона плакала, слухаючи; а до Палія Семена душа її, як той метелик до огню — не одженеш, не зупиниш. Що мені робити? Не зважилась розлучати, поблагословила.

VI.

Тай сама радувалась, дивлючись на життє їх миле та любє. Прийду було до них у гостину — сидять у купці. Що-ж то за щасливі! Що-ж то за хороші! Як я до його придивилась, прилюбила, моя матінко, — то він мені за дитину рідну став. Такий у його погляд був, така мова, така краса, що рідне тобі тай годі!

Прибїжить, було, Парася до мене на хвилиночку... Господи, яка весела, яка щаслива!

— А що, Парасю?

— Та добре мені, тіточко-серденько, добре мені! Любить він мене дуже. І кроку від себе не відпускає; все просить співати. — Сідай коло мене, співай мені, пташко, співай! — От я їй співаю, а він слухає та дивиться мені в очі... Що то за очі Господь йому дав!

— А хазяйствечко як? — питаю.

— Тай хазяйствечко нічого тепер. Добре, все добре. Я вже так порядкую, так гожу йому!... А він Богу!... Пораюсь там коло печі, або що, а він: — Чого се так довго, Парасю? — Та я для тебе, голубе, щоб ти смашнійше зів. — Байдуже, — каже, — мені про те, серденько! Ось іди сядь коло мене, та обійми, та будемо говорити, як у світі жити, як люди живуть у світі. — І як почне він, тіточко, розмовляти, то я їй позабуваю все, що там розпочала робити і що до чого. Схаменусь, то аж сором, яка з мене господиня... Тепереньки я вже розумнійша стала, пораюсь, мию, шию... А він, дивлюсь, і осмуніє і похмурий такий стане і не їсть, не пє нічого. А я прошу, а я прошу: — Та хоч покоштуй, та хоч губою

приторкнись! Воно добре, не аби яке. — Де-ж не добре, коли ти своїх ручок доложила, та ще й думок! — ніби сміючись із мене, говорить. А я його цілувати, — тоді він ізнов веселий.

VII.

Я було радію, слухаючи того її щебетання. Не було її гадки, щоб усе те щастє у велике лихо повернулось. Хоч Парася вже не вчащає до мене, як перше, та я все думаю: — Се того, що вона там собі у щасті та в розкоші. Сказано: «Добрє дядькови, то й Бога забув!» — От, якось я зібралась, тай пішла до них у неділю. Хата зачинена. Я тоді в садок і бачу — сидять вони в купці, тільки чогось обойко невеселі; сидять собі мовчки.

А садок у них на горі зеленів аж до самісінької води. По під садком річка широко в берегах іде. По тім боці жита половіють; чутко — млинець меле і чуєш і бачиш — шумлять і хиляться верби на греблі і на все благий вітерець тягне . . .

Вони під грушою сидять. Він дивиться кудись далеко, а вона на його. Підхожу — обоє жахнулись!

— Боже поможи! Здорові були!

Просимо!

Витають, говорять; а все мені здається — щось не так воно, як перше було. Посиділа я в них, тай до дому беруся.

— Проведи-ж мене, Парасю! — говорю їй.

Вона й пішла мене проводити.

— Парасю, — кажу, — чого се ви такі сьогодні? Що вам таке?

А вона: — Нічого, тіточко, їй-же Богу нічого!

І не сказала. Так ми й попрощалися.

Іду я собі та все думаю: — Чого вона така неспокійна стала? Що там у них коїться? А може, — думаю, — посварилися трохи? То й помиряться, мої голубята.

VIII.

І жду я її, жду; а її нема. Хоч коли на роботі й побачу, то на хвилиночку.

— Чому не прийдеш, не одвідаєш?

— Прийду, прийду, тіточко!

А сама все не йде і вбачаю — марніє тай марніє Парася моя.

Іду я знов до неї. А зима вже морозами кріпкими укріпила. Прихожу — вона в печі розпалила, а сама сидить на долівці — і голову схилила і руки опустила. Чи жива, чи не жива? . . .

— Ох, побила мою Парасю лихая година! — думаю.

— Парасю! кажу.

Тоді вона звелась і стала, блідая й понурая.

— Скажи мені, дитя моє, скажи свою пригоду!

Вона мовчить та на поломя дивиться. А я прошу, я прошу й плачу. Вона все тільки на те поломя дивиться. І довго я просила, а вона дивилась; а далі, обертаючи до мене голову: — Чоловік не любить! — промовила.

— Як не любить, Парасю? Бог з тобою!

— Не любить! — вимовила, та так з душі якось вимовила, що од разу я віри поняла.

— Перше любив, тепер не любить.

— Що-ж, він тебе обіжає? — питаю. — Може бє?

— Ні, не бє, не обіжає, — тільки не любить: не гляне, не пожалує, не всміхнеться . . .

— Що се вам сталося? — говорю.

— І сама не знаю, — каже. Я годила йому, я любила його, — та доля моя така!

— Може за що угнівався на тебе?

— За що? Хиба я не слухаю? Ото було у літі, як сидимо в садку, він мені показує: — Дивись, яка вода чиста! Як у очеретах гуде, — слухай! . . . — То я спершу було не дивлюсь, не слухаю — не хочу. — Лучче

я тебе поцілую! — було кажу йому, — що мені там дивитись . . . — Бачу, що він здвигає брови, то я вже потім і прислухалась і придивлялась; наче-б то з роду того не бачила, — йому на вгоду. Знов, умер тут оттой Лисенко, та вдова продавала худобу, — я просила його: Купи! Дешево купиш у неї. — А він мені: — Сирітським добром забагатіти хочеш, Парасю? — А я йому довожу, що все одно — куплять люди. — Та не ми! . . . — Бачу, що йому слухати тє чогось гірко, я й змовчала собі . . . Ні, тіточко, я його слухала, та се вже мені таке щастє!

ІХ.

А тут саме він увійшов у хату. Зняв шапку, привитався, а сам гордий та похмурий.

— Змерз! — каже.

Ях схопиться Парася! . . . Дмухає на огонь, і кожух його струшує і веться, як горлиця, коло його.

А він — такий хороший, я й не бачила його, здається, таким, — простяг, гріє руки над поломям червоним. А як Парася навернеться на його очи горді та смутні, одвертає од неї очи . . .

Хотіла я щось порадити, сказати, та не сказала нічого, — пішла собі до дому.

І скільки вже я раз хотіла до них піти, та як згадаю — не піду. Як згадаю, що стояв він гордий та спокійний такий, матінко! . . . Ні, не піду! Вже не pomoже!

ТРИ ДОЛІ.

I.

У слободі я родилась — Пятигір. Там недалечко од нас, — може коли Слободянські сторони доводилось переїздить, то чували, — стара жена викопала печери у крейдяній горі. Тридцять, чи сорок літ копала, — такі великі викопала, Господи! Було ми ходимо малими по печерах тих, — запалимо віти соснові тай ходимо, а хід узенький та низький і дуже трудний. Між людьми йде, що була то жена вельми древня і немошна, а духа великого: що, було як вже їй сила перейметься, упаде по трудах тяжких та тільки заплаче до Бога, то — як зілле під росю — знов одживіє тай знов копа і копа. Була вона Господом улюблена. Така осталась її пам'ять свята.

Як вийти з тих печер та стати од сонця, — перед тобою усе тільки гори крейдяні біліють високі, а між горами тими узенька річка, прозора і глибока, джурчить. Прудко біжить та річка гоней із двадцять, до самої луки зеленої, — по луці вже тихо і широко розливається і тихо далі леліє попід гаями, а там у високих очеретах десь пропадає. Слобода наша над самою лукою річковою, на пяти горах стоїть крейдяних, осаджена високо у давні віки од ворога Татарина, щоб нагло не збіг: здалека зоглядали з гір, ховалися й рятувались. Гори вже ті травюю зеленіють, уросли садками густими. Межи білих хаток цвите й вишня рясна, й тонковерха тополя пахучим листом шелестить; де над ворітьми темна дрібнолиста груша, як намет, укриває, або гіллястий ясокір

буяє; в березі калина розрослася, повиростали верби. З гір на воду городи бучні розвелись. Там то зілля, овочу! Там то цвіту! Там то стежечок і до води й до сусіди і до другої! Все то позбігали, повихожували легесенькі ніжечки дівочі.

Наша хата на горі, на самому шпилечку стояла. Далеко й широко навкруги очима скинути.

Як то часто приходять мені на ум молоді літа: де що було, як . . . Вже старуха сива, а пам'ять молода не забулась.

Отсе наша хата стояла на шпилечку . . . Було, вийду, сяду на призьбі, прислухаюся, придивлюся. Вечір тихий; сонечко за гору пада, блищить вода червоно і тихо леліє — не ропче; коло кожної хати гомін чути; там череду вже з паші женуть, а там пісень співають, а за річкою коваль кує . . . А ось вже й смеркає, небо мерхне і втихає земля, втихає — уже тихо. Ніч обняла. Висипались зорі золоті; зійшов ясний місяць — і все те у прозорій воді заблищало; зацебетав соловейко, зацебетав другий . . .

Я свого отця-неньки не знаю; я ще в сповиточку зосталася сиротою і прийняв мене мій родич до себе, — Павло Булах звали. Його жінка мене викохала сполом зі своєю дочкою; в їх хаті я зросла, у їх і служити зосталася.

Родич мій був хазяїн заможний, хлібороб; шість пар волів у його велося, два плуги орали на хліб; брав і сіножатей у людей з сторін. Ходив він часом і на Дін, — не що року, а так, як йому по вигоді; привозив було рибу і спродував людям — хто попросить, а то й собі на споживок ішла. З того був йому не великий прибиток, коли-б не вбиток, а що він дуже любив дорогу. Ще його батько чумакував і бере, було, його з собою малого, то ще тоді він закохався у дорогах. Як ходив він переймом, то ходив коли йому пожадається, не поспішаючись. Та вже, було, од дому до Дону, так як по своєму садкові гуляє. Було як прийде отсе до дому, та веселий: —

Жінко! А та криниця в степу, біля Роблених-Могил, зовсім засипалася . . .

Жінка хоч і не знає, що там за криниця така, а зараз пожалкує звичайненько! — Отсе, — каже, — шкодаж кринички! І такечки зовсім таки засипалася?

— А як ми з батьком покійним, було, ходимо — що там за вода була у тій криниці — чиста, як сльоза!

І почне розказувати, як то було за батька, і як тепер настало . . .

Жінка в його була така людина добра, така тиха, привітна, ввічлива. Я не чула з роду-віку мого од неї слова гіркого, не чула докору. Тай обличчє в її було таке, наче от вона се тільки з церкви божої повернулася. Сивенька вже була, а хороша та чепурна, як та лебедя.

Хазяїн був чоловік кремезний і норавливий. Любив він дуже жінку й дочку, та хотів, щоб слухали вони його, не питаючи, не озиваючись. Чи у господарстві, чи так, — він сам за усе погадає і поміркує і приділить, а жінці тільки скаже, коли треба. Вона-ж завсіди, було, погодиться, як він схоче; вона усе прийма.

Була в їх дочка Катря . . . Ся не в матір зародилася — палка, прудка дівчина: трудно їй було батеньку коритись. Було, як здвигне старий брови, стисне уста тонкі, та блисконе оком своїм чорним — ми вже з паніматкою ледві дишемо, — одна Катря не боїться нічого: питає його та розпитує, та суперечить, поки аж батько не покрикне: — у світі стихне . . . Після того ще довго у Катрі личко горить і слізки викочуються з очиць . . .

Хороша була та Катря! Було, отсе як вбереться — єдиначка, то вже нічого не жалували для неї — плахта на їй шовкова, хустка з золотими квітами, з золотою габою, — завяже з правого боку квіточка; корсет зелений з байки, або з сукна. Коса в неї була така, що було й рукою не ссягне, — і кісників не носила, тільки стрічка вплетена червона, або голуба. Намисто добре; на намисті дукач з каміннем дорогим; черевички на корочках високеньких; сорочка тонесенька, вишивана до самих чо-

хол . . . Увійде, було, вона, де гостей людно, — всі по-мовкнуть і на неї дивляться-задивляються, — а вона і всміхнеться і засоромиться.

Що то за весела, що то за шамка була! Родичів у нас багато: той жениться, та заміж іде, — то між своїм родом нагуляєшся.

На весіллє, чи на вечорниці як то, було, Катря весело поспішається! І хто її перетанцює, хто переспіває?

А весною? . . . Скоро отсе скресла крига, потанув сніг, із стріх закрапало, а з гір струмочки покотилися, сонечко гріє з-за весняних хмарок, вітрець дрімливий та теплий якийсь паше, — вже Катря веснянку заспівала. Йде слободою й співає і дівчат на улицю викликає.

Всіма, було, вона дівчатами верховодить. І дівчата її слухали і дуже її любили: вона-ж було з ними скільки раз на день і попосміється і посвариться кілька раз і обійметься . . .

Житте молодеє! Пішло вже ти за водою!

Весна йде та йде. Ось вже і небо голубе і чисте і вода голуба, просвітчаста. Сонечко блищить і горить, гаї розвиваються; садки зацвітають; у-вечері десь тьохнув соловейко на листатому клені; кує зозуля на високій березі; гуде бджола; мигтять білі метелики по над молоденькою травичкою; хрущі літають гучливі . . . якийсь гомін, гук якийсь, чи з під землі, чи з води, чи з неба! . . .

Дожидаємо вечора, а в вечері — на могилу. Ледві нам сяють місяцеві роги, тихо усе, — тільки ми співаємо, та десь млин меле, та вода в береги плескає . . . У празник, було, ми зарані прокинемось до церкви, а з церкви по дівчат на слободу; гукає, збирає Катря дівчат: — Дівчатонька! Ходімо ми на могилу! — Ні, ходім у гай по суніці! — Ні, лучче вже на пологи, в степ! — Ні, в садок! — Там краще! — А там лучче! — А там веселійше!

І там, і там! І всюди гарно і всюди весело і всюди красно! І весела юрма дівчат жене і пісня і регіт не-сється . . .

Що то молоді літа золоті людям! Що задумав, все йому можна, все йому відрадісно, все втішно; а старому — як наказано!

II.

Була у нас сусідка — удова Пилипиха; господиня на всю слободу. Яка хата, які городи, садок, скільки поля, степу і баштан і пасіка і млин — чого вже не було там! З себе була огрядна, висока, чорнява, — все, було, у червоному очіску красується і в зеленій юпці-до-усів; чоботи рипають, білі рукава мають широкі, — похочає собі де, то, мов, багата теща у вбогого зятя.

Пилипиха була лише давня товаришка і приятелька нашій матері і жили вони з собою добре, любилися. Не долюбляв тільки батько удови, що така вона своєумка непокірлива; не долюбляла і вона його обопільно. Що, було, старий у господарстві попорядкує, що там наміслить, чи зробить, — мати удові похваляється, удова усе осудить. Хоч у вічі не скаже словами иноді, дак зітхне, або головою похитає. Ніяково наче їй було, що мати годить такечки старому, що так його слухає. Аби до нас прийшла, що старого дома немає, то й почне слова закидати, воду, як то кажуть, каламутити: — Що чоловік — господар у полі, а жінка — господиня в господі; та що лихе життє із тими самовольцями, що вже на-за-у-міру своїм упором ходять. Се як той хрін коренчастий: де вже розкорениться, то й посіяти за ним доброго нічого не можна. Лихе життє із такими!

— А як же не лихе! — одказує мати наша удові. — Крив Біг нас, нехай і діток наших боронить.

— Ще твій не наровливий; голубко? Ще тобі по йому голова не звязата? Ще тобі не тісно? Ще тобі не важко?

— Отсе! Чого мені важко? Чого мене лихом тим наділяєте, що його з роду не було? Та мене чоловік мій ніколи словом недобрим не покартав . . .

— Що то, що він мовчить! Кажуть, що й кат не говіркій, а голову він одтинає. Мовчить! . . . та він мовчки усіх вас гнітить, під ноги собі топче . . . Ні ради в вас, ні поради не спита — не шукає; поводитьсь, як той пан з підданками!

— Що 'тсе, ти, любко, що 'тсе! Може він трохи і мисливенький собі вдався, та він же на те розумний в нас; нам добре з ним; дякуємо йому! . . .

— А вже-ж! А вже-ж! Ти-б ворогу своєму подякувала, ти така в Бога, мабуть, сама-одна! Мене-б він такеньки не обійшов: я-б йому довела свого, — побачив би він!

— Нуж бо, серце! . . . буде вже! — одпрошується мати. — Ніяково мені тебе й слухати!

— А то-ж я з чого 'тсе говорю, як не з приязни моєї? Мене що долігає? що зачіпає? . . . Тебе жалуючи говорю, тебе люблячи! Ти, як дитина, свого лиха не тямиш, не добачаєш, здорова!

То се вона, люблячи та жалуючи, було їй таке і показує.

І справді, добра мисливши й люблячи щиро, удові здавалося, що як одбиватись од якого лиха руками, то хоч і не одібешся вже, так боїщем натіпишся славно. Чудно буде, як іскажу, що удова, не любивши старого таки й гаразд, як було до нас прийде, та його дома нема, то їй наче дуже стане досадно: тоді в неї і в городі не вродило гарно і в поли недорід і зими вона сподівається холодної; а як наш батько тут — вона дивиться жваво і наче ми усі їй тоді любііші й милііші.

От, було, тільки що зійдуться вони, зараз і почнуть якусь там уціпливу розмову між собою.

— Е, — каже, було, наш старий, — е, пані сусідко! Я-б вас де полковником настановив! То иншим молодцям мак сіяти та моркву садити, а вам, говорячи так, з боку якось на неї дивиться мудро, що горда удова тільки счервоніє та очі гнівливі у землю спустить, поки аж зважиться йому одмовити.

— Се веселі жарти, пане-сусідоньку, та все жарти; а ви мені яке розумне слово прокиньте.

— Вибачайте на розумнім, — прийміть правдиве, сусідонько поважна!

Іще Пилипиха почервоніє.

Чи вона свого чоловіка небіжчика згадає, (а вона часто любила його згадувати): — От чоловік був! — Зітхне важко, очі свої бистрі у землю спустить: — Ох-ох! Тепер його душенька в раю . . .

— Дякуючи вам, сусідонько! — озветься батько.

Вона так і сплахне і тугу забуде свою за небіжчиком.

— Мені дякуючи? — вхопиться за те слово: — за що мені?

А батько їй спокійненько та хитрово: — А що, кажу, ви йому вимолили в Бога місце у раю . . .

І завсюди, як тільки вони в купі, — все оттак заведуться ласкавими словами одно одного шпигати. Тинеться инша шпилька і така, що Пилипиха не стерпить, — утнівавшись, піде, високо голову свою горду несучи. Та се не на великі часи: хутко знов нас одвідає і знов так само суперечками та уразками, а сварок спражніх ніколи не бувало.

Була в удови дочка Маруся, наша подружниця, — тож однолітка з нами, — і добра і люба, не сказати яка. Була кругловиденька, ясноока, уста румяні, як вишня; і висока і ставна; брови на шнурочку; а голос . . . було тільки заговорить, то, здається, вже тебе пожалувала. Тиха була дівчина, така вже тиха, що наче вона чогось смутненька. Ніколи вона так швидко румянцем не сплахне, як от Катря наша, не скрикне так ніколи, не кинеться, не заплаче; до впаду не затанцюється, не розсердиться до сварки; не зтомлена гульбощами, горем не перемучена, — ясна була собі, як тихеє літо.

Ми з Катрею дуже ту Марусю любили і було так: аби нам годинка вільна — біжимо-летимо до неї, хоч удови ми й боялися трохи: Катря — й та мішалася перед удовиним поглядом.

Було, як забіжиш до Марусі у робочу часину, — от скучини, так словце яке на швидку перемовити, — а тебе перестріне сама Пилипиха і стане перед тобою немов стіна мідяна.

— А що, голубко, десь уже в вас по роботі?

— Та ні, я се до Марусі прибігла на хвилиночку, забажалось одвідати.

— Спасибі, голубко, спасибі! Нас ще Господь до якого часу милує!

І такеньки вона тебе, наче і ласкою, з хати вижене, тільки перед тобою стоячи та тобі в вічі гляючи.

Пилипиха була мати своїй дочці не податлива, не схильчива. Вона, як ганила чоловіків-мисливців, так ще гірше їй було хазяйку, мовляла, непутящу бачити у семі.

— Хазяйка — порадниця в хаті, — було, доводить, — а коли вона плоха, то яка буде порада? З плохих людей нема поради! Семю свою треба хазяйці так тримати, як мак у жмені, а то розсиплеться усе, порохом піде за вітром.

Так вона й робила, як говорила. Дочку свою чи пошле куди, чи гуляти пустить, — дочка в неї не спізниться, не забариться. Отсе було, як наша Катря де загостює, то мати дивують: — Що се доні нема! — Як тоді удова головою хитала! Хитає, тай очі аж заплющить.

Нам з Катрею було життє вільне, бо батьку ніколи було нас стерегти — чи робимо ми, чи гуляємо, а мати — у матері було одпросимось, коли схочемо; забаримось — то вона за нас наше діло поробить, а нас тільки спита: — А що, чи добре гуляли?

Було, під годинку добру, разом би нам з Марусею погуляти, а Марусі не можна.

Колотила Пилипиха у нас в хаті, а наша Катря так само у неї. — Життє-ж твоє, Марусю! — порікувала Катря, розсердившись, — от не пустить удова дочку з нами, чи що там.

А Маруся їй: — А що моє життє?

— Та як ти живеш-горуєш! Ані піти тобі, ані погуляти, ані чого забажати! Гірш ти коришся, ніж наймичка!

— Та се тобі так, Катре, а мені, дочці . . .

— Говори! Хіба я тобі віри пійму, що ти з своєї охоти усе на вгоду їй робиш? Вона-ж така надто вже наровлива!

— Коли, правда, що й посумую, а все лучче як її втішу . . .

— З такою втіхою я-б у домовину рада. Ще дасть тебе заміж за якогось гайдамаку старого, — ось побачиш, коли не віддасть! . . . Ох, Марусечко мила, Марусечко любя! Бідна-ж твоя головонька!

— Отсе, — сміється Маруся, — ся Катря то заздалегідь мене оплакує!

Катря вже і сама сміється.

— А так, так, — каже, знай же мене, щирю приятельку.

— Катре, — попитала я в неї, — а як тебе батько віддасть за того, мовляла, гайдамаку?

— Хіба-ж я піду? Я з роду не піду!

— А як батько присилує?

— Мене? мене присилує? — покрикнула, почервоніла по саме волосє. — Я сама батькова дочка!

— Ну вже, ну! годі тобі! Сама на себе лиха не закликай!

— Ви усі мене тим лихом страхаєте, як вовком! Може й є воно десь у лісі, а може й нема! Тепер в мене те стоїть за лихо некуче, що мені слова промовити не вільно при батьку: тільки наменусь, усі моргають і кивають, що треба мені за язик вкуситися! Та колись таки я з батеньком погомоню!

Ми того дуже боялися, розмови тії. Вже як, було, мати свою Катрю вмовляє, як прохає!

— Доню моя, доню! Шануйся, голубко, шануй

батька. Не врази ти його яким словом, або поглядом пустим, — слухай покірливо!

Катря матері обіцяє вже, а скоро батько у чому їй на перешкоді стане, — чи там у ярмарку не зветить купувати якої одежини, чи воза не дасть поїхати куди, — вже Катря просить назад своєї обіцянки. — Я скажу татови, мамо! Я тата ще поспитаю, мамо! . . . і вже гонить по хаті, вже розчервонілася, розгорілася, вже у вочах сльози . . . Мати було її за руку з хати виведуть. Катря дуже матір любила, — для матери вже терпіла, її слухаючи.

III.

Віддавала одна Булахова родичка дочку заміж. Молода з багатої семі була і бучне весілля справляли.

Ми собі на те весілля прибираємося, тройко нас в купці з Марусею.

Ще коли почали до нас убігати дівчата, то одна, то друга — за те весілля гомоніти: і кого дожидають там і якого людей тамечки запрошено.

Молода у друге село віддалась, у Любчики, — од нашої слободи те село недалечко — на годину місця ходи, — то звідти, славили, усі будуть, а що вже дівчата та парубки любчівські, то неодмінно, — хіба-б не дожив котрий, то з домовини не прийде. Отсе-ж було наші дівчата тільки охають, розказуючи, та аж за голову беруться, що яке то вже те весілля буде пишне, та людне, та багате.

І пройшла ще чутка така між нами, що буде якийсь родич молодого, якийсь козак Чайченко, та такий вже гарний — і не сказати і не списати!

— А хто з вас його бачив? — пита дівчат Катря.

— Олена Чугаївна бачила, як із церкви йшла, — аж зітхає, як згадає. Да Маруся, здається, тож бачила, — говорять.

— Марусе! — крикне Катря, — ти бачила? . . . А мовчить! . . . Коли-ж се ти його бачила?

— — Як була з мамою у Любчиках на весіллі, — тоді бачила, — одмовила Маруся.

— Ну, хороший же він справді? Які очі? які брови?

— Він чорнявий.

— Чи із тобою розмовляв? Що говорив він тобі? Чи ввічливий, чи він гордий? . . . А до кого більш горнувся він?

— Годі-бо вам, дівчата, годі! — говорить Маруся.

— Розкажи, розкажи, та розкажи усе!

Оступили її, схопили — не пускають.

— Що-ж маю вам розказувати?

— Який він, — чи ввічливий, говіркий?

— Він ввічливий і не дуже говіркий!

— І трохи не гордий?

— Не знаю.

— Да питання Марусі за питанням, да питають кожне по десяти раз, поки аж Маруся до дому пішла.

Не було дівчатам вгаву: Чайченко — як на мислі, як на язиці; далі вже так стало, що тільки й мови, що про його: та як на весіллі прийде, та як його побачать. Одна довідалась, що в його є мати стара; друга плеще, що він хоче у Любчиках оселитись — хату собі там цінує; третя знов виліта на улицю, як горобець з стріхи: — Чайченка Яковом звать! — четверта, знов, прочула, що в його на руці такий перстень, такий! . . . Та жадна без повісти не прийде.

— Дівчаточка мої, голубочки! Глядіть не перехваліть його! — сміється Катря дівчатам, — славні бубни за горами, а з близька — шкурятяні!

— Ну, ось вже весіллі недалечко — побачимо! — гудуть дівчата, — вже довідаємось дійсне, вже побачимо його — який.

— Та дай же вам, Боже! а то вже він трохи й онавіснів мені: тільки й мови, що він, тільки й думок, — надокучило!

Дождались дівчата: витають на дівич-вечір; витають на весілля.

Ми убрались, вквічались, біжимо, сміючися, говорячи з Катрею. Маруся чогось задумана. А ми, кажу, сміємось з Катрею, жартуємо. І про того-ж таки Чайченка правили, що може такий він, що й поглядом дівчат побиває.

— Та чому отся Маруся нам не скаже нічого? Скажи-ж бо, Марусе! — говорить Катря, — а то наче для себе ховаєш . . .

— І справді, чом таки не скажеш ладом, Марусе? — озвалась і я до неї.

— Та що я маю казати?

— Який він?

— Молодий, чорнявий . . .

— Отсе і всього! — сміється Катря. — Чи мало-ж по світу тих молодих і чорнявих! Як же його між ними впізнати? . . . Як на теж — Любчівські парубки усе чорняві . . . Як його пізнати? А, може, в його на чолі — місяць, а на потилиці — зорі сяють?

Отож людей на улиці і коло хати — ніде й голки встромити. Якось ми пробилися, увійшли. Тут — наші дівчата, чужі дівчата, витаємось, питаємось, — з молодю словце перемовили . . . Заграли музики, посипали дівчата у двір. А у дворі парубків — стіною стоять! Да то самих незнайомих, чужих! І де не обернешся — все на тебе незнакомі очі блискотять.

— Де-ж отой Чайченко, — думаю собі, — отой вславлений? — Тай дивлюсь нишком, чи не пізнаю його де; коли чую: — Ой мені лишечко! — жахнулась Катря, обік мене. Оглянулась я: — Що тобі? — Вона стоїть, от як би вона без гадки й думки разом перед яким дивом опинилась, так то вона стояла, дивилась кудись . . . Я собі туди зирнула: між парубками — високий, ставний, чорнявий козак у чорній свиті, у червоному шовковому поясі . . . Задивилась і я на його. Трохи схаменувшись, питаю:

— Чи ти не знаєш, Катре хто се такий?

— Не знаю . . . не знаю . . .

— Чи не Чайченко?

— Ні . . . може . . . Не знаю . . .

Я до Марусі, — найшла її. Вона задумалась — не погляне.

— Марусе! — кличу, — хто се стоїть онтамечки? Чайченко?

— Він, — каже.

— Що-ж то за краса! Що то за парубок! — шепотять дівчата між собою.

Маруся тільки поглянула у той бік, де він стояв.

— Чи ж тобі не до сподоби? — питаю.

— Хороший, промовила стиха.

— А що вже Катря, — говорю Марусі, — то, надійсь, добром таки у йому закохалась. — А Маруся мені так то вже поважно вимовляє: — Ти, сестрице, коханнем не жартуй! — От мов вона ворожка стара, або що.

— Ну, добре, — кажу, іди ближче, сама подивись, де тут в лиха жарти? — Взяла її за руку, притягла до Катрі.

— Катре! — почну, а Катря як стисне мені руку.

— Іде, іде, просто до нас іде! — шепче, а сама так і тріпоче.

Чайченко став коло Катрі і взяв її у танець. Вона, отта смілива, меткая Катря, немов перелякалась чого, збіліла . . .

— Марусе, ізмічаєш?

Маруся їм у слід дивилась своїм поглядом тихим.

Скоро Чайченко пустив Катрю, усі дівчата так і тиснуться до неї: — А що? Чи знаєш, з ким танцювала? . . . Се Чайченко! Се Чайченко Яків! А чого-ж мовчиш? Чом не говориш? Не вподобався? Вподобавсь?

— Та я ще його добре й не розгледіла, — одмовляється Катря перед дівчатами, сама озираючись округи, наче-б вона у дикій пущі опинилася.

Деякі й віри їй поняли. — Та вбачай же бо, вбачай

добре: другого такого нема! — а которі — так з під брови на неї подивились.

А весілле, а танці не стихають; в дворі усю траву зелену підківками винесли. Чайченко танцював зо всіма; брав і мене і Марусю: яка на очи попаде дівчина, ту він і бере.

— Він нами гордує, — обижалися інші дівчата, — що бере нас, у очи не подивившись!

— Заждіть-бо, які-ж скорі! Нехай він трохи обсвідчиться в нас, — вмовляли знов другі.

Між танцями зайшла розмова у дівчат з парубками: чи добре з багатою одружитись?

— Добре, як взяти любу та милу! — озвався Чайченко.

— Чому-б тобі і не взяти, — одкаже йому Грицько Лепех, що сам, славили, кохав нишком молоду, — тобі нагани не дадуть: ти сам багатий!

— Багатий на дрібні сльози, — промовив Чайченко всміхаючись.

Музики заграли, усі пішли у танець — і Чайченко. Чи се він правду сказав, чи се він пожартував — хто його розбере! Ми усі з собою ізглянулись; багато дівчат помовкло — задумались.

Світ вже біленький розсвітався, як ми з того весілля повертали до дому. Маруся і Катря ні словечка не прокинули. Я заговорю — ні! . . . еге-ж! . . . а вже-ж! — одкаже Маруся: якісь її свої мислоньки заносять, а Катря — то й зовсім мені одвіту не оддає; то вона швиденько йде, нас попережаючи, то вона одстане.

Тут нас парубки наздогнали і Чайченко був між ними. Вклонилися нам і на добраніч дали. І Чайченко . . . Який в його голос був струйний! І почувеш і пізнаєш всюди — хоч між дзвонами! А Катря наша? Де-ж тії жарти? Де ті вигадки колишні? Вона ледви парубкам на добраніч оддала.

IV.

У тиждень по тому весіллю були у нас молоді і за-
прашали до себе. Ми поїхали у Любчики всією сімєю.
Поїхала й Пилиниха з дочкою. Катря ще з вечора усе
наготовила убранне; прокинулась у досвіта, та чи їй
спала вона — не знаю; а мені то все такі сні снилися
дивні тієї ночі. Снилось мені, що виходимо ми з Катрею
і з Марусею тії і ввесь шлях усе Чайченки закрасили,
усе Чайченки, та один у один хороші . . .

Катря мене будить — я їй розказую: — А чи-ж не
дивний сон?

Як же вона вжахнулася, почувши!

— А що те віщує? Що віщує? — притьмом іскажи
їй.

— Не полохайся, Катре! — вмовляю, — се сон не-
дільний: як до обіда не справдиться, то їй не ждати ні-
чого . . .

— Боже, Боже! Що то буде? Бідкається вона.

Зоря розвітала, день починав біліти; ми сиділи коло
віконця — розчісувала і плела вона свої коси довгі;
румянець густий спахував на личку, а личко було бліде.

Розвиднілося. Устала мати, батько; почали лагоди-
тись, зарані виїхали.

— Катре! — говорю їй стиха, — чи побачимо ми
там Чайченка?

— Не знаю. — Сама одвернулася.

— А в жадібку його побачити?

Не чує.

— Катре, а хочеш, каже побачити?

Хотіла вона осміхнутись, та не всміхнулася, а роз-
сердилась.

— Отже, остили, коли хоч, жарти!

Далі, що почну, то нічого не виходить: то Катря усе
хвалить, то Катря усе ганить, то усе в неї вже й злищ-

нього славне, то усе в неї ні до чого не згаряє й недокладне.

Приїхали у Любчики. Ще тільки були там самі родичі у молодих, та ближні приятелі, — от, як Пилишха; у хаті було просторо. Ми першого очима зуспіли Чайченка: сидів він проти дверей.

Старі собі розмовляли; ми поплич з Марусею та з Катрею так — одсторонь сиділи. Тихесенько я Марусі свій сон переказала. — Чи не диво-ж? — питаю.

— Усе дива в Бога! — одказала задумавшись.

Між родичами молодого сиділа стара бабусечка у темній хустці, у темній юпчині, біленька на виду, невеличка зростом, з смутненьким поглядом. Сама вона говорила небагато, а людям одмовляла любенько, ввічливо, якось участливо, місто-б вона пожалувати хотіла. Вона частенько поглядала на Чайченка і на нас. Се була Чайченкова мати.

Обідня година — ніщо не правдить мого сну . . . А по обіді понаходило людей; розлігся гомін; музики заграли; танці вистроїлись.

Танцювали вже із добру годину. А Чайченко усе сидів собі та тільки дививсь, як другі підківками креснуть. Коли його мати до його нахилилась і щось говорила йому. Після того він зараз пішов у танець і взяв перво Катрю, там Марусю, там мене, там і других дівчат, — знов як тоді, не подивившись і в очи жадній. Мені довелось сидіти коло Чайченка; може заговорить, кажу; подивлюся на його — де вже сей заговорить!

— Якого тут людей! — знимаю річ сама.

Він озирнувся на мене і по хаті поглянув:

— Багато гостей!

— Славне село Любчики, веселе! Ви ще тут недавно? . . .

— Недавно.

Так вже мені хочеться попитати, чи зостануться вони тут жити. — Тутечки, — кажу, — усі люди живуть

доступні такі, привітні . . . Жалко вам буде їх кидати . . .

— Та ми сюди на селище прийшли, у земляне пішемоь Любчівські . . .

В мене аж ув очах ясно стало, як він похваливсь.

— Добре вам жити буде.

— Де жити, то жити, — почувла я од його.

Повернули ми до дому. Катря смутна була. Мати питала, чи здужає? — Здужаю, — каже.

Ведеться місяців зб́ два, що ми Чайченка бачимо в ряди-часи: то Любчівської церкви не проспимо, а з церкви зайдемо до роду, — просять на обід; по обіді гуляємо там увесь день; то запрошали якось наші їх до себе, то знов вони нас.

Чайченкова мати купила хату у Любчиках, святила ту хату; нас звано і Пилипиху з дочкою; то ми усі на вхідчинах тих були.

На господі у себе Чайченко такий самий небалакливий, як і в людях; мати-ж його дуже ласкава й привітна, до всіх ставилась. Як вже ми до дому виходили од них, то вона нас проводила за свою леваду, тай каже Катрі: — Коли-б мені до сії хати таку пташечку, як ти!

Ніхто того слова не чув тихого, окром мене. Я Марусі се говорю, що чула я. Вона тільки поспитала, чи добре я чула?

З якого часу-години осмутніла наша Катря весела. Не раз я на свої очи бачила, що вона отсе думає-думає тай обіллється сльозами дрібними. Або не знать з чого, з доброго дива, обрадіє: тоді співає, всміхається, червоніє. Яким вже я тихим видом не підходила розмовитись з нею, розпитаться за все, так вона-ж од мене посторонь. Ні мені нічого не каже, ні Марусі. І вже до нас так не горнеться, як давно: вже вона з своїми мислоньками і вже любійш їй на самоті із собою. Тепер вже сама не промовляє слова, — не залюбила і других чути, як говорять. Стала вона до діброви учащати. Був гай, такий густий, пуці такі за річкою — все вона туди хо-

дить. Як я настерегла, що вона береться одного разу, — я й собі за нею назирцем побігла.

У самій гущавині дубравній, де там липина і горобина і дуб кучерявий поспліталися вітами зеленими над холодною криничовиною, — забралась аж туди, тай сидить, схиливши голову. Уявилася я — вона зараз схопилася, охмурилась . . . Я до неї слово зговорила . . . — Годі вже тобі! — промовила, — в мене голова болить!

Попоходили у купі по гаю, послухали, як листя шумлять як вода точиться, тай до дому прийшли. Така то вже стала Катря недоторклива: ані поспитати, ані загомоніти до неї! Коли-б думок-гадок своїх, а то й так нічого мені не скаже.

Побреду до Марусі, а Маруся наче стала ще тихша, ніж була; усе вона шиє та вишиває, усе за ділом, усе тож в якихсь мислях . . . Ніякої мені поради і од Марусі. То було усе нас тройко у любій купці, а то якось розійшлися, як зозулі в лісі.

Одній неділі смуткувала я дуже сама. Катря покрилась десь, — пішла я собі до Марусі. Прихожу — вона сама у хаті, старої Пилипихи не було. — Здоровенька була, Марусечко! — кажу їй. — Чого се ти сама дома?

— Та мати у гостину пішли.

— А ти-ж? Чи не болить в тебе голова, — кажу. — як в нашої Катрі? У дівчат, як серце наболіло, то зараз на голову звернуть . . .

— Я чогось нездужаю трохи, — промовила Маруся.

Придивилася я на неї пильно, та аж у крик покрикнула — такеньки змарніла вона дуже. А в очу-ж який смуток!

— Марусе голубко! — кажу їй, — як ти змарніла! чого в тебе такі очі смутні?

— Да того, може, що нездужаю, — сказала на одвіт. — А як там Катря? — питає.

— Та нема її дома давно: мабуть у дубах сидить та думає думку. Вже, кажу, й мати помітили, вже й пи-

тали саму Катрю і мене. Катря не признається . . . А я що скажу? Хиба свою догадочку? А бачу вже, що біда якась коїться: батько на Катрю позирає, — от, як він її поспитає! . . .

Маруся поруч зі мною сидить і слухає, а сама словечка не промовить.

— Боже мій! І що се лихо таке сколотилось несподіване? І ти, Марусю, вже не така, як колись була!

Отсе такеньки сидимо, а вечор темніє, — коли й Катря вбігла. Обійняла Марусю, стиснула мене, поцілувала, сіла коло нас. Мовчимо усі довго. — Ну, бувай же здорова, Марусе! — кажу. — На добраніч! Вже час до дому. Чи підеш і ти, Катре? Тебе, — кажу, — мати, мабуть, давно дожидають. Вже й спати пора.

— Химочко голубочко! Марусе голубочко! Я не хочу спати . . . Я, — каже, — я того Чайченка покохала!

— Та хиба не знаємо! — веселенько я їй одмовляю, — отсе нам новина велика!

А Маруся так то на вспражне її питає ще: — Чи так се, Катре? Чи справді, Катре?

— На що ти мене так питаєш, Марусю? Я його люблю.

— Чи щиро? Чи велико, сестрице? Подумай!

— Та Боже-ж мій, Боже! — одкаже Катря, та я його од першого разу покохала! Вже я з того весілля за ним пропадаю. Тільки ти не вважала, а з мене вже усі дівчата сміються . . .

— Ні, — каже Маруся, — я вважала: се так . . . я думала — забудеш . . .

— Хиба як очі заплющу!

— То поможи тобі Боже, Катре! — промовила Маруся.

— Дай тобі Боже, Катре! — кажу й я.

Кинулась нас цілувати, жалувати Катря.

— А він же чи полюбить? — стала тоді гадати. —

Може насміється! Скажи, Марусю, скажи, Химо! Чи він любитиме?

— Ой, трохи чи не більше ти од нас відаєш про се, Катре! — говорю. — Десь ти його бачила, або що, бо ти чогось наче на світ одродилася сьогодні. Признайся-ж і нам, любко, щоб і ми знали.

— Я його бачила, — розказує. — Була я у гаях і забрела дуже далеко, як туди, к чужосільським левадам; ішла собі, коли чую: — Здорова була! — Глянула — бачу його, віри не йому. Се, кажу, моя думка щоденна. що-часна вживилася . . . А він усе говорить до мене, усе гооврить . . .

— Що-ж він тобі говорив?

— Питав мене, чого зайшла, чом не весела . . .

— Що-ж ти йому сказала? — я все її питаю. Маруся тільки слухала.

— Так зайшла, кажу, гуляю собі; і я, кажу, весела . . . — Тоді він питав мене, чи хутко ми будемо у Любчиках і казав, що у Красному церква згоріла . . . І що був він у ярмарку оттоді, як ми ходили до церкви, а його не було, — він то у ярмарку був . . . Говорив, що туга його обіймає . . . І провів мене аж до самісінького нашого тину. Ішов усе поруч зо мною . . . Спасибі тобі, вечір темний, і ти, доленько моя щасна! А Яковенко вже рушники побрав у Ганни; на тому тижня весілля. Питав він, чи будемо? . . .

— Отсе, — кажу, — тепер треба ще на те весілля прибиратись! Трохи й ми з тобою там розважимося, Марусю!

— Та не знаю ще, — каже, — як мати схочуть.

— Хиба самій не манеться? Хиба не попросиш матусі?

— Та якось вже буде, — одказала.

— Ти, — кажу, — сумуєш чогось, Марусе; чи не пішла-б ти із нами?

— А Катря тоді: Сумує Маруся? Чого сумує?

— Голубко! — говорить мені Маруся, — мені не смутно, а коли й буде кому смутно, люди не розважуть!

— Тільки той, кого любиш, розважить, — озвалась Катря.

— Покохаймо кого небудь, Марусе! — жартую.

Маруся нічого не одказала.

— Щаслива будеш, говорить Катря.

— Покохаймо-ж, Марусе! — я знов до неї.

— Не жартуй, — одкаже тихо.

Надійшла Пилипиха. Попрощались ми й пішли з Катрею до дому. А Катря сього вечора да така ласкава була й весела і смирененька така, що я такою її з роду не бачила.

V.

Ходила Катря у Любчики ніби то заповлочі позичати червоної, тай повернулася до дому ік вечору така, що батько споглянув тай поспитав в неї, де була, де ходила? А почувши, де і по що: — Як така з тебе швачка, — каже, — то дбай, щоб не позичати зоволочі в друге по чужих селах.

По тім слові батько вийшов з хати, запаливши люльку.

— Що тобі, моя дитино? — Упала вже коло Катрі мати, — уступила до хати біла, мов білочок . . . Що тобі, доню?

— Нічого, мамо, нічого!

— Де вже там нічого! Журеш ти мене, дочко!

Прийшла Пилипиха до нас з Марусею. Мати з старою зняли розмову, а ми, дівчата, у садок поскорилися.

— Що-ж таке, Катре? — питаю.

— Сьогодні він у вечері буде; він сьогодні прийде до мене!

— А ти-ж як вийдеш до його? А батько не почує?

— То що? Щоб я не вийшла? До його щоб я не вийшла? Нехай чує батько, нехай чує мати, нехай усі — я до його вийду!

— Та як батько почує, то не пустить, — кажу. — Як вже ти собі там не ймися, а мусиш зостатися тоді.

— Я не зостануся, а піду! . . . Чого ти на мене напалася, недобра дівчино? . . .

— Я тобі саму правду говорю, Катре; хиба-ж я нападаюся на тебе?

— Не треба мені такої правди, не хочу я такої! Я вже бачу, що ти мені не щира подружниця, ти мені не хочеш у помочі стати; я сама за все стану!

— Слухай лиш, Катре, чого бо ти вгнівалася? Я правду тобі виказала, та я-ж тобі і в пригоді стану, коли вже не можна інако . . . — Тоді вона мене цілувати, тоді вона мене обіймати! Почали ми змовлятись, як двері відчинити Катрі і як їй вийти. Радились і Марусі питались, що вона думає, — сама вона нічого не говорила, й нічого не питала — сиділа собі тихо, як на могилці.

Катря усе розказала, як вона у Любчиках була.

— Його мати мене покликкала сама, як я йшла улицею і жалувала мене любо і розпитувала, чи мене хто сватає, чи я кого вподобала . . . А він усе оддалік стояв, не підходив . . . Так то вже мені гірко стало! — Я, — кажу, — сеї осени заміж піду. — Як я сказала, вона як покрикне: — Чи-ж то правда? — Що? — запитав він у матері: а вона йому каже, що я заміж піду в осени . . .

— Я тоді попросалася з ними. Вона зітхнула, провела мене трохи і каже: — Шкода мені тебе, дівчино! . . . — що я аж слізми вмилася . . . Одійшла трохи, стала, — та нехай хоч на їх хату подивлюся! Коли він і виходить із воріт, і йде . . . Я хочу далі — не можу . . . Діждалася, що він близько до мене зближився . . . Зближився: — Чи правда сьому? — поспитав . . . Дівчатонька, голубоньки! Коли-б же я сама знала, як я йому призналася, що я його кохаю одного у світі . . . Довго говорити не можна було: усе знакомі люди доходили улицею; тоді я йому сказала — нехай прийде до мене в вечері; він сказав — прийде . . .

Скоро наші старі поснули, я випустила Катрю з

хати, а сама сіла, щоб сон не хилив, та мені не спалося: лихо тай годі дождитись було! Нема, тай нема, тай нема!

— Як се вона гаїться! — думалося мені. — Що їй добре, то й забула про мене, яково тут мені дождити, боячись . . . Такі то люди на сьому світі!

А там і те я згадала, що я сиротую, що вбога я, та не при батькові-матері зросла, живу у чужій сем'ї з ласки; що не пожалує ніхто мене щиро, не любить ніхто душею усією . . . І за що я перше дякувала, з того самого тоді сліз гірких уточила; за що було, хвалити Бога, вік байдуже, у той час так того забажалось, так то вже треба стало . . .

Горуючи-плачучи, ізвела голову, погляну, як то округи мене сумно усе, а у вікно вже світанне синіє.

Очутилася якось од разу, тай самій мені чудно стало: чого се я такеньки і чим зажурилась? Хиба-ж я не знала Катрі, що вона до світу забарить? Тай яка-б то дівчина з кохання поспіхом дбала? І чи я-ж сьогодні всиротіла? Чи се тепер тільки з'убожіла? Поглузувала я сама з себе тай пішла Катрі назустріч — за ворота. За ворітьми я ще довгенько зотривала її, поки аж вона прибігла весела.

— А що, надивилася? Наговориласть?

— Все я йому сказала, все . . . Як же я його кохаю, Химо! Господи великий! Як я його кохаю?

— А він же що говорив?

— Питає, чи дуже я його люблю . . . Він прийде завтра . . . Я його завтра дождитиму . . .

З того часу стали вже вони що вечора зіходитись. Прилучалося мені, проводивши Катрю, того Чайченка зустрічати. У неділю, або в свято яке, ідемо у двійзі з Катрею, немов погуляти ранком тихим, то й вглежу було я Чайченка, — усе він наче смутний . . . тай спитала якось Катрі: — А ви із ним ніколи не сваритесь? — А вона мені: — Що 'тсе тобі Бог дав, Химо? Отсе-б із ним сваритись!

— Та чого-ж він наче невеселий ходить? — кажу.

— Такий завсюди, — зговорила, сама тут миттю впечалившись. — Ти сумний? — питала я його. — Чогож ти сумний? — А він мені: — На світі більш смутку, ніж радости! — Що говориш, серце? Та я, як знаю, що ти мене любиш, я забула, який то смуток на світі живе! — Се, — каже, — се такеньки Бог дає тільки дівчатам та пташкам співочим . . . — Такий він, такий, Химо! І говорить і жалує сумно; а по тому ще мені любійший, ще милійший . . .

Постерегла мати, що діється щось, поспитала. Катря призналась матусі. А мати головою журливо похитала:

— Отсе і твоя пора прийшла, дою! Гляди-ж, се на весь вік, Катре! Гляди, кого обираєш, тай нехай тебе Мати Божа і благословить і допоможе!

Батько не питав нічого; чи він здогадувався, чи ні — того не знали ми. Правда, що двічі, а може й більш, він якось пильненко на нас споглядав. Ми, було, собі говоримо, що як се буде Катрині весілле, то яке життє їй красне, гадаємо; а батько уступить до хати — ми й пополошимося усі: одна схопиться, друга шукає чогось за запічком, третя голку загубить. Батько сяде у стола, дивить си бистрим оком, тай каже: — А в якому кутку пожар в нашій хаті?

Ми й скаменіємо перед ним . . . Він почне про господарство що говорити матері, яке діло загадувати, — ми візьмемося робити щиро як, Боже єдиний!

Чого-б то й опасуватися було? Ми думали, що він прийме Чайченкове залицяння ласкаво, бо Чайченко і багатий і молодий і дочці любий і люди Чайченка не цуралися — чого-ж опасуватися? А ми все боялися дуже його часом. А мати вже для своєї дочки поклопотатися постарались. Бачу, де вже стрінуться з Чайчихою, посядуть рядочком і потиху розмовляють собі любенько; а прощаються, то обіймаються щиро. Прийшла до нас Чайчиха у неділю, а в середу вже мати до Чай-

чихи йде. Чайчиха знов і собі не забариться нас одвідати; тай пішлося так, що аби яке свято, то або Чайчиха в нас, або наша мати у Чайчихи.

Катря нам з Марусею призналася, що буде її сватати Яків в осени. Мати вдалися до Пилипиhi за порадою; розказали їй усе, що дочка вподобала парубка, що то хороші люди — за ними нажитися!

— Дай, Боже, щастя! — говорить Пилипиha.

— Ох, голубко моя! Я ще не знаю, як чоловік згодиться . . . Та чого-б йому не згодиться? Сей хiba не гарний? Сей хiba не добрий парубок? І заможний . . .

— А ти мати, чи ні своїй дочці? Як почне він примхати, то ти й рученьки попустиш — нехай мойому дитяти доля гине!

Вже як тільки вчула удова, що батька бояться, вона жваво вхопилась за сватанне: — Що з того буде, що ви головами розкивалися? Добре діло — доводьте-ж йому краю!

Тай одпочити не дає часу: підмовляє та підговорює: — хутчій! хутчій! Було, моя годинонько, аж за рукава трясе, щоб хутчій.

Почала мати заходити коло старого та свого слова домовляти; почала усе про Чайчиху провадить, та йому нагадувати, та хвалити, а разом вже й сина молодого:

— Що то за парубок хороший, роботящий, удатний, — се матері втіха від Бога, а не син!

— Вже того не знаю, який він до діла, — каже батько, — а що до танців, то вдавсь: дівчатами, як мухами, увиває.

— А що-ж, мій голубе? Як веселого норову, то весело із ним і жити буде, кому судить Господь. Сам не сумоватиме і подружячку смуткувати не дасть.

— Не жодну й тугу танцюра розтанцює! — на те їй одмовив.

У друге знов примощується мати Чайченка, добрить:

— А моторний, а розумний, а славний! — Пильно батько їй у очі поглянув.

— А що се хвалиш, — змовив, — неначе-б зятя?

— Як воля божа та твоя вгода, мій голубе! — одказує йому тихо, та умовно так уже!

Ми з Катрею сидимо — не тхнемо.

Старий подививсь на жінку, подививсь на дочку.

— Не шукай дочці пари, стара! — промовив, — вже я їй сам пару знайшов, — осені заждіть . . .

Стара зирк на дочку, — дочка обмертвіла либонь; сплеснула мати руками, та на його:

— Мій ти голубе милий! За кого-ж ти її 'ддати хочеш?

— Се вже мені знати.

Тай вийшов з хати.

Годі, доню! Годі, дитино моя! — вона до Катрі. — Не печаль свого серденька . . . Катре моя мила, годі! Я для тебе на все зважуся; я поклонюся ще своєму батькови; я його буду за тебе прохати . . .

— Ідіть, мамо, йдіть бо — просіть зараз! Ідіть, мамо, йдіть!

— Не можна так, доню! Так гірше буде: зажди трохи . . .

— Мамо, мамо! Яково мені зажидати!

Ми її вговоряти стали. Та коли-ж умовив хто молоду тугу нетерплячу словом розсудливим?

Слухаючи, Катря поливалася слізми, та все своє, знай правила: — Ідіть, ідіть зараз!

— Катре! — говорю, — буде гірш з тим поспіхом: ми кинемось до батька — благати, а як він прийме тепереньки? Що-ж, як він згукне нам отте своє — годі! — тай нагадують іще не звелить?

— Горе мое! Горе мое! Добре! Я ждатиму . . . Як же мені важко! Чи се смерть моя приходить! . . . Треба ще дождити! Коли-ж се буде? Коли? Скажіть, мамо!

— А от, зараз по обіді — ви з Химою вийдіть з хати, я тоді йому скажу. Я тоді скажу і поблагаю . . . Для своєї дитини й голову під сокиру покладають, а то-б мені ще не попіклуватися тобою . . .

— Я ждатиму, — промовила Катря, — я терпітиму.

А ждала вона так, як от пташки сидять у клітці, — що вже нікуди летіти, то б'ються де зачинені.

VI.

Обідаючи, батько наче не добачав, як мати блідла, як Катря плакала, — сидів такий, не гадки, як і вчора.

Після обід ми з Катрею зараз зійшли з хати, стали повкупі під дверима.

Довгенько у хаті тихо було.

— Голубе мій! — заговорила мати, — нашу Катрю хочуть сватати . . .

— А що-ж! Нехай сватають, хто хоче, — з того догани нема!

— Се молодий Чайченко хоче сватати . . . Яка твоя вгода?

— Я за Чайченка не 'ддам.

Я вже живосилом одволікла Катрю од дверей хатніх: — Катре, Катре, усе пропаде!

Затрусилася вона і стала нерухомо на прислух знову.

— Дитина дуже парубка вподобала, — просить мати, — нехай же вона в нас щаслива буде!

— Не на те я дочку виховав, — гримнув батько, — щоб я її першому пройдисвіту мав оддати, який там їй в око впаде!

— Чим вони не люди? І добрі й заможні; усі їх на повазі мають.

— За що поважають? Хиба за те, що зайшла вона невідомо чого, тай осіла у селі чужому?

— Знали-б люди, чулись би непороки на їх, а то усі шанують. Ти сам перве з ними заходив . . .

— Я по усіх шляхах битих блукаюся і багато людей набредеш усяких, що на ворота-б свої не пускав їх ніколи . . .

— Велику ласку мені зроби, послухай! . . .

— Годі! . . .

Катря як скричить, зарветься до хаті, — я її за поперек вхопила, у сіни назад одкинула.

— Що таке? — пита батько з хати. Біжить мати . . .

— Се ми йдемо в берег по воду, — одкажу голосно. Та відра на коромисел, та Катрю обіручки за собою.

— Не журись, — вмовляю її, — не журись! Може ще батько власкавиться — він же тебе жалув! . . .

Як же нападеться на мене Катря: Куди се мене тягнеш? Що на мене намишляєш?

Аж я сама трохи ізлякалася: Та Бог із тобою, Катре, — кажу, — обміркуйся гаразд!

Облилася вона слізми дрібними.

— Коли-б же я хоч його побачила, своє серденько хоч трохи розвеселила . . . Химо! бігаймо у великий гай, — він сьогодні у гаї дерево рубає.

— Бігаймо, — кажу. — Утрися, не плач!

Вона тоді зараз обтерла очиці і побігли ми до гаю, приховавши відра свої по над ровом у бурянах.

До гаю хоч близенько видати, та далеко стрибати: розсудливій людині на добру годину ходи, а ми перебігли не зупиняючись. Чуємо вже — сокира цюкає і голос вітер до нас заносить — пісні хтось співає.

— Се він! — впізнала до разу Катря.

Тут ми його й побачили обидві заразом, ще оддалік.

Вже тоді осінь ішла; лист червонів, жовтів, вянув і обсипавсь і котючий вітер низався поміж деревом безлистим. Голосно й просторо стало округи у свіжій гаю пахущім.

Бачимо його, а він нас ще не бачить — співає. Катря припинилася. — Що він таке співає? спиталася, вжахнувшись співу того: — Що він співає?

— Послухаймо, — кажу, — то й почуємо. Ходім ближче.

— Цить, пострівай! — шепоче мені.

Стала за кущ, тай слуха. Слухаю й я.

Чайченко обрублював гілки з зваленого дерева і круг його зрубане дерева і пеньки свіжі; над ним ясне та холоднее небо, грайливе сонечко. Недбало він своєю сокирою блискучою цокав, — задумався сам тяжко, — і тихо і сумно співав.

Оттака була його пісня:

Співав він, що любив колись щиро та вірно, а йому зрада сталась несподівана, — і вже по вік нещасливий він житиме; кохають інші — та до інших серце вже не приляже, до нікого:

Хоть яка ласкава, яка чорнобрива,

Та не буде така, як першая мила!

— Яких се ти пісень співаєш? — покрикне криком Катря, наче себе не памятаючи.

Він іздрігнувся, швиденько схопивсь, кинув сокиру; взяв Катрю за руку, — знов пустив і знов сокиру підняв.

— Спасибі, — каже, — спасибі, що прийшла, а я не сподівався . . .

— Боже милий! Якої-ж сумної ти співав! Яку ти милу згадував? Була вже, либонь, перша, а я друга?

Він так ніби трохи змішався.

— Лучче, — одмовляється, — лучче пожалуй мене, моя рибонько!

Вона румянцем уся закрасилася, як те слово почула, — вона усе своє горе забула.

— Ні, — каже, — я знаю, що ти мене вірно любиш, а я тільки пожартувала, — збач мені те.

Тай знову перескаком:

— А на що такої сумної співав? Проти чого співав такої?

Тоді вже я зза куща озвалась:

— Чи забула, — кажу, — голубонько-гуркотливочко, чого бігла сюди?

— Ой, лихо-ж моє великеє! Нещастє моє!

— Що ти кажеш? — пита її Чайченко, вклонившись мені. Усі ми посідали на прикорню.

— Батько за тебе дати мене не хоче!

Має другого зятя до руки? . . . Кого се? — пита він.

Та чудно мені те, що пита він ні весело, ні журно, наче за хліб-сіль подяку складає.

— Когось там думає на моє безголове! — говорить Катря заплакавши.

— Вже зять нарекований! — каже тоді Чайченко. — От воно що! Кращого знайшли! Нічим втішатись, тай нарікати ні на що; дармо-ж з сухої криниці воду брать. — Мабуть, за досаду йому стало, що трохи мов зневажений зостався, — уста стиснув і голову підняв гордо і очи блисконули. Та все те потаївши у собі, ніби з упокоєм помалу устає.

— А тобі-ж як? Ти що думаєш? — пита Катрі.

— На що питаєш? на що моє серце краєш? — одкаже вона.

— Та хто вас зна, хто й розбере! — промовив Чайченко гірко: — Покохаєте в ранці, забудете в вечері.

Заридала-заплакала Катря, а я проти його головою хитаю.

Він тоді узяв її за руку.

— Не плач! ще ти молода, ще твоя доля тебе дожидає!

— Як? без тебе? Хіба-ж ти кого ще покохаєш? То ти й щасливий з другою будеш?

— Вже мені не було того щастя од віку, то й по вік не буде! . . . Прощай, дівчино! Бувай здорова й щаслива!

— Та що се ви, — говорю я, — та ви-ж сядьте, порадьтеся, як його, що тут робити, як запобіти? Може ще й ні за що буде на долю нарікати. Сідайте лиш!

Вони слухняненько коло мене посідали; він сумно дививсь, вона-ж наче усі шляхи погубила, тільки усе до його ближче горнула.

От і стали ми радитись.

— Не треба батькови докучати слізми, — кажу. — Не треба тепер до його й приступати.

— Я батькови до ніг упаду, — нахваляється Катря, послухавши мого слова розумного. — Як не віддасть мене батько за тебе, я вмру!

— Ти й до ніг зажди упадати, — мовлю їй, — вмірати зажди: може, ще й так перемежениться; а поки що, — кажу, — не займай батька, нехай він сам трохи вгамується.

— Та яково-ж отакечки й не знати — чи мені жити у світі, чи лежать у домовині? Ой лихо мое! лихо мое!

— А ти думала! Се воно, життє людське, се воно й є: терпи-терпи, надійсь та сподівайся! — вивожу Катрі.

— Або ще й сподіванку покинь, та живи собі так, як без неї живеться! — додав Чайченко. Знав, бачте, парубок порадою втішити! . . .

— Розумний не стратить надії, — я йому, — треба сподіватись живши.

— Поки не зрадють, — знов мостить він.

А Катря тоді до його пригорнулася. — О, — каже, — отсе я тебе зражу?

Аж і він на таке любе словечко всміхнувся.

— А нам пора до дому, — нагадую, — щоб часом не нажити нам собі лишенька!

— Іди, Химо, голубочко! — говорить Катря. — Я ось тільки ще дві слові скажу, я тебе наздожену.

А сама мене виводить на стежечку. Я пішла.

Що й казати! Я ще під гаєм чималу годинку трівала тих двох слів . . . Та вже добре й те мені, що вона прийшла трошки спокійніша і веселіша.

Допали криниці, та боржії, сповнивши відра, до дому побрались.

Нас перестрів батько. — А до якої се криниці ходили? — спитав.

— Ми ще й прогулялися собі трохи, — одказую йому.

Він подививсь мені в вічі і подививсь на дочку. А в дочки сльози хвилюють. — Батеньку! — промовила.

І пішов собі, наче він не завважив і не чув слова її благащого.

VI.

Час іде, минається; ми ждемо собі кращого, бідкаємось, страхаємось. Батько не згадує за Чайченка.

Зняла-ж бучу Пилипиха, як визначалась батькова подія.

— Як, — каже, — як! Та чи-ж ти не рідна мати своїй дитині? Та чи не ти її згодувала? Нехай би так мене хто застував перед моїм дітям! Я — мати, вільно мені її за кого хоча віддати, чи за пана, чи за наймита, за того, хто мені до вподоби . . .

Та аж тоді вона посварилась з нашою матір'ю і довго до нас не ходила.

А на селі весілля ладяться та ладяться; приходять до нас, запрошують. Не гулянки у Катрі в голові, та ходить: надія, бач, така — його там побачить.

Сії осени і батько наш на всіх весіллях гуляв. Помічаю я, що Чайченко став більше до Катрі припадати; то було поперід вона його шука-шука, — поки то він уявиться; а то вже сам він її очима назорить між дівчатами і вмисне тоді до неї горнетесья, як старий батько тут буде, — як би його волю мав нехтувати.

— Голубе, голубе! — думаю, — всього тобі не перетенетити так, шкода й заходу! . . .

Ну, батько нічого собі; тільки дивиться — не на Чайченка, а через голову, з гори.

А Чайчиха й наша мати сидять, от — мов ті голубки сиві, що бачать, як їх гніздечко розношають.

На одному весіллі Чайченко вже надто всміливсь: од Катрі мало-що і одступає. Мати вже у такій тривозі була, що забула й молодих привитати.

Перш усіх гостей наш батько побравсь до дому і нам звелів сходить; а ще саме гуляння, самі танці . . . Пішли ми до дому; пішла Катря плачучи.

— Не плач, Катре! Що поможеться? — вмовляю.

— Та що? я плачу, а все я щаслива! Щаслива, щаслива! Він мене любить й я його любитиму, поки мого життя . . . Нехай батько знає: хоч горую — я щаслива, нехай і те знає!

— Катре! краще буде, як батька не гнівити; лүчче коли-б Яків тихенько обходив коло його. А то-ж який талан вам буде, як батько не зглянеться . . . Уважай, яка мати смутна, тай у якій вона тривозі . . . Не горнись ти вже так до його — і дівчата сміятимуться з тебе.

— Нехай сміються! Я його люблю, я щаслива!

— А як батько образився? Як не пустить більш по весіллях ходити — де тоді Якова побачиш? У ранці виїти забороняє, у вечері сам двері замикає . . .

Обсипалася вона слізми ще дрібнішими.

— А таки я щаслива, — промовила. — Йй-же Богу моєму щаслива!

Перегодом знов нас на весілля прохали. Може й не пустив би батько, дак родичі. Ідемо туди усі в купі, та аж нас улиця широка тисне . . . Приходимо. Зирк-зирк по хаті, по кімнаті, по усіх кутках — Біг-ма Чайченка.

— Ще рано, ще він прийде! — каже Катря.

Ждемо та дожидаємо — нема. Вже пізно уступила стара Чайчиха. Катря тільки її зуспіла, у-раз опинилась біля своєї мами: знає, що Чайчиха вже не мине. Чи Чайчиха не побачила — сіла вона собі оддалік. Наша мати сама до неї добралась — сіла. Сидять мовчки. І Чайчиха і наша мати неспокійні, бачу. От мов і хочуть спитаться, та не зважуться; хочуть говорити, та не зміркуються. А Катря так і кипить у підоджді тому. Знає те наша матуся, дивиться на Чайчиху любенько-жалібненько, а Чайчиха на свій пояс доглядається тай каже: — Які-то теперки пояси тчуть, моя голубко! . . .

— — Чому він не прийшов? чому? — вимовила

Катря сама, матері не дожидаючи своєї, чужої не соромлячись.

— Катре? — дорікнула мати. — Ох, моя дитино! . . .

А Катря й не чує: — Чому його нема?

— Не знаю, не знаю, моя красо! Він казав мені — буде, а нема! . . . Мабуть притичина яка . . . Я його поспитаю . . . Я тобі скажу . . .

Такеньки стара Чайчиха словами мішається і зупиняється і перехоплюється — що се таке? Далі вже каже, що Яків дожидав якогось чоловіка до себе — якісь воли на спродаж знаходяться. — Того він і не прийшов, мабуть.

Не вбабарі вона похватилась до дому і пішла.

Ми ще були по весіллях, а Чайченка, як шійма поняла, — нема, ніде не буває. Мати його ходить, і — то вона скаже, що він нездужає, то скаже — дома його нема. Сама вона журна дуже, а Катрю вговоряє: — Не печалися, дитино, не печалися! Переїде лиха година і горе перебудеться, то й поберетесь!

Мати теж Катрю своєю жалує: — Лучче, доню, як він не попадається батькови на очі — батько не гнівиться; а там, може Господь дасть, старий мій і погодиться.

— Нехай же я його побачу хоч на малу хвилиночку! — благала Катря. — Нехай він хоч селом пройде, а я подивлюсь на його здалека!

— Зажди, зажди — не можна! — одмагалася Чайчиха. — Зажди, зажди — не можна, — просить мати.

Катря, хоч смутує, хоч плаче, а слуха, — сподівається добра іще.

Одного дня увійшов старий у хату веселий: — Чи не буде снігу, — каже, — там такі білі хмари драглють.

Стара, дивлячись на його, насмілилась:

— А що, мій голубе, — вимовляє любенько, що ти бачив? що чув?

— А що я чув — нашу Катрю сватають!

Тим словом сполохнув нас усіх: хто сидів — схопився, хто стояв — у куточок горнувсь.

— А хто-ж сватає? Кого нам Господь посила? — питає мати, ледві голос зводячи.

Катря біло збіліла.

— А старий Шелях за свого сина Дмитра сватає. Се жених! Се не лічозір, не пройдисвіт який небудь, се хазяїн добрий, що з срібного кубка своїх гостей почаствує.

— Що з тих кубків, як повні сліз! — мовить мати.

— Гм! . . . — Більше не сказав нічого, тільки придивився на неї пильно. Вона слъози свої нишком втирала — ховала.

— Я собі-б кращого зятя не шукав, — знов батько озвався. Насунув шапку, тай з хати вийшов.

Мати усі думки приплакали: — Що його робити і що його чинити?

Катря аж білі руки ламле.

Як на ту-ж пеню і стара Чайчиха не звідає нас і Пилипиha сердиться: нікому поради дати, нікому розважити . . . А того любого як запав слід, то й запав.

Мати почали було Катрю умовляти: — Покорись батькови, доню! покорись, дитя моє!

— І ви вже, мамо? . . . Безталаннечко-ж моє! . . . — побивається Катря.

— Донечко мила! Кого-ж лихо мине? Живши у світі, його не втечеш, — кожне одбува . . . Що-ж, як ти батькової ласки одпадеш, а той, може одцурається? . .

— Він одцурається? Може і я його занедбаю! — Тай засміялася.

Хотіла я їй тоді сказати, що вже й тепер трохи на те походило, що він цурається, та жалко мені її стало.

І мати за се більш нічого не змовила, — зітхнула важенько, тай стала знов її прохати: — Корись, доню, батькови!

— Нехай же я лучче вмру . . .

Як мати не плакали перед нею: — Або я вмру, або за ним буду!

Давненько ми вже Марусю не бачили: то за горем

своїм, то за сваркою тією межі старими, тай Маруся паче ховалася: з хати сливе не виходила.

— Ходім. — кажу Катрі, — ходім до Марусі; що нам, що старі посварились — ми того не знаємо; ми собі з нею у трійці порадимось.

Маруся сидить — шие; удови не було дома.

— Марусю! Марусю! — говорить Катря, — прийшла я до тебе свою тугу розділити, та знаю, що й ти мене осудиш, як моє слово почувеш!

— Сядь, Катре, та розкажи, — каже Маруся.

— Батько мене за його не дає, — знаєш? За не-люба мене вже тепер прибирає. А я, Марусенько, хоч і батька й матір, то я для його покинула-б — не пожалі-ла . . . Що мені тев? Нехай скаже — я за їм на край світа піду! Піду, тай не оглянусь разу! Мені нічого не треба: нехай другим роскоші, другим нехай достатки, — мені нехай житте із ним в купі!

Не зводячи очей, промовила Маруся: — Боже вам помози, Катре!

Зумилася-ж я! — Марусю! — покликну. — Се ти? тая покірлива? . . .

— Годубко моя! Сестрице! — обіймає її Катря, ри-даючи. — Ти мене не судиш?

— За що? — стиха питає Маруся. — А ти-ж його любиш?

— Так люблю, що й не вимовлю! А на мене усі на-падаються! Хотуть, щоб я його покинула! Марусе! як би ти любила?

— Я-б не покинула.

Я все чую, та віри не йму. — Марусе, чи се ти гво-риш? — кажу. — А мати твоя як би почула?

— А що-ж? Як би я любила, то вже мені нічого не страшно; і нікого-б я не боялась, тільки того, кого лю-била . . .

— Ти моє серце розвеселила, Марусечко! — дякує Катря. — Дуже вже мені було важко . . . Хоч мене

ніхто не переумить, та слова тії мене ображали . . .
Спасибі тобі, Марусенько, галонько!

Маруся їй осміхнулася. — Ні за віщо дякувати, ---
згомонила, — я правду свою тобі кажу.

VIII.

У першу-ж таки неділю по сьому до нас свати в
хату од Шеляха. Приняли, пошанували.

Дякує за ласку мати, тугу свою та журбу перемага-
ючи; а батько говорить:

— Я собі кращого зятя не жадаю, панове ласкаві!
Та треба дитини запитати.

Вкликали Катрю. — Катренько! — кажу їй тихо, —
роздумайся добре! — Вона мов і не чує. Уступила до
хати біла, а сміла, необорняя, хоч тут вмирати.

Питає в неї батько — чи піде за Дмитра Шеляха? --
Та пита він як-ся ласкаво і грізно.

— Я парубку ганьби не даю і піти не піду! — одка-
зала Катря — чисто, як виспівала.

Поклонилися свати, тихо та гордо геть вийшли з
хати . . . Ми не ворухнемось; Катря стоїть . . . Батько
не промовив слова, вийшов і собі з хати.

Плаче мати, очей не сушачи. Старий не впомина-
ється про сватаннє, мов його не було; а нас наче не ба-
чить перед себе: хто увійде — не оглянеться, хто озветь-
ся — не слухає.

А Чайченка того нема тай нема . . . І матері його
не видно . . . Вже Катря сама до їх бігти заривалася,
так мати вплиняла.

— Коли вже ти мене не послухаєш, доню, то Бог із
тобою: роби тоді, як ти сама знаєш, а я вже батька не
проситиму.

— Добре, добре, мамо! Покиньте мене, занед-
байте . . . Тільки пустіть до його! . . .

— Ні, не пуцу, доню! Я тобі на порозі стану, не
попуцу йти! . . . Не годиться!

— Я втечу од вас! — озивається Катря. — Я або втоплюся, або-що! Я так жити не здолію! . . .

— А він же як? — ніколи спита її Маруся, слухаючи того нарікання. — А як ти його зажуриш? . . . Те своє горе ти не пести так: яково йому перетривай усе, поки батька вблагаєш.

— Та коли-б же хоч на його глянула! хоч до його промовила! Нехай тільки-б сказав, що мені робити! Нехай він мене в огонь пошле — я піду . . . Чому-ж бо він не йде і досі! Хіба він мене покине?

— Коли не йде, то мабуть так треба, Катре! А ти втихомирся та жди . . . Та, може, маєш що йому переказати зараз, негайно? Перекажи через мене: я хоч і схожу до їх.

— Ти? А мати твоя не пустить тебе!

— Піду. Говори, що сказати?

— Ти скажи, що я пропадаю, що живая гину!

— І на що оттаке йому говорити? Лучче нехай він почує, що ти його вірно любиш, що ти його будеш дожидати, що будеш батька благати . . .

— Нехай би він знав, яку я муку терплю! Скажи йому, щоб усе він кидав, щоб ішов мене одвідати . . . Батько не знатиме . . . а хоч дознається — гірш, мабуть, вже не буде . . .

— На що таке казати, Катре? — знов їй Маруся, — хіба-ж йому й так не важко?

— Ну, хоч скажи, що так я його кохаю, як свою, душу, що я журюся . . .

Того-ж таки дня Маруся каже: — Піду я, мамо, у Любчики! — Пилипиha дуже подивувала, та не боронила. Вже як Маруся виходила, убравшись, вона запитала: — Чого се ти у Любчики?

— Піду, мамо, прогуляюся!

— Іди доню. — Сама її за ворота провела та тоді вже у слід схаменулась, покрикнула: — Не барись довго, Марусе!

А Катря, скоро випроведила Марусю за слободу, то

вже й ждять почала — коли прийде. Переняли ми її ще на дорозі.

— А що? бачила? буде? . . . Що казав? коли?

— Треба тобі, Катре, ще потривати, — каже Маруся.

— Вже не сила моя тривати! Так він не прийде? Що казав?

— Дуже він печаловитий щось, — говорить Маруся.

— Печаловитий? покрикне Катря. — Коханий мій! — Сама так слізми й розлилася.

— Я піду до його сама, — каже. — Піду; хоч нехай мене потім живу замучать, — я піду!

— Він велів, щоб ти не приходила . . .

— Не приходила? Як то не приходила? То ти, мабуть, не вчула! Хіба-б я тепер зважилась на його сказати, щоб не приходив, хоч би й смерть мені за плечима потому?

— Просив тебе не приходити, Катре; а ти, як його любиш вірно, то послухаєш.

— А вже ж, я його послухаю! . . .

І довго вона, по тому слові своєму, плакала, сидючи край дороги.

Тільки бачу — Маруся щось так, як не домовляє; то у землю очи спустить, то щось у думці має собі. Як вилучилася мені годинка, нишком побігла сама до неї!

— Марусе! — кажу, — щось мені той Чайченко не певен!

— Як то? — питає.

— Не любить він Катрі щиро! Чи-ж не правду кажу? говори!

— Та я не знаю, Химо! — одкаже мені, роздумуючись.

— А я дак знаю, що ти Катрі розказала не все. Аже не все? . . .

— Ні, не все!

— Кажі-ж мені усе.

— Та нічого, Химо! Я що там чула, од Катрі не потайла; а се, бач, в мене мої думки . . .

— Дарма! розкажи тії думки свої!

— От, як прийшла я туди, — розказує, — мене стріла його мати, та смутна така, Господи милий! А як я сказала, чого я прийшла — вона заплакала сильне . . . Нічого й не одмовляла вона на мої слова, тільки усе плакала . . . Уступив і він у хату . . . Десь він, Химо, сам у великих мислях, у скорботі, — так змарнів на виду . . . Я говорю, що мене Катря присилає . . . І здалося мені, — чи то так, може, здалося, — що він, почувши, не обрадів . . . Не каже мені свого слова, не пита мене . . . Тоді вже я сама усе переказала і що Катря хотіла сама до його прийти; а він зараз похопився: — Нехай не приходить вона; скажіть їй, будь ласка, нехай вона не приходить! — Вклонився мені тай з хати пішов.

— А стара? — питаю.

— Постояла я трохи, тай беруся йти до дому; тоді вона мені, плачучи, зговорила:

— Дівчино-ластівко! — каже, — велика туга на моєму серденьку, та може ще доля на нас ізглянеться . . . Перекажи 'тсе Катрі, щоб вона так не вбивалася; ще, може, усе на добро вийде . . . — Та я й пішла.

— Що 'тсе там у їх за тайности? Щось не певно. Чи не довести сього Катрі?

— Та що-ж ми їй доводити маємо, коли не знаєм самі гаразд? — каже Маруся.

Та я вже знала, що Чайченко не любить щиро Катрі; нехай же й вона ввідає. Колись таки ся правда справдиться, — лучче нехай тепер. Скажу їй, тай годі! А чи пойме-ж віри вона мені? Тай чим мені довести? І як тоді вона прийме? . . . Як би на мене, то правда гіркая краще кривди солодкої, — воно й здоровійш до того; та не всі-ж бо таку вдачу мають.

Думала я й передумувала довгенько собі . . . Ні,

таки я їй скажу! . . . Я таку часинку вигадала, як вона не плакала, а вже по сльозах, втомившись, сиділа собі тихо. — Катре! — кажу їй, — чи ти знаєш певно, що Яків тебе любить?

Вона глянула на мене, як на дитину малу, — осміхнулась.

— А що, — кажу таки, — як він тебе та покине?

Вона ще веселійш до мене засміялась.

— Ти ще нічого не розумієш! — промовила.

— Може, розумію краще, ніж ти, — говорю їй, — з боку усе вбачається виднійше!

Звожу на очі їй чимало таких, що любили, тай покинули; що покинули, та ще й насміялися; інші вишукують того кохання так, аби замутиться; а є й такі, що вимагають щирости, не скажи для того тільки, щоб зоставити по вік нещасливими ймовірних! . . . Усе світове я їй довожу гарно, беруся розсудливо, як могучи, — та шкода мого розуму клопітного! Як хто кого любить, то любивий — і найкращий у світі і все вже добро від його. Не думки нам, що робить він, як і інші люде, — не гаразд; а така думка, що нехай люде його робом роблять, то усе добре буде. Так та мені Катря одмовляла: що їй розкажу, яку зраду, — вона й одмовить: — Я-б і з роду такого не кохала парубка!

— А чому твій Яків сам не йде і не хоче, щоб ти приходила? Чому його мати хоч не навідається?

— Се він знає; він мені скаже.

А вже тоді й доводити їй і говорити годі. Коли-б вона хоч розсердилась за що-небудь, а то приймає мої речі так, наче я їй кажу, що Чайченко птах, а не парубок. — із мене ще вона сміється: — Нічого не розумієш!

У хаті у нас несогласка, сум. Батько хмурий ходить, мати плаче та журиться. Катря за своєю тугою та закоханням, то й не зважала на материну журбу.

— Матусю! годі вам плакати! Або ви Катрі не потурайте, або не плачте вже!

— Вам, скорим оттаким, лучче у світі! — одкаже

смутно. — Ви собі як вже покладете: «так буде!» то й ведете до того. А я нещаслива, я не знаю, що мені перш діяти: не гарно Катрі потурати, та жалко і впинять, як я згадаю, як вона, моя голубка, побивається! Химо, моя дитино! Хто його й зна, що тут і краще! Тут Катря моя гине, а тут чоловік скипається проти мене, — вже й на очі не хоче приймати . . .

Окрім Шеляха, ніхто ще Катрі не сватав; а Шелях того-ж таки тижня, як Катря їм згордувала, засватав другу дівчину, тай одруживсь. Та було прибере свою молоду жінку, мов тую крамарку багату, — там то намиста дорогого, там то дукачів! А сама жінка маненька, коротесенька, та аж пихче під тими убраннями; а він усе її мимо наших вікон у свято проводить, — сам у такій шалці, як решето, у поясі шовковому, червоному, що аж очі в себе бере. Іде та поверх нашої хати поглядає.

— Що 'тсе таке стоїть, що я його добре не бачу? — таким, було, поглядом поглядає.

Пізно під осінь того року побрався наш батько у дорогу. Як виходив: — Бувайте здорові! — промовив усім нам за гурт, тай пішов. Ми за їм ідемо — проводити його за слободу. Стали мати тірко плакати, — він трохи зупинивсь і говорить: — Ви собі робіть, як знаєте — кохайтеся, коли вхітні; а я на своєму слові стану: я за Чайченка дочки не 'ддам, поки жив. Бувайте здорові! — Підняв проти нас шапку, тай пішов дорогою; а ми у слід його дивимось — стоїмо, як холодом прибиті.

— Катре, Катре! Дитино моя! — вимовила мати, — в яку се годину ти закохалася? Господи світе! Пішов, ледви попрощався, — коли се бувало? — Дивилася за батьком, виливаючи сльози, а він усе далі, тай за гору зайшов, тільки ще чули, як гукав: — гей! гей!

Ще дослухалися, стояли, та вже тихо до дому тоді повертали. — Катре! — питає мати, — чого задумалася?

— Я хочу Якова бачити!

— Ой, дитино моя! Чи не чула, що батько казав?

— Я хочу Якова бачити!

Не тужила вона, не плакала і на все, що її прохала мати і зупиняла і жалувала, — на все вона одмовляла: — Я хочу Якова бачити!

ІХ.

— Катре! — говорить мати, — нехай я лучче сама піду туди, сама за все розвідаю . . .

— Ні, мамо, ні! Чи таки ви самі не бачите, що мені не до жданків, не до обітниць . . . Не збороняйте мені, мамо! Я не послухаю вас . . . Я нещаслива — я на все піду . . .

Побралися ми у Любчики, не гаявши часу. Нам важко було, а Катрю обняла якась радість божевільна: усе вона позгадувала і балакала, не стихаючи. Споминула, як ми були на вхідчинах у Чайченка, як танцювала в Булаха на весіллі; пригадала знайомих дівчат Любчівських і парубків, усі жарти і вигадки веселі наші, — от, ніби то вона була десь у тісній, земній неволі, та се визволилася і знов їйметься їй на життє веселе й любе і забігає вона вже думками поманливими.

Уступили ми сперву до своєї родички; зраділи нам, приймають. В хаті у їх усе так, як і було, — тихо та сумирно. Чоловік її привітний, сама переглежує: добра їм осінь була, доброї й зими сподіваються . . . Здоровий, величєнний кіт мурий, на сонці потягаючись, мрукає з свого доброго талану; воли високорогі половії дивляться з загороди у двір поважно; білії гуси поспішаються на воду з гори; а чорнорябі каченята, крякаючи у двір садком беруться; кури рознопері по усьому дворищу розбрелися, а півні невгомні кукурікають, місто вихваляються. Садок вже безлистя, а не пустий: добіляються полотна, розстелені по землі і нитки розвішані по дереві; сушаться на сонци грушки й яблука на тичках тоненьких; у городі гурки, на насінне зоставлені, жовтіють та гарбузи . . .

Стали мати прощатися, бо вже Катря давно коло дверей стояла, а родичка просить:

— Погуляйте ще в нас, та погуляйте.

— Та я хочу ще Чайчиху навідати, — каже мати.

— Її-ж дома немає!

— Де-ж вона? — спитали ми усі, а Катря голо-
снійш од усіх.

— А поїхала у Хмелинці ще позавчора, до сина.

— А син чого там?

— Хто його знає! Він вже давненько все тиняєть-
ся десь. Наші люде його бачили в останне у Хмелин-
цях, а се і мати поїхала туди до його; вони-ж самі з
Хмелинців, в їх там якісь родичі.

І хати білі й хазяї милі — немов пилом припали по
тій новинці для нас. Слухаємо, як вони розказують та
хваляться і життям і людьми; та хто-ж не зна, як то
слухати легкі речі безнапастного щасниці при своїй ли-
хій годині? Се як тяжко недужому пригадають пахощі
весняні — що й хороше дочувати їх і томлять на у-мир.

Пішли ми собі до дому, а Катря звертає до Чайчен-
кової хати; схилилася на тин і подивилась у тихий та
пустий двір, бліда сама як хустка.

— Завтра я знов прийду, — промовила наче сама до
себе.

Тільки ми трохи вийшли за село, на перехресний
шлях навперейми нам чоловік возом їде, воли поганяє.
Зараз ми впізнали Михайла Іваненка, — як його не піз-
нати? Дуже був білявий волосом, а засмалений вітром,
опалений сонцем — то брови й ус наче вапном понялися.
До того, високого зросту, кощавий, похіпливий, жва-
вий . . . Сей Іваненко на пропале закохався у ярмар-
ках, у куплі та в продажі. Чи засівав пашню: — Се
повезу у ярмарок! — Чи жав, чи косив, чи вигодовував
що: — Буде чим поярмаркувати! — Часом він, було й
втратиться здорово, а стануть йому те доводити: — То
що, що втратиться? аби свіжа копійка! — Жінка його
горувала за ним: як одружився, то він вже третю хату

се перепродав. Як нема його, то все жінка жаліється людям: — Які хаточки були придобні які славні — поспродував; тепер опоряджаю сю хату тай сю, мабуть, продасть; мене не жалує, літ моїх не вважає! — А як він дома гостює, то знов вона, як не жада посваритися, — не можна із ним сварку зачепити. Він їй привезе і очінок і сережки і хустку завсіди; він свою куплю так красно покаже, а продасть добре; такеньки словом перед жінкою примініться, такого їй новинок narozказує, — а була жінка цікава з цікавих, — що вона його слухає тай заслухається. Та тоді туман спаде, як вже він знов з дому вихопиться куди у ярмарок.

— Звідки Бог несе? — пита мати Іваненка.

— З якого ярмарку? — кажу.

Катря іде попереду, не слуха, тільки вклонилась Іваненкови, маючи звичай.

— А се, — каже, — був у Зайчиках, був у Лебедівці; у Хмелинцях був . . .

— Десь-то вже ярмарок добрий у Хмелинцях? — перехопила мати. — От і Чайчиха туди поїхала, — не бачили її?

— Де-то вже не бачив! Ходить і вона по ярмарку, мов гроші загубила.

— Чого-ж се так? Там же вони з сином?

— А син ходить, як пробі розум загубив. А гарна удова веселіє, що загублене знайшла.

— Яка удова?

— Хороша, молода, свіжа . . . От, коли-б таких та спродувати, чи купляти, — були-б торги, кажу вам . . .

— Чи не знаєте, як вона на імя прозивається?

— Вбачаючи, — каже, — диво, та не спитати, звідки взялось? Вона Терничихою прозивається!

— Чи-ж Чайченко її сватати хоче?

— Там їх зальотчиків біля неї такого, що за день не перевішаєш: хто сватає, а хто візьме — се то вже вона знає.

— Бувайте здорові!

— Щастя Боже!

Катря нічого того не чула.

— Боже мій, Боже великий! — промовляла мати з жалем, ідучи дорогою. — Боже мій добрий!

Думали-думали, як його лучче Катрю завістити про те, що чули, та порівнявшись, просто усю правду кажемо. Мати плаче та вмовляє: — Не журись; — та просить: — Забудь!

— На що мене дурити? — говорить Катря з смутком.

Ми присягаємось, що чули од Іваненка.

— Годі! годі вже! — тільки одмовляє.

Як у хату увійшла, припала на лаві, схилившись на покутне віконечко, — дивиться та думає; а там як звелася — бліда-бліда!

— Що тобі, Катренько, що тобі?

— Нічого! Я подумала: що, як би тому правда була, що він иншу покохав? . . . Я тільки подумала, я віри не йму . . . і не п'ятиму . . .

На другий день вона таки знов пішла у Любчики; була і на третій. Що мати говорила, сварилася — не слухала. Усе вона собі думала і частенько на виду блідла.

На завтрий день вона знов у Любчики і на позавтрий — що дня йде. Коли, було, я за нею піду собі — вона мене і не завважить наче; а заговорю до неї: — Годі, годі! — перехопить мене. У Любчики увійде (я вже, було, усе веду її попід городами, як із нею, потайно), прийде до Чайченкової хати, подивиться на двері позачинювані, на втихлий двір, постоїть, тай до дому вертається.

Х.

Одного ранку Катря вже убиралася іти у Любчики, коли сама Чайчиха до нас у хату. Усі ми такеньки до неї й кинулися.

Сіла стара на лавці, питає, що в нас, чи все гаразд, чи все добре. Я на неї дивлюсь, — змарніла вона чогось дуже за той час, що ми її не бачили.

— Та не так то добре, — одказує мати, — як би серденько моє жадало!

— А що старий каже про діток наших? Чи він коли над ними власкавиться?

Катря, що все коло неї сиділа та трепеталась, при сім слові як кинеться, як обхопить її руками, як зариде: — Де він? де Яків? — вимовила.

Стара її жалує, говорить, що він хутко буде до неї, що здоровий . . . Мати взяла Катрю за руки; я дала водиці.

— Коли буде він, скажіть мені! — просить стару Катря.

— Та завтра-б раненько прийшов, коли-б не батько твій.

— Нема батька!

— То раненько прийде.

— Завтра раненько! — вимовила Катря, обняла голову свою і важко зітхнула.

— А що-ж батько вам каже? — пита Чайчиха, — що каже він?

Тоді їй мати усе їй розказали.

Як сплесне Чайчиха руками, як заплаче! — Господи милий! За що моему дитяті щастя нема?

Мати, сама у сльозах, поглядає на свою Катрю та промовляє:

— Годі! що се ви!

— Вже до віку буде доля його гірка! Се так йому пороблено! Не буде йому пари до віку! Не буде йому щастя!

Катря схопилася; мати устала; усіх як хвилею прибило до Чайчихи.

— Як пороблено? Хто йому поробив?

— А та-ж удова, те моє лихо пекуче! — каже Чайчиха, дрібні сльози виливаючи. — Не судив Господь нам

поріднитись, та ви мені як наймилі́йша родина . . .
Слухайте-ж усього горя мого!

— Знаєте, що спершу ми у Хмелинцях жили і була там у нас в селі удова прехороша, пишна . . . Терпичихою звали. Така то жвава, говірка, така — що й лютючі слова хапає . . . Така то до кожного прикидчива, приладна, лестна . . . Я таки ще у перве, як її побачила, подумала: непевні очи удовинії! Се-ж серденько моє чуло! . . . Одколи зазнався із нею мій Яків, ні до чого став парубок — ні до роботи, ні до господарства, й гуляння покинув парубоцьке. Де вона, там його й очи, там і гадки його . . .

Мати слухає, на свою Катрю смутно поглядаючи, слухає й Катря пильно; стоїть, уста стиснуті. А Чайчиха усе розказує:

— Як я його прохала: покинь, соколе, сизий! Не слухав; так вона до його прикинулася, так присербилася, що й світ йому ввесь завязала. Без неї, мовляв, мов неживий хожу. Вже як мені її за невістку не хотілося приймати, та вже Бог із Тобою, кажу сину, оженися. Заслали старостів . . . А вона-ж? Насміялася з його, матінко, — не пішла! — А що, сину, — кажу тоді, — не на моє вийшло? Вона усім рівно очима світить, як тобі . . . Покинь, забудь стидку! — Він усе не кидав. Діждавсь, що виявився багач із чужого села і засваталася вона з тим багачем, а його, як на воді лишила. Що він поскорбив тоді, що він поболів — я знаю! Та що ви думаєте? Яка недобра, яка незвичайна! Ходить тай ходить, було, в нас перед віконню — йому жалю завдає. Іде хороша, уряжена та весела, і дивиться, чи нема його де; углядить — на добридень дає, на здоровля питається . . . Таку покинути-б, та ще Богу подякувати, а він усе любив . . . Дала вона якесь данне йому, — якісь чари чарувала . . . Я, моя матінко, ріки сліз вилила, благала: — Сину, оженись, коханий, оженись! Нехай же вона з тебе не сміється. — Довго він мене не слухав, — а далі сам схаменувся. Була у нас дівчина, що його

давненько вже любила, ми до неї сватів — дівчина не хоче . . . Мабуть, вже почувала що таке, або вже то за-подіяно так було: з другим парубком дівчина повінчалась. А тая безбожниця йому, під вікном нашим стоячи, вигукнула: — Бурлакуй увесь вік, Якове, та люби тільки мої очі ясні! — Із регітом пішла собі, — у долоні плеще; а він за нею у слід біжить, як дитина, а він, як плаче . . . Вона побралася із тим своїм багачем, поїхала із ним, та хутко з його родичами усіма посварилася, з людьми по-невірялася — не схотіла жити там: вмовила чоловіка у Хмелинцях хату купити і знов у Хмелинці вкинулася . . . Тоді вже таке лихо прийшло, так вона Якова зводила, що він і не здужав і марнів. Люди вже стали хитати на його головою . . . Я усе спродала своє і селідьбу і товар, який був, та в Любчики ми перебралися від неї. І Бог мені допомагав: Яків одужав, став неначе трохи забувати, на вечорниці став ходити, — колись він у мене між усіма парубками так і сів! От він вашу дочку вподобав . . . Я вже долі йому сподівалася; сподівалася, що старий ваш таки змилується, — коли Яків: — Не хочу женитись! не буду! — Я плачу, я питаю, я падаю. — Не хочу! — І прочула я, що в неї чоловік вмер, — де вже з нею на світі задляється! Несподівана його, кажуть, смерть спостигла; а вона зараз Якову знати дала, щоб до неї їхав . . . Він їй поїхав. Я за ним; прохала, ночі не всипляла, дні не вгавала, — він не слухає, він для неї і матір стару і себе самого забуває. Дивлюсь, що по ярмарку за нею юрма жене і мій Яків поміж іншими. Я вже хотіла до дому, та до вас, усе лихо сказати, — коли Яків до мене прийшов, тай впав на лаві. Що таке? . . . А се вчора ізнов вже засваталась з якимсь шинкарем! . . . Стала я тоді Якову говорити, вмовляти — і він слухав мене . . . Думали, як вашого старого вблагаємо, так і весілля буде. Та, мабуть, вже подія така! Мабуть, вже йому не буде щасття! Маятись йому одному бідолоці!

І стала Чайчиха плакати сильне і мати плаче. Катря

швидко з хати вийшла; я за Катрею: Катре! Катре! — кличу. Не озивається, іде улицею швидко. Догнала я її, беру за руку, спиняю: — Та куди- ж ідеш, Катре?

— Не знаю . . . Куди небудь, дальш від хати . . . Так от чого він такої пісні співав! От чого він смутував! Він не мене любив — її!

— То було, та вже тепер пройшло, — і ти не думай . . . Добре, що обміркувався він; збач йому: нема того дерева, щоб птиця не сідала!

— Боже мій, Боже! Він мене не любив і не любить!

— Бодай тебе, Катре! Хиба і так в нас з тобою на лихо, на сум нестатки? Ти вже лучче з Яковом поговори, — пехай сам він скаже усе, чи він тебе любить . . .

Вона озирнеть на мене, — як схопить мене за руку:

— Ти мені не згадуй його на імя! Я його вже не побачу! Не хочу!

Тай сльози ревні її слова перехопили. Господи! Як вона плакала, як ридала! Якими допріками палкими, якими гіркими його дорікала! Мене не слухала — не чула.

Так утерла сльози і знов швидко завернулася до хати. У хаті мати з Чайчихою горюють у двійзі.

— Я не піду за вашого сина, — промовила голосно Катря.

— Як? Що? — питає Чайчиха, перелякавшись чи голосу, чи її постаті. Злякалася й мати.

— Не піду за вашого сина, — ще голоснійш говорить Катря. — Не хочу. Хоч і батько даватиме — не піду!

Мати аж руки до неба простягла, а Чайчиха слізми вмивалася.

— Чари, — каже, — чари! — Я знаю. Не дурно вона йому крикнула: — Бурлакуй до віку!

Усі плачуть. Катря стоїть нерухомо у стола, тільки дише.

Чи то вже так упевнена була тими чарами стара Чайчиха, чи що Катря так свої слова вимовила него-

зубко, Чайчиха тільки сказала: — Така вже доля! — Ще поплакала, пожурилася, любо попрощалася з нами. (Катрю як обняла вона, Катря аж іздрігнулася) тай пішла собі до дому, горюючи.

Катря за нею у слід подивилася. Сіла на лаві і дивилася по хаті, дивилася на нас пильними очима, наче вона що поховала, та недобре ще обмірковувалася.

— І добре, доню! — озвалася до неї мати, — батьку покорилася, — переїде туга, знайдеш собі до пари. — Тай хотіла її пожалувати.

Як же зарідає Катря, як затужить! І не вгаває плачем своїм. Ми коло неї ходимо, ми коло неї падаємо, а то вже склали руки тай не поворушимось.

Минув ранок, минув день, поминув вечір, ніч минає — у нас в хаті ридання голосне та гірке, та розпачливе. З утоми переставала плакати; а скоро занесе її голосу людського, гомону денного, скоро у тиші ночній зітхне мати, або я ворухнусь — усе те, кожен одголос наче побужає, наче додає тузі сили, — і тужить вона знову і ридає і побивається.

Прийшла до нас Маруся. Сидимо усі тихо собі у смутку. Ніхто не пораяється, не робить нічого. Так і сидимо.

Бралися заговорить до неї, коли Катря як крикне на нас:

— Ну, кажіть мені, що ви казатимете, — кажіть: чи не вмерлі вставатимуть? — Та одхиляючи нас від себе, та не слухаючи нас, нарікати стане, жалкуватися: — Коли-б же хоч попрощатись прийшов; коли-б же хоч ще раз його побачити! . . . Як я гляну на його? Та мені з-за його плеча удовине личко красовите движитиме. . . . Мені їх любі слова чуються, я їх коханне спочуваю, в неї серце схне! . . . Покинула його! Бач, чого він смутував! А я, щоб ви знали, я його ще більш за той смуток любила, я його ще лучче жалувала, я його як розважала! . . . Ох, важко, важко-ж мені! . . .

— А чим він винен, що перше любив? — вимовила Маруся.

— Хто винний, що я пропадаю? Хто винний?

— Коли ти його вірно любиш . . . — щось почала знов Маруся.

— Чи-ж я не любила вірно? Чи я-ж не кохала щиро? А тепер мені що? Лучче-б я його поховала!

XI.

Час збігав; туга якось потроху втихла — та на усе розляглася. Пішлися тоді Катрі отті ранки довгі, та ті вечорі ще довшіі, ті дні, ніяк неперебутні. — що все сидиш та думаєш: яке лихо твоє і як прийшло на тебе і як не покине тебе ніколи.

У ночі вона мало спала; устане — ні об чім не дбає; сяде коло вікна, зложить руки, сидить та в віконце дивиться. Такеньки тижні сходили, що вона, живуца, була наче мертва. І ми ходимо — наче що в хаті вмерло. А разом — якого небудь веселого, променистого ранку, або тихого темного вечора, вона як оживіє, — такими ревними, гіркими сльозами обіллється! І тужить, і ридає і беться до втоми, — і знов стихне і знов наче ніщо їй не доходить до жива.

Хотіла з нею мати говорити, хотіла питати, просить: — Не говоріть нічого! — Ні зо мною, ані з Марусею розмови не хоче; часом ніби з нас сміється.

Мати журилася дуже. Пилипиха усю пригоду нашу знала, а ради не знаходила, хоч яка була мислива собі. Вона тільки судила та сварилась, що мати кориться чоловіку, що з того усе лихо встає, — та більш вона доводила того гнівом своїм, а ніж словами.

Діядали ми батька з дороги. Повернувся він такий, як пішов — не ласкавий. Осмалений сонцем та обвітряний здавався він ще похмурнійший, ніж був.

Повернувся до дому в вечері; ми не лягали, а вже

всюди було тихо, як його голос грізний почувся. Ми кинулися, я й мати, йому на зустріч, кличемо Катрю з собою: — Іди батька стрічати! — Він у двір уступив, нас минаючи, тільки мовчки вклонився, — ми так і стоїмо. Він опорядив усе, — тоді у хату, сів на лаву оддалік од усіх. Мати вечеряти просила — він кивнув головою, що добре і вечеряв усе мовчки, усе не дивлячись на нас. Тільки одного разу його очи бистрі споглянули на Катрю пильно, — наче-б осмалене обличчя побіліло трохи, а він нікому не сказав нічого.

А Катря стоїть коло стіни — сама, як стіна, біла; бачу — зомліває. Добачає те й мати, хоче мову почати з батьком, та голосу нема слова вимовити.

— Втомився я, — каже батько.

— На добраніч вам! — кланяюся йому; узяла Катрю за руку таї вивела з собою з хати у світлицю. Вона сіла і трусилася уся.

— Що тобі, Катре? питаю. — Чи ти батька злякалася?

— Ні, ні . . . Я тільки спогадала, як тоді благала я батька, як нарікала! . . . Тоді в мене було щасття, тепер вже ні об чім мені просити дома, нічого сподіватись з сторони . . . Нема в мене нічого, — я сама нещаслива!

— Втихни, Катре, втихни для батька: батько почує, — годі! — вговорю її.

— Втиши-ж ти перш моє серце! — одмовила ридаючи.

Ніч ішла в тузі та в жалю. — Темна ніч яка! — промовила Катря сумуючи, — яка темная та довгая! — А стала зоря розсвітати, стало сонечко ясенько сходити, — каже: — Вже й зоряється! Вже сонце — день: як його перебути до ночі — Боже милий!

Мати тим тільки свою журбу тішить, що сее безталанне Катрине буде батькові вгодне; хутко й поспішила сказати йому: — Катря вже не хоче за Чайченка.

Дуже батька слова її зрушили. — Повісти, як усе було. — не вчини нічого! — велить. І усе йому мати повістила, що було.

— Зглянься на дитину бідну, друже мій! просить батька, — вона послухала, покорилася, а нещаслива...

— Вона не мене послухала, — одмовив батько, тай задумавсь.

Мати боязко на його споглядала — гніву не вбачала, тільки думу-думу на чолі високім, похмурім.

Далі він пішов собі із двора — так, як ік гаю побрався; а тії пори вже не було ніякого діла в полі.

— Як він прийняв тебе — не знаю, — говорила мати, смутно виглядаючи його до дому. Він повернувся у вечері пізно.

У вечері усі у хаті зібралися, усі в купі перебули його, довгого вечора того. Усі робили кожен своє діло.

І багато тих вечорів довгих перевелось в нас без розмови, без гомону. — от як бува при недужому, що к смерті недугує: сидять люди, не зглянуться, бо смутний кожен погляд; не розмовляться, бо нема їм у слові поради; а час іде, дуже тихо. — то ніби разом як промигне кілька годин і знов ледви точиться, а кожна хвилинка важко прилягає на душі.

XII.

Що далі, то гірш сумувала Катря. Жалю свого збулася, а обняв її самий сум. То, було, коли озветься до нас з Марусею словом сердешним: — Ой важко, Марусю! Ой важко, Химо! — а то зовсім одцуралася усіх. Ласку прийма не вважаючи: що спитаєш в неї, заговорить. — Що треба? Чого хочете? — До матері як нерідна дитина; від батька далеко сторониться. Де там в селі пригода, дослухається: яка, хто журиться, плаче — і їй наче любо вдивлятися, обміркувати тут, — і дивиться і слухає вона так, що ніби їй не жалко, що серце болить,

а жалко, що чоловік нікчемен у світі і говорить було: ---
Отсе люди! що той розум людський!

— Стала вона якась холоднувата, спокійна, хоч і сумна і смутная.

— Боже мій, Катрусю! Згадаю їй, — як колись — що ти за весела була!

— Була весела, — одкаже, — бо перше було жити легко у світі, як дурному з гори бігти . . . Тут мені де що нахватилося — зупинило мене. Спитала я тоді: що то за життя наше? І на що чоловік живе? По що у світ родиться? Живе на муку, родиться на смерть! Нічого шукати, ні по чім боліти — усе проходить, як дим, усе минає, як зілина . . .

Почне, було, такечки говорити, тільки слухаємо з Марусею. Нагонить було холоду своїми словами.

— Скажи мені, Катрусю, — питаю одного разу, слухаючи тії мови її суворі, — чи ти вже не любиш?

Тай сама злякалася, що нагадало їй, а вона всміхнулася.

— Не бійся, не бійся, — каже, — я вже не плачу тепер, я вже не ревную, тай не кохаю . . .

— Як? Уже забула?

— Ой, Химо — промовляє, — як усе світове минає! І коханне і радощі і горе — як усе минає! Що було нам дороге над душу, бачимо — аж порошок пильна!

Змагається з нами, що нема у світі ані добрих людей, ані правди у людей. — А де ті правдиві? Куди глянуть, що ступлять, то все не по правді. А де ті добрі?

— Мати-ж наша? — кажу . . . Перехопила мене: — Мати, батько, родичі? Та свій своєму по неволі вже брат! А нехай но в одну річ вкохаються та владуться — побачиш тоді, які добрі і яка правда!

— О, є у світі добрі люди, є правда! — говорить Маруся.

— Хиба у наших мислях із тобою!

— А що се, Катре. — кажу, — се вже ти одна, ма-
буть, сама одна певна людина на світі?

— Що певного у світі? От мені певно тільки, що я
безщасна . . .

Непорушимо вимовила свої слова.

Згадують такеньки давнього давня поховане і при-
плакане. А ми ізмовкли. І отсе ні ласкою, ані жартом
не визволить її і на хвилину з того льодоватого суму.

Мати терпіла та плакала мовчки; дармо було ози-
ватися до Катрі. Батько теж слова не ронив; тільки
батько одмінився якось. Якийсь погляд у його часом
був, що я ще в його ніколи не бачила . . . Не посте-
регла того мати і вже-ж не Катря, а щось у йому одмі-
нило. Се я, цікава, сама тільки я завважила. Став він
ніби на виду похмурніший, а ласкавший; мовчущий як
перше, а унятливий; став піклуватий такий, казав би,
ніжний. Якось Катря, дивлячись у віконце, промовила:
— Усе хмари, усе негода! Коли вже те ясно буде! Коли
теплійш стане! — То як він виглядав того ясна! Як ждав
на те тепло! Як ще з вечора виходив і дививсь пильно
та вважливо округи на небо!

Катря легко спати стала, не досипала у ночі; а, лу-
чалось, у день засне коло свого віконця. Увійшов од-
ного разу батько, дверима грукнувши; Катря іздрігну-
лася . . . Як він після того тихенько уступав завсіди,
або пережидав на дворі, на пекучому морозі, щось ніби
там роблячи, а нудячись без діла, поки довідається, що
Катря обудилася! Якось принесла до нас Пилипиha ко-
жушаночку — хвалилася, що добра.

— А справді добра, — казала Катря.

— Добре, коли-б і тобі таку? — говорить Пилипиha.

— Добре-б і мені, — каже Катря.

На другий день рано батько із двору поїхав, — у
тиждень повернувся — аж у другому повіті був; привіз
нам усім нові кожушанки. Дає Катрі . . . Яке понуре
його обличчє було і як трусилася рука даючи! Як він
приняв якось покірно, що вона брала не глядячи, що

бере і дякувала . . . Як він поспішився у місто, коли вона сказала, що там кращі черевики, ніж у нас!

Чайченка ми не бачили, ані старої його матері. Часом, було, перечуєш через дівчат, що зостріли де, або так їх на імя згадають — тільки ми й знали.

ХІІІ.

Чую, той мені каже: — «Маруся з лиця спала»; той мене питає: — «Чи Маруся нездужає?»

Пилипиha прийде, говорить, що дочка в неї вяне і хвалиться що хутко їй pomoжеться, а часом по чванливому обличчю біжать сльози дрібні . . . І сама я бачу, що Маруся занепадає.

— Марусе, що тобі? Ти чогось журишся? — кажу їй.

— Ні, — говорить, — мені нічого, і я не журюся.

Катря бачить, слухає — і все їй байдуже. Одного-ж разу ми сиділи з нею самі, я почала їй про Марусю згадувати: що се їй таке сталося, що вона така, а ніколи не жалиться і не бачила з роду я, щоб вона плакала. Думати-б — мати не ласкава, так мати й перше була така сама; а тепереньки тільки що ради не просить: жалко дочку. Я оттак говорю, а Катря задумалася. Думає-думає, мов що пригадує, та обертаючись до мене:

— А знаєш, чого Маруся така стала? Чого Маруся схне? Вона Чайченка любить!

— Отсе! — покрикну. — Що ти, Катре! Схаменись! Та вона знала, що він їй не любить.

— Дарма! Та вона його кохає! Я не знаю, як давно я сього не зрозуміла, ще тоді . . . А потім я вже не думала, забула усе . . .

— Та по чому-ж ти вважаєш? Чи коли вона його згадувала? Вона-ж од мене, здається-б, не крилася . . . Вона-ж тепер нікуди не ходить . . . А, може й кохає, та кого іншого . . .

— Його! його! Се напевно. І давно вже кохає. Вона-ж його перше нас зазнала. Памятаєш, як усі ми тоді, веселі та дурні дівчата, прибираючись на весілля, як ми питали в неї про його і як вона од нас втікала, як не хотіла розказувати і як нічого не розказала, — памятаєш? А як мене питала, чи я справді його кохаю? А як заступалася за його передомною? Чи усе ти памятаєш?

Тоді я усе згадала собі: і те весілля і слова усі Марусині; згадала багато чого, що перше знала, та не дбала, — тай сама задумалася: може, воно й справді так. А все ще віри мені не йметься. Як же се я не постерегла-б того? Очи-ж мої усе бачили добре — де-ж провидливість моя непомиленна? Де мій розум бистрий?

Я хоч так собі не приказувала, та такеньки думала.

Тільки мені хвилиночка вільна, — я зараз до Марусі, голубонько! Вийди хутенько.

Вона виходить, а я до неї тим таки словом:

— Марусе, ти кохаєш Чайченка?

Вона іздрігнулася і пильно на мене поглянула; тихо її очи засяли, личко спашнуло румянцем і каже мені: — То що?

— Правда сьому, Марусе? А я Катрі віри не няла, я не думала . . . І дуже ти його любиш? І давно вже?

— Я за його умерла-б, — говорить, дивлячись поглядом своїм добрим, а смілим. — Я для нього-б у світі жити рада . . . А люблю я його давно-давно . . . завсіди люблю, як зазнаю . . .

— Він же до тебе не залицявсь ніколи. Марусе? Він до Катрі . . . до іншої . . .

— Нехай здоров буде та щасливий із тією, що покохає собі . . .

— А тобі-ж, Марусе? Тобі тільки мука, печаль та горе?

— Хоч горе, — від його усе прийму за добре.

— А мати-ж твоя?

— Що-ж мати моя? Я їй тим не докучаю . . .

— Та вона замічає, що ти вянеш, вона тим печалиться.

— Коли-б же діялось по моїй волі, коли-б моя сила, то я-б румяніла!

— Як же ти заміж підеш?

— Я не піду заміж.

— А мати стане силувати?

— Що-ж? . . . важко мені буде.

— Та вже-ж важко за нелюбого йти!

— Ні, я кажу, буде важко, що мати вмовляти стане, а я не піду . . .

— Та чого-ж дождатимеш? На яке добро вповаєш?

— Я нічого не дождатиму і ні на що не вповатиму.

— Та він не знає і не дбає, що ти його кохаєш!

— Нехай! Аби я його кохала.

— Лихо тобі із тим коханням буде та горе, а радощів я не сподіваюсь.

— Коли не судилося милого щастя, нехай миле горе буде.

— Прощай, Марусенько! — кажу їй.

— Бувай здорова!

Провела мене трохи, ще попрощалась й пішла до господи тиха та ясна.

А я до дому. Іду собі та думаю: Чого то на світі не бува, аби здорова наша голова! І той Чайченко! Чи він у барвінку купаний, що так дівчат чарує? Коли вже на правду йде, то й мені він чи одну нічку снівся? Вже я ходила-ходила до голови по розум, поки схаменулася . . . Подумала, зітхнула тай сказала: «Годі!» І годі.

— А що? — пита Катря в мене, всміхаючись, — чи-ж я не вгадала?

— Твоя правда, — кажу. — Нещаслива дівчина! Жалко мені її дуже! Гірка їй доля судилася!

— Гірко даремне кохати, — промовила Катря, — гірко даремне дождати, а ще гірше не кохати й не дождати!

З Марусею вона про се не заходила у розмову, хіба так, на вдогад що скаже Катря: — На що те кохання у світі? — А Маруся: — А коли серце кохає, як не кохати? — Катря собі: — Який прибиток з тих любонців, — чи-ж варті? — А Маруся: — Не знаю, тільки ніхто не залишить свого кохання.

Часом Катря як посмівається, часом ніби як завидно їй чогось стане.

Все вона світом нудить, все ні до чого у неї нема охоти, ні до чого жадаби.

— Катре! — кажу їй, — так ти діло робиш, голубко, як мокре горить!

— Аби то! — вона мені, — аби день до вечора!

Мати їй убрання хороші та пишні купує, — вона ледве подивиться: згорне тай забуде; мати посила її у гостину: нехай розважиться, — вона йде усюди, тай усюди світом нудить. Мати дуже тужила, та ще й страхалася, що буде з нею. Мене просить: — Не одходь ти од Катрі, покинь усе, ходи із нею! — Батько нічого не вимовляв словом, а раз-у-раз, де ми йдемо, його скрізь стрінемо несподівано. Нічого не скаже — спогляне на Катрю і мине.

Катря ще любила гуляти по полях, по степах, по лісу. Ходимо з нею; я на неї дивлюся, а вона округи, — розмови нема. Такі було ходимо, що й птаства не полохаємо.

XIV.

Бродили ми такечки одного ранку. Погожий, ясний та веселий був ранок той літній і зайшли ми дуже далеко, аж до печер самих. А місце дике таке, неоселяне! Білі крейдяні шпилі гір лоцать на сонці, та між горами котить річка глибока — ні дерева, ні квіту, ні щебетання.

— Катре! — кажу, — чого се ми тут прийшли?

— Ходім у печері, — говорить мені, та з сим словом

і йде, а я за нею. — Не ходи, Катре! — прошу; вона йде. Темно було у печерах зовсім і холод свіжий понимав. Де з верху, у горову розпалину, соняшний промінь ронив сяющу стягу.

Катря йде усе далі та далі; вже душно мені. — Вернімось, Катре! — Іде далі . . . Вже ми набрали те місце, де кам'яна постіль помостилася — крейдяний обвал, а на йому менший як узголове. У тій печері наввишки буде так, що тільки стати, схиливши голову, чоловіку невеликого зросту, на стіні хрести вибиті, а перед тими хрестами на долівці ямка: стояв тут хтось роки на молитві, аж молячись у землю входив.

Катря стояла, дивилася і думала, не впокійна, тривожна . . . Як ірвоне з себе коралі дорогі, — геть одкинула, тільки вони гур-гур розкотилися! А Катря впала коло тії кам'яної постелі на коліна, розливається слізми.

— Катре! — покрикну, — що ти робиш?

А вона не слухає, не чує, у сльозах великих! . . .

Ледви я її вивела з тії печері на світ божий.

— Що тобі, Катре?

Вона як стала, як глянула, — чи-ж пізнати її було! От наче довго тинялися по чужих, та разом несподівано родину усю свою знайшла: заспокоєна та радісна, та сама дивується.

— Химо! — каже до мене — я у чорниці піду.

Я скаменіла, як стояла.

— Буде мені спокій, — промовляє радіючи.

— В чорниці! — кажу. — А мати-ж, а батько?

— Ходім до дому, ходім! — перехопила мене, — нехай вже мене виряжають!

І до дому поспішила; а я за нею.

Увійшли у хату. Було саме тоді свято; батько й мати сиділи у стола, говорячи. Катря їм вклонилася до ніг і просить:

— Тату, мамо! Я піду в чорниці, — я буду Богу молитись.

Мати так руками і сплеснула. Батько устав.

— Катре! Катре! — покрикне мати.

— Я піду у чорниці, — промовляє Катря, — стану Богу молитися.

— Ти-ж в нас одна дитина єдина, ми тобою втішатись хотіли, а ти нас думаєш покинути при нашій старості! — плаче мати.

— Я за вас буду Бога просити, — каже Катря.

— Годі, дочко, годі! — мовить батько. — Я такого слова щоб більше не чув від тебе!

— То ви мене не пустите? — покрикне Катря. — Пустіть мене! Не губіть моєї душі!

— Я сказав — годі, то й годі! — знов мовить батько. — Я ніколи тебе на се не благословлю!

— Чи-ж тебе Бог милосердний прийме, як родителі не благословлять, моя дитино? — вмовляє мати.

— Пустіть мене, не губіть моєї душі . . . Я піду, пустіть мене! . . . — слово одно Катрине.

З того часу усе просилася у чорниці; просилася та плакала. Нікуди вже не йде — сидить у хаті, плаче.

Тиждень збіг.

Одного ранку прокинулися ми — нема Катрі. Де вона? Я кличу — не озивається; я кинулася скрізь шукати, шукає її мати — ніде нема: ніхто з сусід не бачив.

— Десь пішла проходитися, — кажемо, а самі вже не опевняємось, вже серце мре.

Нема Катрі і опівдня; вечір, ніч — не вертається. Яково то було матері перетривати; яково їй було батькови оповістити. А батька той день дома не було. Як почув він, біленький став, зовсім біленький . . .

— Коли? — спитав.

— Вчора раненько, — прокинулися, вже її нема! Усе своє покинула, пішла! — вбивається мати. Батько коні запряг свіжі й поїхав зараз. Два дні його не було, на третій повернувся, наче з під землі.

— Нема? — питає мати, хоч ще здалека його самого побачила і заплакала.

— Нема, — одказав.

Ще шукали, ще питали — не чутно ніде, ніде нема її, як у воду впала.

— Де-ж вона пішла? Де вона поділася? — раз-у-раз говорить мати. — Може десь у великій пригоді, може . . .

Батько нічого свого не скаже.

Нема у світі гірше, як та невідомість, непевність: що ні заспокоїтись, ні зажуритись добре не дасть; такеньки ми жили: Що години Катрю ховали, що години надію складали, що Бог їй у всьому допоможе і на добре виведе.

Говоримо, було, із мамою та згадуємо, батько слухає — бровою не здвигне. Приходили раз по раз люди одвідати нас, а найбільш тих молодниць-жалібниць убігало, що вони було, в нас і нащобечуться і наплачуться.

Дуже судила нас Пилипиша, навчаючи, що самі провинили, а ще дужче журилась сама нашою напастю. Дуже тяжко смутувала Маруся.

Пережили ми осінь і зиму; діждали знов весни. Чуток було чимало для нашого жахання й сподівання. Прочуємо, що десь там в повіті бачили дівчину, нікому незнайому, — батько їде питати, об'їжжає округи шукаючи. Прочуємо, що десь мерлу знайдено — їде батько на неї подивитись; чи утоплена понято — їде батько на неї подивитись; чи утоплена понято — їде батько її побачити. Певности дожидаємо — плачемо; дознаємось, що не вона — дякуємо, раді, — і знов плачемо та сумуємо, що її слід запов.

Коли кличуть одного рана батька й матір до священика. Мати й налякалася і зраділа і заплакала.

— А по що то? — пита того дяка, що за ними приїхав. — Коли знаєте, скажіть нам, голубчику!

— Мені батюшка нічого не признавався, то я й не знаю нічого, — одкаже дяк.

Такий був справді, що сам собою не знав нічого-сінько і голівка в його була така малесенька, як зернятко.

Приходять батько й мати до священика, а він їм каже: — Дитина ваша жива!

— Господи, Боже мій добрий!

Розказує тоді священик, що вона вже в монастирі далекому аж під Києвом десь і отсе лист йому пишуть з того монастиря, що така дівчина з вашого села прийшла у наш монастир і зосталася, маючи велике жадання чорницею бути. А розпитали в неї, що родителів має заможних, то нехай родителі оджалують їй де-що на прожитте, бо вселилася вона у їх в такім убожестві, що їй не сказати. Чорниці, які милостиві, здарували їй щомога; а ще нехай родителі не заборонять їй спасенія, бо се тяжкий гріх їм буде і нехай присилають дочці благословеніє. «Молимося Богови, — пишуть, — а вас просимо, щоб напуть і навести родителів на добрі і хороші мисли та вчинки.»

— Пишіть дочці благословеніє, — каже священик; — не спортеся, не відмагайтесь — все рівно її не вернете, а жалю наробите і гріх вам буде.

— Не вернеться вже? — пита мати та плаче. — Ніколи вже не можна?

— А вже-ж, — одказує священик. — Пишіть благословеніє.

— Хай же її Бог благословить, мою дитину! — промовила мати. — Хай Бог її благословить!

А батько стоїть — не говорить.

— То їй добре, — хвалить священик, поглядаючи на батька. — Я так і напишу, що батько й мати благословляють.

— Ні, — озвався тоді батько — за мене, за батька, не пишійте, батюшко, — я не благословляю.

— Як же? Та се гріх тобі великий! — страхає священик.

Батько знов нічого не говорить.

— Годі, годі вже! — вмовляє священик.

Батько усе нічого не говорить.

— Напишу, що батько й мати благословляють.

— Ні, батюшко, батько не благословить ніколи — се напишіть, коли хочете: правда буде. Щасливо!

Уклонився, тай до дому побравсь.

Мати не просить, не озивається — тільки плаче та тужить.

— Що-ж се таке? — говорить священик до матери — чи-ж так рідну дитину покинете на вбожество, як сироту?

Мати зараз кинулась до дому, до батька за грошима; а батько хоч сам не казав давати, тай не забороняв. Зібрала мати гроші, зараз однесла священикови, щоб переслав Катрі.

— Се добре, — каже священик — колись, може, він і поблагословить, а тепер напишу, що мати благословила.

А тут люде прочули, ідуть — радіють — до нас: — Дочка ваша жива. Дитину вашу Бог береже! Чи вже чорницею? Чи дуже далеко? Можна одвідати, хоч і далеко. У добромu місці знайшлася. Може, вашу дитину так Бог допровадив.

Мати до усіх озивається то жалем своїм, слізми, то словом, — батько ні до кого не озветься. Хтось з людей йому каже: — Ваша дочка. — В мене нема дочки, — одмовив. — Ваша дочка чорниця. — В мене нема дочки, — знов одмовив.

Тижнів у три, одібрав священик знов листа, що дякує Катря батька й матір за ласку і за гроші і просить, щоб її не забували.

— Як же їй там? добре? чи здорова? — усе мати питалася.

А священик каже: — А вже-ж! — А дяк: — Хто се знати може? Вона там, а ми тут.

Не сподіваючись Катрі, стали ми жити у тихому, а невгавучому смутку. Старий батько сивіє; на високому чолі морщина у всю довж лягла, глибока та понура.

XV.

По усіх тих випадках та бідах, мати якось стрінулася із Чайчихою: заплакали обидві, та з того часу почали знов одна до 'днії ходити та в купі горювати. Частійш ходила до нас Чайчиха, бо мати все недугувала. Зійдуться, згадають давне — тай смутують. Прийде й Пилипиха . . . Була і в неї своя журба, та ніколи вона не жалілася і з роду не плакала. Отсе, як бачу її, прийде, було, сяде вище усіх, поглядає, наче судить судом і розказує: — Моя Маруся вяне. Нічого їй не мило. Вбирається не гляючи, що бере на себе. Між дівчата не йде; за гуляння байдуже їй. Тепер сватає Похиленко — не хочу! — А як ти, — кажу, — не хочеш доброхить, то я тебе силою віддам. — Оддайте, та ви мені, мамо, світ завяжете, — і мені і йому. Не буде у нас в хаті ні любови, ні ласки. Я його не знаю і не кохаю і не буду . . . Згляньтесь хоч на його, за що доброму парубкови світ завязати!

— Що-ж, — кажу, — і ти хочеш у чорниці? І ти мене думаєш при моїй старости покинути?

— Ні, мамо. Поки вас Господь на світі держить, я вас ніколи не покину.

— Може кого любить та боїться признатись, — говорить мати. — Може якого сироту вбогого покохала?

— Питала я: — Хто тебе з уму, з розуму зводить?

— Ніхто мене з уму, з розуму не зводить.

Змовкне Пилипиха, зажуриться, не хилячи голови; а мати з Чайчихою про долю, та про безталанне світове почнуть, а зведуть усе на діток своїх.

— А що, Марусе, голубко, — було кажу їй — що 'тсе у світі робиться?

Вона осміхнеться мені.

— Як ти живеш, Марусе? — питаю — чи усе любиш так само?

— Так само, — одкаже.

— Може він хутко оженився; його мати усе плаче: оженись, та оженись! Хвалилася, що обіщавсь, — ожениюся . . .

— Нехай йому добре буде! Нехай щасливо!

Такеньки, було, і розмовляє зо мною, часом співає, ласкава та ввічлива.

І Чайченко знов між нашу челядь уявився. Такий самий хороший, може ще кращий, — бо як хороший та любий поболіє, або потерпить, міцній до його дурне серце прилягає . . . Знов він до всіх привітний, знов зо всіма говорить і знов нікого не кохає. Удова його люблена тоді вже звінчалася з якимсь шинкарем.

Маруся бачить його. Розмови з ним не шукала, не наверталася йому на очі. Хто-б пізнав, що кохає його! Тільки румяніти стала, як став він бувати.

— Отсе ти румянієш . . . — кажу.

— А мати усе говорить, що занепадаю. Піду — нехай побачать мене румяну.

— А чого усе ти смутишся?

— Не весело, Химо.

— Ти усе їм печалишся, — а його? Йому у світі не гірш, як иншим живеться?

— Йому не добре! — вимовить і на лиці поболіє.

Якось розмовляли та радилися у нас в хаті Пилипиha, Чайчиха і мати; коли Чайчиха й каже удові:

— Дуже мені ваша дочка, Маруся, мила: коли-б мені таку невісточку Господь послав!

А Пилипиha каже: — Вяне моя Маруся!

— Та їй, здається, трохи получчало, — буде здорова!

— Не кажіть, получчало; вона вяне!

— Мій Яків добрий парубок, — знов Чайчиха говорить. — Я таки йому од Господа сподіваюся долі. Тепер вмовляю його: — Сину мій, одружися! — Добре, моя мати, — одкаже — одружуся, чи не виясниться мені з хорошою людиною! — На що-ж мені кращої пи-

тати йому, як ваша дочка? Кажіть мені, голубочко, кажіть мені до вас старости слати!

— Моя Маруся не хоче, — я силувати не хочу.

— Та хоч поспитайте її, любко, хоч поспитайте!

А ми усе те з кімнати чуємо з Марусею і чуємо, як Пилипиha вимовила: — Добре, я поспитаю! — Як вийшла до садку і кличе Марусю.

Маруся тоді устала од шитва свого, йде. Я її за руку: — Марусе! от, диво!

— Яке диво, Химо?

Увійшла у хату.

— Марусе! — пита її мати: Чи ти підеш за Чайченка за Якова?

— Піду, — одмовила.

Пилипиha аж руки зняла у гору — здивувалася.

Чайчиха радіє так, Боже мій добрий! Усіх обнимає, цілує, плаче та дякує. І мати витає, добрить; а смутнійшій, мабуть, стало, — мабуть, згадалося.

— Се ти мені коришся, дочко, чи по своїй любови за його йдеш? — пита Пилипиha.

— По своїй любови, мамо.

— Давно се ти його любиш?

— Як його знаю, мамо.

Більш Пилипиha дочки не питала, тільки промовила: — Я не бороню тобі, дочко!

Почали умовлятися та почали радитись: почалося за віно, за весілля.

Заручили їх. Гуляло багато людей на заручинах. Він був до неї привітний, як до інших, трохи смутний, недбалий. Вона була спокійна та ясна.

Став він до неї ходити що вечора. Іде до неї — не спішиться; прощається з нею — не забариться.

— Марусе! — говорю — отсе ти за його заміж ідеш, чи-ж тобі не приходить на думку, що бере тебе не по великій любови-коханню?

— Знаю, — каже, — що він мене не кохає; се я давно і добре знаю, — та він мене і не цурається. Він

до мене приходить, говорить . . . Я його розважатиму, я йому догоджатиму, веселійш йому у хаті буде зо мною, як тепер самотному.

— Трудно так жити, Марусе! Щоб ти колись не каялась!

— По чому мені трудно буде? Чого каятись? Я ніколи не думаю: трудно, чи важко мені буде; як буде, так і буде — я перетриваю; я роблю, як мені моє серце чує, що лучче.

XVI.

Повінчали їх в осени.

Мені було тоді важенько. Усе було кажу собі: дурна, дурна голова, нерозумна! Усе було міркую і обміркую добре, — а не помагається . . . Почала я тоді частійш до Марусі ходити — легше наче мені стало. Одно, що Маруся була мені завсіди добра, а друге, що цікавість моя: як-то вони живуть із собою? Почала я до них учащати.

І, було, як не прийдеш до їх — сумирно і согласно, та тільки чогось дуже вже порядно, — от, кажіть, гості усе сидять, а господарів і нема. Нема, як-то бува часом, чоловік і жінка гостей витають: «Ану, чоловіче, внеси з комори, що там!» — «Ану лишень, жінко, частуй любих гостей!» — Що, бачиш, живуть вони, як свої і все у їх в купі: боленці й радощі, думки; гадки, варти і жарти; чи заговорить один, другий перехопить — докаже . . . А молоді Чайченки хоч і рядком сидітимуть, та була між ними як стіна залізна. Чи той підніметься, другий уступає геть, місце дає — доторкнутись стережуться; вона до його заговорить, як дочка до батька; він до неї — як зять до тещі.

Пилипиha сумувала, віддавши Марусю заміж з суму того занепадати стала.

— Як Бог милує? — пита, було, в неї мати.

— Сама живу, — одмовить. Того не скаже, що сумно самій жити, — ні в світі!

Ходить до дочки і завидно їй бачити, що там без неї своя сім'я.

— А що, як дітки ваші? — питаємо.

— Була у їх в гостині, то усе гаразд.

— Свекруха вашу Марусю дуже любить, — як свою рідну дитину.

— Маруся годить свекрусі, як мені годила.

З Чайченком Пилипиха поводитися звичайненько, унятливо, тільки як з чужим-чужісіньким чоловіком, що нічого йому казати, ні об чім його поспитати.

— Мій зять, — говорить було, як от кажуть: «далекий повіт».

— Отсе в вас тепереньки двоє діток: і дочка, й син, — думає хто улестить, кажучи.

— В мене одна рідна дитина.

Як вже стара Чайчиха її шанувала, як вже годила їй — в неї наче і очи, й уха позавішувані. Нікому вона так низько, та гордо так не клацялася, як тій бідній Пилиписі, що та, було, ночі не досипляє, — дума, за що ласки одпала, та як знов під ту ласку підійти? Сама так нам признавалася. Далі стратила надію власкавить. Пилипиха до їх у хату, вона тихенько з хати, — десь хоч під тином перебуде. — «Діждуся, що вона попрощається, тоді і увійду — не можу їй докучати собою, не хочу собою її гнівити: Бог із нею! як би не вона мене смутила, то-б мені таке добре життє було з ними. У хаті в нас любо, мило! Я вже не знаю, кого я більш кохаю, чи свого Якова, чи Марусю? І такеньки я думаю: чи-ж се її дитина, що така вона любяча та прихильна, ся Маруся!»

Стара не довго ще пожила: на другий рік по весіллю вмерла. Не дуже й боліла.

Як її поховали, Пилипиха почала день-у-день до дочки ходити: до дому тільки на ніч, а коли то й ночує у дочки. Дивитися веселійш стала.

Заздросна та радісна, що знов сама з дочкою, вона

багато де-чого не добачала довго. Вона не вважала, що Чайченко, сливе, дома й не живе, тільки навідується; що який він смутний, та нетерплячий, та неспокійний ту рідку хвилину, як посидить дома. Куди він усе поспішається? Чого він як на жарині? Чи все те бачила Маруся? Чого вже не догледишся, як кохаєш! . . . Маруся нікому не казала; я хотіла як-небудь розмову на се навернути, — вона мовчала, слухаючи мої ті підходи цікаві, а тиха, добра та ясна у своїй хаті.

Що далі забувалася небіжка Чайчиха, то знов Пилипиша робилася похмурнійша — важким духом стала дихати вона на зятя. Сперше раділа, що він з дому часто отгожається, а там завважила, як його дожидає Маруся, як устріч йому виходить. По ниточці до клубочка, як то кажуть, і Пилипиша вже вмічати почала, що дома він не говорить і смутує, а йде вибирається з господи, — то й очи блищать.

XVII.

Як йти од нашої слободи до Любчиків, то при дорозі шинок стояв і шинкував там Жид Гершко. Давно вже все він держав той шинк, сам старий дуже. Звісно, як ті Жиди живуть довговічні: посивів, пожовкне, тай тоді ще живе, — аж лихо! Так і той Гершко жив-жив; а тут разом він і вмер. От і одержав шинок другий шинкар з наших людей, — багатир, славили люде, сам жартовливий і злий, а жінка в його прехороша, препишна, превесела така, що й час не змигнеться з нею.

Се було саме тоді, як вмерла стара Чайчиха.

Бачимо, що вже Пилипиша тижнів ізо два не виходить із своєї хати і кроку нікуди, — не буває і Маруся в неї.

— А що се ви усе дома? — питаємо: — Як же Господь милує?

— Спасибі, добре!

— Ви вже давненько у діток не були у своїх, — чи вони здоровенькі? Чому Маруся не буває?

— В неї дитина нездужає.

— Та як же вона, молоденька, без вас там запомагається?

— Нехай сама собі живе, — промовила Пилипиха.

— Що се ви, Бог із вами, голубочко! Чи у нас з вами поле діточок засіяно? Вже мені Господь послав лихо та горе — його божа воля, а вас Господь милує, то її шануйтеся!

— Я в своїй дитини ні за-що! Вона мене не шанує, не поважає; вона мене заміняла на свекруху, вона мене заміняла на свого чоловіка. Чи з роду вони кохали її, як я — мати рідна, питома мати! Він її не кохав — хотіла за його, а тепер він до іншої ходить!

— Та, може, се неправда!

— Неправда? Я вже давно бачу, як він з дому рветься, як вона його дожидає, стрічає, а він мимо йде — чи гляне. Я стала назирати. От і дізналась, що ходив він у шинок. Я перше думала: не нишком. Кажу Марусі: Чи ти знаєш, що твій чоловік усе до шинку ходить? — Вона зблідла, як крейда, мовчить. — Не пускай його з дому, — говорю їй, — скажи йому. — Як я його маю не пускати? — одмовляє тоді — може йому діло яке. — Скажи йому, — наполягаю. Вона таки ані словечка йому не промовила, як він пішов. Я її докоряла — вона стояла передо мною, та мовчала. — А, ти віри, — кажу, — матиному розуму не ймеш?

Пішла я за ним у тропі, й назирцем, аж до шинку дохожу побачити на свої очі й при людях, — може дочка віри пойме тоді. Дохожу до шинку, де там купка яблунь стоїть, чую, — розмовляє з кимсь мій зять — його голос. А місяць світить. Близче я дивлюся — сидить під яблунею молодиця; рукави в неї за білі локті закосовані, у перстнях вона срібних, руками у стан хибкий узялася, очі по ночі блищать блискучі; слухає, що мій зять говорить і сміється. А зять мій такі речі до неї промовляє:

— Як тебе не побачу, — каже, — хоч годину, то я з нудьги пропадаю та з туги: я без тебе жити не хочу! Дарма вже, що ти мене занастила на віки . . . Нехай я тільки оттакеньки до тебе прийду, та гляну, та слово твоє, нехай і неласкаве, почую . . . А вчора, — каже, — вчора і позавчора я усю ніч під сією яблунею стояв; чи вже ти того не знала? — А вона йому: — Твоя жінка молода що каже, як не ночуєш дома? — і сміється. — Нічого — одмовив їй (правду одмовив!). — Як нічого? Чи вона-ж тебе не любить? — Не знаю! — А чому ж ти в неї не поспитаєш за се, га? — Голосно засміялася. — Ой, чоловік мій почує! — Схопилася з місця, поцілувала, як вразила і зникла. Він кликав — рукою махнула. Пішов він за нею у шинок, а я до дочки: А що, чия правда? Яке діло в його? — Дивиться на мене. — Недобрий він тобі судився: тебе їм Бог скарав. — Мамо, не гнівіть Бога, се ви Бога гнівите! — мені дорікає дочка моя.

— Тоді я усе їй розказала, що чула, що бачила. — Ой, мамо, на що, було, вам догледжуватися, на що допитуватись? — А тобі лучче, як дурять, любити? — Він мене не обманює. — То ще віри не їмеш мені? — Я його ніколи не питала об сьому, чи мене любить. — Не питала, чи тебе він любить? Так ти його не кохаєш, чи що? — Кохаю . . .

Спориться та змагається ізо мною такеньки, аж поки він повернувся пізно. Повернувся він, а моя дочка іде напроти його, двері розчиняє, як батькови шановному, як чоловіковилюбому . . . — Як вже ти уваги на себе не маєш, — кажу, — то я свого зятя спитаю: де був він до півночі? за якою причиною? у кого? — Він змішався і в мислях і в словах, дивиться у бік, а дочка моя: — Годі, мамо! Се ми вже між собою розпитаємось, а вам уже час спочити, коли ласка.

Я вже більш нічого не казала, більш не слухала, серед ночі до дому пішла. Не була з того часу у їх і не буду.

— А унучечка ваша дуже слаба?

— Не велика там слабість, та велике побивання.

— Журяться вони дуже?

— Хто вони? Та зять мій чи й знає, що дитя незду-жає — він не питає і не дивиться.

— Не відрікайтеся діток, любко, — просить вже мати Пилипику — не відрікайтеся втіхи своєї.

— Я сама собі раду ражу, — одкаже на те Пили-пики.

— Подаруйте вже дочці своїй: вона-ж його дуже так любить, Якова! — говорить мати.

— І я її дуже люблю! — одказала Пилипики.

— Хоч я вже одвідаю Марусю, — кажу матері, тай пішла до неї.

Маруся сама була в хаті, сиділа на лаві, хитаючи в обіймах недужу свою дитину.

— Боже поможи, Марусе! — витаю її.

— Спасибі. Сідай, Химо.

— А що дитинці?

Вона глянула на дитинку й одмовила: — Терпить малесеньке.

— Була в нас твоя мати, Марусе, — кажу.

— Яка вона була? що говорила?

— Не хоче до тебе ходити; казала: не буду.

— Смутно мені те, — промовила Маруся.

Я вже більш нічого не говорила за се і питати ні об чім не питала.

Почали ми тиху розмову-згадування. Згадали наші забавки давні, дитячі, пригадали й дівочі безсумні часи . . . Не зводячи очей з дитини своєї, Маруся розмовляла зо мною, хитаючи недуженьке.

Чайченко усе не приходив, а вже вечоріло. Вже пізно — він не приходив. Вона його дожидала любо: що там шурхне, шелесне — прислухається пильно; сти-хне усе знов і нема нікого; вона не зітхне навіть, знов дождає . . . Я й пішла так — не бачила його, не поверпувся при мені.

— Скажи матусі моїй, що прийду до неї, як моя дитинка трохи одужає, просила мене Маруся, прощаючись. А тут у кілька днів занедужала Пилипиха. Покликали ми до неї усіх знатниць і лікарток; здається нікому не впізналася її недуга, яка була. В неї нічого не боліло, казала вона, тільки ходила усе кволій та кволій, поки не збулася сили своєї — тоді лягла вже, знемоглася і лежала понура.

Маруся приїхала з дитинкою — дитинка ще не зовсім одужала, — усе ще квиліло кришенятко. Я памятаю добре те время, як, була, у ночі не спимо усі, а улица, село у сні і всюди тихо. Заквилить дитятко, схилиться до його Маруся гойдати, а Пилипиха блискучими очима в обох вдивляється. Вона не всипляла ночей і хвилиночки. Як Маруся вже не падала коло неї, як Маруся не годила їй — не пригорнулася вже мати до неї ніколи; ніколи не всміхнулася ласкаво до самої смерті своєї. Що, було, Маруся просить: — Мамо, чого журитесь? Чого, мамо недбаєте о здоровля своє? — Вона не прийма нічого того. І останнє слово її було: — Лучче, — мовляла, — ображеному вмерти, ніж так на світі жити. — І вмерла.

XVIII.

Округи нас діялось, чулось, велось. Що радощів, а що журби зважали ми з боку; скільки поженилось на селі, заміж повиходило, народилося, вмерло. Як радощі проминали і журба втихала, як одно по другому наставало усе нове у людей, — ми-ж усе жили з своєю старою тугою. Батько усе ходив по дорогах і вертався сивійший та похмурнійший; мати усе смутніла і слабшала.

Од Катрі вісти були рідко, тай то не широкі. Отсе, було, напросить мати священика, щоб туди написав і спитав про здоровле і життє, то й одпише Катря на три

листи одним листочком своїм: — Здорова, — напише: — живу, Богу молюся за свої гріхи і за ваші.

Скільки то сліз виливалося матусиних слухаючи, а опісля згадуючи, скільки благалося благословення!

У Марусиній хаті ще гірше повелось: що далі Чайченко зовсім дому одбився свого. Шинкарка ним так уже заорудувала, що він у неї під тином шинковим днює й ночує, а щоб шинкар не мав на його призри (бо ревнивий шинкар був), то потроху почав Чайченко й пити. Бачили вже його й п'яного люди, а не дурно те-ж кажуть: «Що в тверезого на умі, те в п'яного на язиці,» — він не встерігся, миркнув там якесь слово, чи друге до шинкарки, хтось цікавий підхопив та розславив по селу, — от і поговор став недобрий. Тоді усі до Марусі молодиці з питанням та з жалощами, усі старі баби з радами та з наукою. Тільки Маруся на усі питання й жаління і на ради усі: — Він мені добрий і любий; я його над усе на світі шаную. — І жалібниці і порадниці образилися, — покинули Марусю: нехай же терпить, коли така! Ніхто й одвідати не одвідає. Тільки й ходили до неї, що мати да я; ми — частенько.

Одного разу підхожу з городу стежкою до хати, — се було у свято, — аж дзвінкий регіт такий чути, що так і розкочується. Гості в неї якісь.

Дохожу, уступаю. За столом сидять Маруся і Чайченко і гості — молодиця і чоловік. Що то вже за молодиця була красовиця! Я її зараз пізнала, хоч ніколи не бачила. Була чорнява, в рум'янцях, білолиця, уста червоні сміються, очі радісні, убрана світло, — змалювати-б таку та дивитись, не впускаючи з очей, та самому всміхатись на ту красу сміливу та веселу. Тільки отті брови її високі, — ізрощені вюнкою чорною гадючкою на чолі білому, чорніли, — щось недобре віщували. Поруч з молодницею, од вікна у затінку, сидів чоловік плечистий, приземковатий, з чорним щетинастим усом; чорне волосє посивіло в його космами; од лівого виска

він чорнявий, як грак, а з виду дивився він з підлоба, або з боку, наче кого підгледжував злими очима своїми.

Маруся, почастивавши усіх, одійшла. Я в неї й питаю: — Хто се в вас, Марусе?

— Шинкар із жінкою.

— Чи давно се ходять вони до вас?

— Се у перше прийшли сьогодні.

— Як се здумали вони?

— Та шинкар схотів неодмінне до нас.

— Чого то?

— Каже, мене забачити.

— А ти-ж до їх підеш?

— Та ще не знаю, Яків ще не казав нічого; як Яків мені скаже.

Спокійна собі, люба — от наче вона без жадної думки важкої по квітчастому полю прохочає вечором тихим та теплим.

Чайченко сидів із гістьми дуже смутний, зітхав часто, шинкар поглядав на його — не ласкавий був погляд той: неначе яка іскра спалахувала з чорного його ока . . . Шинкарка усе всміхалася.

— На що пеш багато, не пий! — озвалась вона до шинкаря, (а він чарку за чаркою випивав).

— Чому не пити мені? Уплюся, мене люба жінка доведе до господи.

— А як не схочу? — задзвиніла вона жартуючи.

— Не схочеш? — каже; а сам її міряє поглядом — яка. — Або-ж хто тебе запитає, чи хочеш?

Чайченко, слухаючи се, важко зітхнув і на шинкарку смутненько дивився, а шинкар на його пильно. Маруся вже заговорює, питає, частує — не звів шинкар очей з Чайченка; аж той сам схаменувся, сам його погляд на собі почув, — тоді шинкар очи в землю врив.

— Хутко у вас празник, — говорить Маруся до шинкаря — гостей же до вас, гостей!

— Дякувати, мене добрі люди не забувають! — одкаже шинкар. — Не так за мою щирість, як за те, що

жінка хороша, славлють, — то прихильному приятелеви мило подивитися на мою кралю!

Тай засміявся, а такеньки засміявся, що й шинкарка трохи стрепенулась.

— А ваш брат у других, чи здоровий він з молодою жінкою? — пита знов Маруся.

— Помяніть його душу, шановна хазяєчко! Хиба ви ще не чули? То-б я вам давно вже повістив! Жіночку його молоду взято й завезено кудись . . . А він втопився.

— Як? Боже мій! Боже мій! Бідна-ж вона людина!

— Чого бідна? Вона у розкошах тепер, їй ще покращало у світі . . . Ну, як на мене, то-б не так було: я-б не втопився, ані повісився-б сам один, а хиба вже в купці з коханкою!

Схилився до своєї жінки, оком іскрить.

— У двох, кажуть і вмирати охотнійщ — додав.

Сумно стало. Мова не мовилася.

Стали гості прощатися і побрались до дому. Ідучи шинкарка озирнулася на Якова і махнула якомсь йому рукою, то-б то незнарошне. Шинкар вхопив її за руку: — Годі махать, пора перестати! Ходім зо мною!

— Отсе! Не даси добре і з хазяйкою попрощатись, — засміялась йому шинкарка. — Чи ти мене загубити боїшся, як тую голочку?

— Коли загублю, то вишукаю, бувай на тому певна, голубко моя сива! — відказав їй.

І пішли до дому. Вона, йдучи з ним, щось щебетала і сміялася, брала його за руку; обернулась ще до нас, крикнула: — Бувайте здорові! Шинкар ішов не оглядаючись.

У кілька день ми перечули через людей, що счинилась сварка між шинкарем і Чайченком і що вигнав шинкар Чайченка з шинку. А счинилася тая сварка за те між ними, казали, що став шинкар свою жінку зневажати; вона усе оджартовувалась, сміялася, а Чайченко не переміг свого серця, уступився, — мабуть, вже у його бри-

ніло. Як же счепились вони — така буча збилася, що ледви розняли їх. І казав шинкар Чайченкові: — Не приходь, — каже, — у шинок більше! А Чайченко кричить: — Чому? — Не приходь у шинок, — знов так само йому шинкар говорить. — Чому? — А то прийди! — промовив шинкар.

Люди вже їх розвели і за Чайченком двері зачинили.

Шинкарка, кажуть, дуже бліда була, дуже; хоч і не втратила на той час ні хисту свого, ані всміху. Шинкар же веселий такий, розвеселився і жарти підняв, повістки розпорошив — таке . . .

А Чайченка з того грому ніде не бачив ніхто.

Я прихожу до Марусі: — Чи все гаразд, Марусе?

— Чоловік нездужа, — смутно вона мені одказала.

— Коли се він занедужав?

— Та вже три дні. І не їсть і не пє.

А вже по тій сварці три дні вийшло.

— Та де-ж він?

— Лежить у кімнаті.

А він тоді кличе, — Марусе!

Вона схопилася, кинулась до його.

— Хто се до нас прийшов? — питає.

— Се Хима прийшла мене одвідати.

Нічого більш не казав і не питав. Маруся до мене вийшла.

Я тоді їй говорю:

— Марусе, чи знаєш ти, що позавчора було?

— Не знаю. Що було? Яків повернувся недужий. Вчора в ранці прибїгла шинкарка, задихана уся, до мене: — Нехай Яків не приходить, бороню йому — в нас біда! Чуєш? — не приходь, бороню тобі! — крикнула на Якова, — в нас біда. Мій буде казати, що у ярмарок їде, що до приятеля їде, — не їми віри, не приходь. — І побїгла від нас. Я більш нічого не знаю. Мені сумно і боюся, що йому буде недобре!

Змовкли ми, тай сидимо собі мовчущі. Багато де чого мені їй чулося і згадувалось! . . .

— Жаль! — кажу — жаль, та не вернеться!

— Чого жаль? — спитала Маруся.

— Життя молодого, віку загубленого дарма . . .

Чи я-ж вже тобі не казала, чого жалко?

— Мені не жаль нічого, — говорить.

Знов змовкли — сидимо. Вже вечір пізний. Дітки поснули, сидять спокійно сини маленькії, а на городі вітер шумить вербами, на дворі чорно; блискавиця поблискує.

— Куди тепер підеш у негоду таку? — каже Маруся, — заночуй у мене.

А вже дощ гурчить-гурчить і грім і блискавиця і вітер.

— Добре, зостануся, заночую в тебе. — І зосталася.

Чайченко лежав неспокійно, в тривозі, на ліжку, — зітхав усе; Маруся прислухалася, а до його не ввійшла: не насміла біднесенька. Раз чи два з вечора він покликав її, спитав: хто в хаті в неї; наче забував, що я прийшла. А що далі в ночі, то все частійш, частійш її кликав і все каже: — Хтось прийшов до нас! — Нема нікого. — Хтось прийшов: я чув — у двері стукало; хтось під дверима, — відчини! — Вона одчинить — нема. Трошки згодом, знов її шле: — Під ворітьми хтось стоїть! — то: — Під вікном хтось добивається! Вона усе виходила дивитись, вкликала, дожидала, — нікого не було цілу ніч тую чорну, вітряну.

Мені почулося, що Чайченко плакав; Маруся не спала, хоч до мене й не озивалася словом. На світанні, чуємо, стукають тихенько, там міцнійш. Маруся вибігла; я за нею. — Хутче, скорійш! — гукав нам у слід Чайченко.

Одчиняємо ворота, а під ворітьми шинкар.

— Здорові були! — до Марусі. — А де ваш чоловік?

— Дома.

— Коли-б ви до мене його викликнули, коли дома він.

— Він нездужає, лежить.

— Не можна й подивитись на його?

— Нездужає. На що се вам так конче його треба?

— Я йому із ярмарку доброго гостинця привіз. Нездужає, кажете? А я, може, його де стріну по дорозі. Щасливо! — Швидко пішов, швидко.

Маруся розказує чоловіку. Він не дає своїм питанням промовляти їй; велів їй ще та ще розказувати. Вона розказувала.

XIX.

Ще хмари чорні волоклись по небу, а тільки з краєчку рожево зорялося од схід-сонця. Ми вже й не лягали спати. Ранку діждали, — я беруся до дому йти. Попрощалася, пішла.

Се було в неділю. Бачу, ідучи, що коло шинку людей скупчилося багато, гомонять такеньки. Близче схожу — жінок бачу тут і бачу — ще їх біжить дорогами; бачу, двері збиті виносять з шинку . . . — Що то таке? — питаю людей. — Шинкар з жінкою забився! — почали мені усе розказувати молодиці; тискають мене подивитись на обох.

Обое на долівці лежали, сплосчені кровю. В неї ніж у персях великий стримів; руками вона його як стиснула за шию, так і замерли руки — впились. Сорочки на їх порвані, подрані, намисто її розсипане у крові: дуже, мабуть, вона одбивалась. Вона його задушила, видно, — бо не було на йому ніякої поразі і лежав він счорнівши. Вона лежала біла-біла, з чорними бровами. Як прийшли чоловіки до шинку, — зачинено; почали стукати, — не відчиняють. Надійшли ще люди, бачать — щось не певно; вибили двері, а вони обоє лежать . . .

Я метчій до Марусі.

— Боже мій правий! — промовила тільки Маруся.

А Чайченко вже кричить: — Хто прийшов до нас?

— Лихо сталося, — кажу голосно.

— Яке лихо?

— Забився шинкар з жінкою.

Тихо . . . Аж ось увійшов він до нас у хату білий-білий! — Що, що? — питається. Сам шапку хапає, свиту на себе вдяга. Маруся біля його.

— Правда сьому? — запитав він Марусі.

— Правда, — промовила Маруся.

— Я на свої очі обох бачила, — говорю йому.

— Я сама піду подивлюся, Якове; ще розпитаюся!
— заговорила Маруся.

— Іди, йди, Марусе, та хутко вертайсь. Скажи усю правду! Вертайсь хутко! Просить її, як дитина мала.

Маруся побігла. Він дожидав, не мовлячи слова, духу не зводячи, блідий, замлілий.

Повернулася вона. — Правда! — каже.

Став Чайченко плакати дуже.

Біда тая зовсім його скрутила; у голові йому завернуло наче; почне говорити, то путанину таку, що й не розбереш. Занедужав тяжче, гірше, — тільки живий та теплий.

Громада тим часом дала вже віду справнику. Набігли судські у триконь з бубенцями, із дзвониками; по троє, по двоє їх позирають з воза. Зараз усіх людей забрали; зараз де яких повязали. Прислали по Чайченка — ходив він до шинку часто. Чайченка тоді горячка палила; без пам'яті, сливе, був він. Не вважають, — беруть, везуть його судити судом. Питають; одкази його нерозумні, чудні . . . Вкинули його у темну комору, звязали йому руки. Марусю женуть геть від його.

Вона до нас діток своїх завела — покинула, а сама знов таки пішла туди до його.

— Не пустять, Марусе! — кажемо їй.

— Я ближче буду до його. — Пішла.

Де яких людей хутко повипускали і оправдили, хоч нікого й не було винуватого а інші, і багато ще були за сторожею, поки аж доброї ради не послухали, — тоді й їм вільний шлях дали. А рада була така: справника

подякувати. Хто вже був у бувальцях, то зараз і зробив так, не вповаючи на безневинність свою, а хто угинавсь, той сидів довго. Раду таку подавав усім справників чи слуга, чи приятель, чи родич, — хто його, нікчемного, зна. У чорному козушку, з червоним комірцем ходив, шапка кругленька зелена, з себе худий, жовтий, очи ямкуваті, зубатий такий! Він радив усім дякувати, а хто не слухав, то він грозив, наполягав. Справник сам не казав нічого, — дожидав; цілий день стоїть на порозі, руки в кишенях, на шиї червона плетена хустка — сам пикатий, усатий, винришкуватий, — стоїть та свище: якусь жовнірську ходу висвищує. Хиба чай іспиває, то перестане, а вишив самовар чаю — знов на порозі, знов свище . . .

Подякувала Маруся — її пустили до чоловіка побачитись. Вона на другий день знов проситься, знов дякує, — стали її пускати що дня. Сидів Чайченко тиждень ще, — вона усе ходила до його. Гроший вже не було, стала спродувати товар. — Отсе добрая жона! — хвалив справник з порога, як вона проходила мимо його. Вже суд вибирався з нашого села виїздити на завтра, вже Чайченка випустили були, — коли вишукавсь якийсь родич шинкарю небіжчику, що скажити прийшов: ніби шинкар колись йому узивав Чайченка своїм ворогом і казав, що тісно їм обом у світі жити! — Знов суд судити почав; знов питання, Чайченка знов узiali за сторожу, а там у два тижні повезли його у місто, посадили в острозі.

Маруся за ним пішла. — Прощавай! — каже мені. — Спродай усе, пересилай гроші.

— Марусе, — говорить їй мати, — усе ти спродуєш, а в тебе дітки . . .

— Я знаю . . . Я не забуваю . . .

Попрощалася з нами, діток пригорнула, — пішла.

Її до острогу не впускають.

— Мій чоловік там, — доводить вона усім.

— Твій чоловік повинувачений, — йому там і сидіти, тобі не можна.

— І я винна.

— А чому винна ти?

— Винна й я, коли він винний.

— Годі! Іди геть собі! — кажуть їй, жаліючи.

Вона не йде.

— Що-ж, ти признаєшся, що винна ти? — питають в неї знов.

— Винна.

Казали їй руки ізвязати. Посадили між злодіями, між убійниками, молоду та добру. Два місяці із тижнем вибула вона з чоловіком там, поки їх випустили.

Дітки в нас були. Усе питають: — Де мама? — усе кличуть: — Мамо!

Маруся не одмінилася; тільки пішла молоденька, а повернулася сива, як голубка.

А я ще, стрічаючи її, дивуюся, що вона краси своєї не стратила: ті-ж очі, чоло те-ж; коли вона стала другу хустку завязувати — аж шовкова сивина забіліла!

Оселилися вони знов у своїй хаті, у глухім дворі, бо вже не було там нічого живого, щоб голос подало, щоб крилом стрепенуло, — усе вже спродане було . . . Дітки гомонять самі одні і вже така їм утішка з того, як горобці прилетять, зацвірінькають, або голуб попогуде: не полохають, самі притуляться під тином, радіючи.

Чайченко усе хорів, усе болів; від людей наче ховався: з хати не виходив, хиба пізно, крадькома, за горілкою у чуже село. Пити він став дуже.

Я його бачила двічі. Одного разу він сидів без жадного діла, склавши руки, очі приплющував — десь, сильне в його голова боліла. Другого разу бачила — він спав. Маруся дивилася на його таким поглядом, як і перше, прихильна була, як перше. Кого вона любила ще? Якого кохала? Як зазнати чоловіка у красі його, у квіту, в силі; як зазнати його доброго, а час піде, та усе ізможе, — то инше покажеться, ніж гадалося. — «Мислі-ж мої,

мислі! До кого-ж ви прийшли?» сказати, тай годі! — «Багато жалю мого буде, — не буде вже моєї любови!»

XX.

Мене сватало два женихи . . . Еге-ж! Згадується мені часто чоловік Палій, що як в його дитина втопила-ся, хата згоріла, — він ішов улицею, та весілле забачив і каже: — А ті люди ще женяться! — Згадувався мені чоловік Палій . . . Сватало-ж двоє. Перший жених вбогий був парубок, добрий, смутний — я не пішла за його. Не було в мене кохання смуток його розважати, не було грошей хату неогорожену впридобити — не схотіла робачком стати . . . Він пожурився за мною, та з іншою оженився. Другий жених був багатий, наровливий: конче хотів мене взяти за себе. Йому мати його забороняла, просила: нежадалося їй за свого сина чепурного сироту брати, — він таки матір присилював, що вона ще сама мене вмовляла. Я не пішла. Сей був мені зовсім не до сподоби: ревливий, незвичайний — він і любив якось, наче бився.

Як вже одцуралася я його сватання, то треба було жити, як на чеку: боялась його сама одна стрінути. Як він очима на мене світив! Мати жалкувала, що я не пішла заміж; батько тільки дослухав: йому байдуже було усе з того часу, як Катря покинула. Він об неї не говорив, та вже й ні об чому не говорив. Сумував, ходив по дорогах, багатів не дбаючи. Його Катря одцуралася, він усіх за те відцурався людей: і своїх рідних і чужих. І вже до смерти такий остався самотний і неласкавий. Як занедужав він на смерть, то мати просили священника, щоб написав Катрі, чи не прийде вона з батьком попрощатись. Написав священник і гроші їй послали.

Тяжко було одного дня батькові дуже; мати сиділа біля його, тай каже: — Друже мій! Дитина наша прийде до нас.

Він разом підвівся сам, дивиться на неї. Мати знов каже: — Катря до нас приїде.

Дожидали Катрі, — Катрі не було. Смерть вже за плечима. Старий дожидав — як дожидав! І мертвів і оживав. Ані слова ніколи не промовив — чому не їде, чи буде — ані одного! Тільки з вечора казав: — Я помру завтра. — На завтра і вмер він.

Як поховали його, то в кілька днів лист од Катрі прийшов, що пише: — Молитимуся за батька мого душу, а гроші, що мені прислані, на церкву божу віддала, — будуть поминать, будуть гріхи ізбірать . . .

Знов жилося.

Була в нас у слободі бублешниця, а в неї наймичка — велика, чорнява дівчина, роботяща, а вже не потороча така, як рідко, — то було стрінешся із нею, питаєш: — Що робили ви? — Воду носили, бублики пекли, — одкаже вона спокійно. — А завтра що робитимете? — Води принесемо, бублики спечемо. — А позавтрьому? — Будемо воду носити, будемо бублики пекти.

Вмер в їх хазяїн — дівчина трохи заклопоталася, поки його поховали.

— А що в вас?

— В нас хазяїн вмер і поховали.

— А тепер як?

— Воду носимо, бублики печемо.

Дівчина було говорить спокійно, стоїть свіжа; а тут і слухати ніяково: дивуємся, як се вона живе довольна такеньки, що бублики пече? . . . Бувають такі в Бога!

Нам день минав, день розсвітався, весна йшла гріючи; наближувалася зима з морозами — усе здавалося якось нудно, якось докучливо . . . Були в нас давні радощі; були в нас старі сумовання — до їх тепер душа не озивалася, не стрепехалося серце. Коли-б! . . . то-б не так, зовсім не так було!

Тоді, як серце та душа живі, то вийдеш, забачиш дерево, що вже роки стоїть знакове, а тут витаєшся: яке дерево! Зеленися, дерево, розвивайся! Отсе, як шеле-

стити! Глянеш на поля, на луги: які поля, які луги, аж сміється щось в тобі . . .

А вже як життє лічиш своє понеділком та неділею, то все тобі байдуже: що нове — то заклопоче тільки спершу; а що старе, — то вже таке старе буде, таке знайоме та безвтішне!

Такеньки ми жили. Коло нас одні люди вмирили, парожались другі . . . Часом звали нас на весілле . . . Найчастійш я ходила до Марусі.

Марусі не так жилося, як нам. Пиля вона хоч од гіркої, та од живої води. Їй сонечко не так світило, як нам; їй і пташки іначій щебетали.

XXI.

Чи великий, чи малий час збіг — мати занедужала. Сказав би, рада вона своїй недузї була: — Отсе й мені вмирати, — каже, — отсе й моя година! Біжи, Химо, до священика: проси, нехай зараз пише до Катрі, щоб приїхала поховати матір. Біжи, любко, не барися!

Знов написав листа священик, знов туди гроші послали.

— Отсе, не їде Катря! — мутиться мати: — Хто-ж мене оплаче! Мабуть, не пускають її там; коли-б я видужала, то-б я вже сама до неї поїхала одвідати, побачити. Чи побачу її вже коли? Коли-б я одужала, то-б я її одшукала, де вона . . . Чи я вже її не побачу?

Од Катрі такий самий лист одібрали, що: — Моли-тимуся за материну душу, а гроші на поминання віддала — будуть поминать, гріхи будуть одпрошувати.

— О, дитино мила! Не побачу вже я тебе, — промовила мати і заплакала.

— Похавай мене, Химо! — говорить мені: — Похавай мене гарненько! Тобі нехай наша хата, се тобі нехай буде. Помяни мене голубко! Сядь до мене ближче, любко! Ближенько сядь! — усе прохала мене.

Перед смертю говорила: — Може коли побачиш Катрю мою, може буде нездужати, боліти, послужи їй, серце, не покинь!

Усе Богу молилась, все молилася — до останньої години. Тихо й сумно вмерла.

Як її поховали, то знов Катрі знати дали, що мати вже вмерла, що zostалися їй лани, степи і гроші. Тоді одписала Катря, що буде сама, приїде сама опоряджати, що їй у спадку досталося. Ми стали її дожидати.

Діждали.

Як бачу той віз, критий, палубчастий, що притягає до нашого двору. Було се ранком, — ранок славний, ясний, пахучий: у ночі дощ перепав.

Я вибігла за ворота. — Катренько, де ти?

Ніхто не обізвався мені. Вилазила перше з воза ополиста, румяна чорниця і хрестила мене. За нею Катря.

Катря теж мене перехрестила; ледві на мене глянула вона — і за чорницею у хату увійшла. Я за ними уступила. Чи-ж вона мене не пам'ятає — забула? Серце, що було стрепенулося, то притиснуло його тяжко.

— Ох, як же втомилися ми, — почала румяна чорниця, скидаючи з себе чорні свої рясини, одну по другій. — Вже їхали ми, їхали, тай годі сказали!

Глас в неї був такий, що для глухих добрий.

Катря стояла у стола, розбираючи чотки у руках.

Була ще вона з себе дуже хороша, хоч як змарніла і очи впали і сама, як нитка, біленька стала. Вона якось заколоділа . . . На дух-мару вона походила з своїм незвичайним обличчям, із своїм поглядом безпричасним. А ще в тій довгій рясині чорній, у тій чорній покривальниці! . . .

Хоч би вона що в мене спитала! Хоч би до мене слово промовила!

Чорниця знов говорить: — Втомилися як, Боже милий! Ледві дихаємо!

А там додає: — Вже сонечко підбилося на сніданне.

Глянула на Катрю, Катря стоїть: не чує, не озивається.

— Сестро! — до Катрі, посмикаючи її міценько за рукав, — треба нам підживитися?

— Як завволите, сестро Меланія, одказала Катря.

Я ледві дочула: безодголосно такечки вона гомонила.

— Дівчино! — прикликає мене сестра Меланія, — ходи лишень ближче, — як на імя?

— Химою звуть, кажу.

— Химо, чи не дала-б ти нам поснідати?

— Зараз ізготую, — кажу.

Почала я готувати сніданне, а чорниця за мною у комору, пшона одміряє у глечик, одсипає муки у миску, сметани у полумисок; сливянку набирає; хліб крає; порозчиняла столи, достала скатірку, стіл застеляє — жвава та хапкая, Господи-світе!

Катря усе стояла сама. Сестра Меланія одхилила її рукою од столу, накриваючи; Катря сіла на лавці тоді.

Готове сніданне, — стали снідати. Сестра Меланія Катрю ближче посадила. Катря послухала, близенько присунулась, а їсти нічого не їла вона, окрім малеленький шматочок хліба із водою. Сестра Меланія сніданне впорала. Мала вона тридцять і два зуби — білі та здорові та роботящі. О, які-ж зуби! Усе молола ними, як жорном добрим.

По сніданню стала сестра Меланія до Катрі говорити:

— Сестро! Треба усе тепер добре впоряджати, треба хутче, щоб тут нам не забаритися. — А очи в неї почали прижмурюватись; говорячи, якось мимовільне мостила вона ближче до себе дві великі подушки у краплистих темних пошивках, що з возу я внесла.

— Не треба баритись, — ще промовила, зітхаючи. — О . . . о! . . . — вимовила ще раз, вже зовсім на подушки схилившись головою. Спала. Мухи по над нею гули; мухи її кусали — спала.

Катря сиділа, схиливши голову. Чи молилася вона? Бо шептала щось і румянцем закрасялася живим. Я до неї близько підступила і кажу: — Катре, чи ти вже мене зовсім забула? Чи не пізнаєш?

Румянці одразу збігли з її обличчя; обернула на мене вже безпричасні очі свої і одказала мені: — Я тебе пам'ятаю.

— Чому-ж се така до мене неласкава? Чом не заговориш до мене?

— Усі слова пражні. Треба молитись . . .

— Катре, чи ти знаєш, що Маруся заміж пішла?

— Боже благослови!

— За Чайченка пішла.

— Боже благослови!

— Вона нещасна дуже.

— Божа воля!

Усе мені одказує, як наче по псалтиру читає.

— Чи ти коли згадувала нас? Згадувала людей?

— Я молюся за вас і за всіх людей!

— Спасибі. А ти вже мене тепер і трохи не любиш?

— Господь повелів усіх любити, — і ворогів.

— То ти мене як ворога жалуєш, чи що? Чи-ж у тебе вже нема і в світі нікого любого? Нема нічого миллого?

— Мені усі рівні, за всіх молюся.

— І всі вороги тобі?

— Кожен чоловік другому ворог великий, ворог лихий! — промовила з опалом. Очі заіскрилися, задріжали уста: пізналася мені давня Катря. Огнем та полум'ям від неї пахнуло, як колись.

— А сім'я? А родина? — кажу.

— Усі, усі! Прихиляють до себе душу, боронять до Бога!

— Так усіх кидати?

— Кидати, кидати! В Бозі спасенне! Боже мій! Боже мій! Помилуй нас! — покликнула сумно.

— Амінь! — одказала з лавки сестра Меланія глухо.

Переснала вона свій дзвінкий голос. — Амінь! — ще раз каже, тай позіхнула такеньки, що в мене рукави зама- яли, а які мухи по столу лазили, то поскочувалися, як насінне од вітру. Довго ще потягалася на лавці. Далі устала, прибралася у рясі: Ходім вже до батюшки, -- приказує Катрі.

І пішли. І мені веліла йти із собою сестра Меланія, дорогу показувати.

Поки ми дійшли до священникового двору — біля церкви стояв з двома коминами і з рундучком під під- даше, — поки дійшли, кажу, то вже сестра Меланія зов- сім чуйна була: хоч очі од спання помаліли, та дивили- ся густо й жваво.

Священик стрів нас, увів у кімнату.

Сестра Меланія посіла у якомусь великому кріслі, що в ньому мало було придоби, а багато цвяхів. Катря стояла біля неї, а я поза Катрею.

— Сідайте-ж бо, батюшко! — просить сестра Ме- ланія.

Батюшка сів проти неї тай закашлявся.

— А що се кашель вас напав, батюшко? — пита сестра Меланія. — Липового цвіту напийтеся у вечері, на ніч. Та чого се ви такі на виду жовті? Чи не жовтя- ниця? І посивіли ви зовсім, а мабуть ще не дуже й старі: боліли на голову?

Батюшка сам був розумний і розсудливий, та смир- ний, — сторопів, слухаючи її, та на неї дивлячись, тільки головою кивав.

— Отсе ми до вас приїхали з вашою давньою парак- віянкою, — починає другу вже річ сестра Меланія. — Вона мені приручена. Спадок їй од родителів, як зна- ете . . . Вона усе оджалувала на монастир. Ми приї- хали усього того роздивитися, опорядити. Вам звісно, що тут їй належить; покажіть мені, коли ласка ваша буде. Разом в купі з вами для Господа Бога нашого по- трудимось.

Тоді пішли по степах, по ланах оглядати; громад-

ських людей кликали цінувати. Сестра Меланія нікала скрізь по всіх кутках, мутилася, підбігала, приглядала, прислухала. Катря ходила за нею слідом, не глядячи округи. Місця знакомі коло неї процвітали — вона не вважала. Ніде не припинилась і разу не оглянулась. В хату як ми повернулися, то там вже людей понаходило багато. Витали Катрю, питали. Вона наче нікого з роду не бачила і нічого не знала: хто й які прийшли.

Одчинили скрині, стали лічити гроші, які там були. Батюшка усе зашентував і записував; сестра Меланія теж собі пірдем черкала. Катря усе стояла оддалік, не гледючи.

Люди потроху розійшлися.

— Ви добре се знаєте, батюшко, що хата сій дівчині приділена від небіжчиків? — питалася батюшки сестра Меланія аж двічі.

— Знаю добре, — говорив батюшка.

— Та вона-ж далека родичка, а дочка є рідна . . .

— Така була воля їх. Вони дівчину жалували.

— І другі знають те?

— Як же! Свідки є.

— А . . . — каже.

Більш вже не питала.

XXIII.

Прийшла Маруся до Катрі. Була вона тиха, смутна і ласкава.

— Знає? — спитала мене.

— Знає, — кажу. — та їй все байдуже.

Катря її спершу не пізнала, а на питання одказала:
— Благослови, Господи!

— Се Маруся, — говорю їй.

Тоді вже пізнала і знов каже: — Боже благослови!
Маруся стояла перед нею.

— Сідай, Марусе! — прошу.

Вона не схотіла, чи не вчула. стояла й дивилася на Катрю. Катря непорухома сиділа. Більш не було нікого в хаті.

— Катре. — промовила до неї Маруся — чом ти слова не промовиш? Чи мені звелиш говорити, Катре?

— Що? — пита Катря, — що говорити?

— Бач, Маруся вже сива стала зовсім, — кажу, знявши хустку з Марусі.

— Подивившись, каже: — Сива.

Посиділа Маруся мовчки і попрощалась. Катря її хрестить.

— Катре! — промовила Маруся, — в мене діти . . .

— Боже їх благослови! — одказала Катря, по своєму звичаю.

Як сама вже вона нічим людським не мутилася, то вже й не вважала, як в інших серце колотилося.

Маруся до дому пішла.

На третій день Катря із сестрою Меланією поїхали. Маруся ще приходила попрощалися. Катря прощалася так само, як виталася. Хоч би вона лице запечалила! Хоч би озирнулася разочок!

— Як одмінилася! — промовила Маруся, дивлячись у слід за тим возом критим, по дорозі.

— А пам'ятаєш, яка була вона? — кажу.

— Як же! . . . добре пам'ятаю.

Ще ми постояли, подивились. Маруся пішла до своєї господи, а я її провела і в неї трохи посиділа.

Яків усе хорів, усе болів. Давно вже він не робив нічого, — не здолав. Падала коло всього сама Маруся. Багато було їй діла в господі, велико печалі на серці.

Весело, як є ким радіти, тай те добре, коли є об кім поплакати. Їй-же Богу моему, добре! Гірка та жива вода, кажу вам.

Вихожу я од Марусі і вона мене до воріт доводить, а за нею діти топотять дрібненько-важенько.

— Подивись, — каже вона, — подивись, Химо, усі тройко у його вилились — мої чорнявенькі!

І згорнула їх усіх до себе. А воли, хто з паличкою у
руці, хто з хлібом, з пісочком в жмінці, дивляться . . .
Тиха і вбога хата з вишневим садком.

Я живу собі придобно на своїй селидьбі. Сусіди до
мене ходять, а я знов до їх — одвідуємось. Радимось,
як городи засіваємо; в купі наш одпочинок у свято.

Час за час, а к вечору ближче . . .

МАРУСЯ.

I.

Те, що я розповім вам, діялося давним-давно на Україні, у глухій глуші, і ще й досі по світови не рознеслося. Бабуся, що мені оповідала, упевняла, ніби у глуші єсть чимало чесних великих діл, все одно пишних квіток. І оповідала бабуся, — а вона була давня сильно; прожила чимало на білому світі, чимало де-чого побачила та чимало де-чого зазнала — оповідала вона, що нічого в світі не можна поставити в рівень із сими порослими в глуші квітками, ні з сими, що в глуші укриті, ділами. Віки йдуть, минають, оповідала вона, а усе однаково пишні, свіжі квітки ваблять зір своєю роскішю, а тихі величні діла осолоджують і мягчать серце людини.

Давним-давно на Вкраїні стояв хутір, а в тому хуторі проживав козак Данило Чабан із жінкою та дітьми.

Хутір сей, де вони жили, такий, що кращого не бажав би собі найбільш вимисливий чоловік. Достався він Данилови, перейшовши через руки Бог зна кількох прадідів і прабабок; а звісно-ж кожному, що де оселиться Українець із Українкою, там зараз зацвіте вишневий садочок коло білої хатини, запахнуть усякі квітки, простелються криві стежечки по степу та гаї та розлягати муться мельодійні пісні, — то можете уявити собі, що який то садок був, викоханий стількома поколіннями Чабанів, що яка-то сила квіток, кілько улюблених куточків і в степу, і в лісі і на сумежній луці, та яке то багатство пісень!

До того сам Бог щасливо умістив сей хутів між степом та лісом, річкою та лукою, горою і долиною: з одного боку степ ховався з очей, зелений, безкрай, запашний, покритий хвилями зелені, — з другого знімалися до неба гори, то завітчані деревами, мягенькою травицею, то каменясті і оголені. Прегарна долина, зовсім самотня, без тропу або дороги, якось щасливо цвила собі з третього боку, а з четвертого котила води свої річка, то через луку, в рівень із мяжкими берегами, відбиваючи в своїх водах одно небо з його світилами та габу гнучкого комишу, то раптом попадала між дві скелисті кручі і шуміла під їх величленною аркою.

Боже, як красно бувало літнього ранку, коли сходило сонце, лука виблискувала росяними краплями і викурхувала птиця, що притаїлася в комиші, і легенька пелена туману вбачалася над рікою! Боже, які солодкі бували в безжурній долині, з першим проміннем сонця, перші ранішні пахощі трави та квіток! А посвіжілі в нічній тиші гори, позолочені світлом та блиском! А ліси, що тихо шорошать листом! А степ безкрай, весь укритий тінями та повіддю світла!

Се ранок, — а день який! День, коли усе в природі прокинулося, живе в повному розпалі світла, життя та діяльності! Як шуміли тоді свіжі ліси і як сяяла безжурна долина! Як ніжив розкішний степ і що творив у людській душі ропіт глибокої ріки, разом із трепетом дзвінкого комишу! А вечір? Тихий, рожевий вечір, що обгортає землю тьмою і прохолодою? А зорі, що покволом висипають на небо, і місяць над обрієм — полоса місяшного світла на темному степови, — узлісся, посрібляє сяйвом, — чашечки нічних квіток у долині, мяшко освічені місяшним промінням, — зорі виблискуються з глибу ріки і дзюрчать у тихих струмочках, одна гора уся стуманіла, а друга — посвітлішала, і ясний огник в хатині, потонулій посеред розквітлого сада!

А крім сього благодатного сусідства мяшкої луки з глибокою рікою, величних гір та укритої цвітом долини,

гомонливого лісу та хвилястого степу, було ще добре сусідство хороших людей козацького роду.

Кожного свята неодмінно або самі Чабани вибиралися у гості, або повинні були вдивлятися і пізнавати, хто се простує степовим шляхом до хати: Семен Ворошило, чи Андрій Крук; або знову треба було йти на зустріч, почувши в долині голосну балачку веселої та вродливої дівчини Ганни, яка появляється попереду иньших дівчат та молодиць, у величенному, яркому, отсе дорогою сплетеному вінку на голівці, або мусіли дождити на березі, поки не наблизиться утлий човен Івана Грома.

Та яка користь перелічувати усіх друзів та приятелів, до чого розповідати про усі їх розривки та забавки, приятні зустрічі, любі побачення, ласкаві розстання? Між чужими наймілїйша забава може видатися найнуднїйшою, найбільші радощі незрозумілими, — се вже звісно, як звісно й те, що часом ніякі принадні ігрища та радощі не зрівняються з тихою бесідою добрих знайомих людей, і жадні красномовні речі не заступлять мовчазного товариства цєвного, вірного друга. Мені здається, найкраще буде просто мовити, що на хуторі життя було дуже гарне, таке гарне, що нікому не спадало й на думку у чому-будь змінити його, ніхто не мав жадання чим-будь прикрасити його.

Але життя людське, мовляв, — не простий, рівний, гладенький шлях. Ох, скільки ривчаків, провалів та усяких пригод! І от по Україні пішла недобра поголошка, а що гірше — почали діятися негарні речі.

Чим квітка запашніща і свіжіща, тим скорїйше просягають руки до квітки і «за її красу зривають її», — хороша була Україна, і от Татарва та иньші усякі вороги линули до неї і шматували її, міряючись один із другим в обмані, ненажерливості та зраді.

Багато було крївавих, грізних січ, тяжких переворотів, сумних та страшних подій, — про них довго треба було-б оповідати. За Богдана Хмельницького, — я маю надію, — що ви усі чули і знаєте трошки, що то за геть-

ман був Богдан Хмельницький? — за Богдана Хмельницького Україна немов одпочила, але після його смерті такі розрухи знову настали, таке безталання, що кажуть, тоді найгірші очі плакали і наймудріші голови туманіли.

Нарід український розбився на сторонництва: хто тяг за Великоросів, хто за Поляків, хто за приятельство з Татарами. Як сливе постійно на жаль се буває, — до свільного діла домішалися особисті справи, почалися сварки, суперечки і нарешті сталося, як мовить прислів'я: «запрягли й просто, та поїхали криво».

II.

Одного вечера зібралися гості у Данила Чабана. Вечір був тихий, темний, гості були задумані та сумирні, господарі не клопітливі і не веселі. Більш розмовляли очима, як словами. Усіх, либонь огорнули одні й ті самі думки, усім лежали тягарем на серці одні турботи. Зрідка зверталися до Андрія Крука з запитанням про місто Чигирин і коли вели розмову, то все про те місто Чигирин.

Знати було, що Андрій Крук добре знав се місто: він одказував не запинаючись і немов малював своїм оповіданням і мури чигиринські і вулиці і кріпосні вали.

Жіноцтво журливо прислухалося до чоловічої розмови, а коли ся розмова втихала і звої диму починали повивати усаті обличчя, вони тихо проміж себе шепотіли. В їхньому шепоті все чулося про усякі січі, про спалені міста, зруйновані села, про полеглих у січі людей. Безнастанно жіночі обличчя бліднішали, безнастанно їх очі отяжали сльози.

Одна бабуса сиділа, ніби скамяніла, нерухомо; тільки в ряди-годи, коли усі змовкали, вона, немов прокинувшись, говорила:

— Мої обидва пішли. Сама виряжала!

— Твій теж пішов? — стиха спитала подругу молодода дівчина, що як знати було з блідого її обличчя і горячкової жвавости, сама недавно вирядила «свойого».

— Пішов. Учора в вечері ми . . .

Вона хотіла щось розповісти, та губи їй затремтіли і помертвіли, вона нічого не розказала, і подруга її більш не читалася.

Діти не вовтузились, не пустували, а тулились де-небудь у куточку і з насупленими личками теж думали свої думи, або, присівши до старих, нашорошували вуха і, либонь, ловили кожен погляд і затямлювали кожне слово.

Одна лише манісінька гостя, з білявою голівкою, з величезними блискучими очима та з червоними губками, щільно займалася своїм ділом: від пильности та клопоту вона навіть висунула остренького язичка і, схиливши на бік голівку, вязала якісь снопики з трави.

Що більш смеркало і в хаті що більш затихало. Уже манісінька гостя, випустивши з рученят снопики, сама лежала снопиком біля ніг матери, обнята міцним сном, запнута уся довгими пасмами ясних кучерів.

На дворі було темно і в хаті стало тихо-тихо. Нараз хтось постукав у хатне віконце . . .

Сталося се так несподівано, що зразу ніхто не вірив сам собі. Але стукнуло в друге і ще раз, і чути було виразно. ясно, голосно.

Господар підвівся зі свого місця і пішов відчиняти двері; його гості та приятелі смоктали безпечно як перше люльки; жіноцтво сполохалося, дітвора здригнулася.

Данило одхилив двері і спитав, хто стукає. Йому відказали голосом, від відгуку якого заспівало хатне віконце, що се подорожній втомлений чоловік просить дозволу одпочити у ласкавого господаря.

Данило на се одказав: «Милости просимо» і, розчинивши двері на встіж, запросив подорожнього увійти.

В розчинені двері потягло запашиим вечернім повітрям і на хвилину блиснуло кілька блідих зір, потім

двері заступила велетенська людська постать, у всіх закутках залунало і прогуло «Помогай Біг» і, низько схиливши голову, боком пронесши могутні плечі, уступив до хати подорожній.

Коли-б у хаті були люде хиткійшої, менш спокійної вдачі, вони певно-б змішалися і не знали-б, як витати сього подорожнього. Хоч на Україні і не на вдивовижу могутня та блискуча козацька краса, проте не легко було-б знайти до пари сьому, що увійшов до Данила Чабана, подорожньому. Сей височезний зріст разом із дивною огрядністю та зміною гнучкістю, се засмалене суворе обличчя з вогняними очима, чуткість та обачність до усього і zarazом вільний, безпечний спокій хоч кого заставили-б здригнутися.

Але в Даниловій хаті зібралися усе люде нескорі до переполоху, тим-то й стомленого подорожнього повитали, як і личить стомленому подорожньому-мандрівцеві: його привітно запрошено садовитися і щиро частовано, чим Бог послав.

Мандрівець визначався простотою і скромністю і добродійністю і звичайністю. Як людина перехожа і нікому тут не звісна, він зовсім і не виставляв себе на показ, а так само й не впивався цікавими очима у всі закутки хазяйської хати, не розпитував хитрими та пустими запитами про життя хазяйське, — зовсім ні. Ані трохи. Мандрівець, як що й вів розмову, то все про справи спільні, що усіх тоді цікавили і хвилювали: про вороже грабівництво, руйнування і спустошення України, про грабіжі та ґвалти, які він бачив дорогою; спитав господаря, чи тихо поки що у них і чи безпечні окружні дороги.

Господар та його гості, зі свого боку, показали себе примірно: дивлячись на такого мандрівця, певно їм приходили на гадку питання, від яких смертельно свербів язик: звідки він, мандрівець, прибув і куди мандрує? Скільки він виходив гір та долин, поки втомилось його міцне тіло? Чи мандрує він давши з'арік із нужди, чи

примхи? Де він уродився та охрестився, коли говорить про невірного Турка, як про нераз ловленого звіря, про Поляків, — як нераз випробованих панів, про москалів — нераз дізнаних боярів? Знає він, либонь трохи й Січ Запорозьку, бачив і всю Україну з краю у край.

Але ніхто не потурбував подорожнього, а себе не зневажив ні лукавим, ні правдивим питанням. Розмовляючи, лише дивилися на нього, на його сільське убрання, та міркували про себе, де та тихомирна нива, оброблена його руками, на якій він здобув собі шрамище на всю щоку, від горбатого носа до чуткого вуха.

Одначе що далі йшла розмова, тим подорожній ставав балакливійший: мабуть заохочений увагою усіх присутніх та мовчазним спочуттям, він почав описувати так живо і яскраво недавні битви, що всі затаювали дихання, ніби самі навіч бачили справжні січи. Безпечні з виду козаки запалилися; жінки скрикували і плакали, діти, втративши сон, що усе перемагає, і ті з пів розкритими устеньками, з широко отвореними очима, сиділи нерухомі на своєму місці, немов зачаровані.

Нараз різко рознеслося два постріли з пістоля, оден за другим. Усі в хаті принишкли і нашорошили вуха. Постріли донеслися звідкілясь зі степової далечини і знову настала супокійна тиша, як і попереду. Мовчанка тяглася далі, але більш жадного звука не донеслося, окрім повіу пахучого повітря в розквітлому гиллі сада, що обступив навкруги хату.

— І до вашого хутора долітає голосок! — промовив подорожній.

— Се чи не з чигиринського шляху? — Мовив і собі Андрій Крук.

— Чути звідусіль! — одказав господар.

Тим часом жіноцтво стало розпрощуватися з господинею, вибіраючись до дому. Одні вели, иньші несли дітей. Між жінками були й старі, і молоді, і геть ще молоденькі, але на всіх їх різнородних обличчях, коли блискуче світло освітило їх, як прощались, визначалася

в тисячі різнородних виразів та сама непохитна воля, яка вогняними рисами відбивалася на обличчах мущин. Потонула в запашньому, розквітлому саду, хата, в якій тремтяче світло каганця одсвічувалось на вусатих обличчях; на порозі на пів одчинених дверей постать господаря, що проводив очима гостей, які тихо зникали на окружних стежках; двір, що виходив у степ; піде ані тину, ані огорож, окрім шелестячого дерева — се усе являло, здавалося, мирний сільський малюнок, але разом із тим малюнок сей також дихав, сказати-б, якоюсь особливою, німою та тихою, але грізною силою.

З гостей лишилися тільки Андрій Крук та Семен Ворошило.

III.

— А як тепер добратися до Чигирина? — спитав подорожній, спускаючи голос, як звичайно мимохить робить се чоловік непевного часу, знімаючи розмову про щось для себе важне.

— Трудновато, — одповів господар. — Скрізь польськї ватаги.

Приятелі господаря мовчки випустили з уст по величезному звоєви диму, при тім злегка підвелися до гори їх густі брови і все се разом без слів красномовно промовляло про те, що думки у них зовсім однакові з думками господаря.

Подорожній встромив очі в бесідників та обертав погляд то на одне безпечне обличчя, то на друге.

Уже сам погляд сих огняних, зірких очей промовляв про те, скільки пережито вже небезпечностей, скільки перебуто трудностей, яка то звичка зустрічати лихо, яка моторність у боротьбі з пригодами.

— А мені дорога просто у Чигирин, — мовив подорожній.

— Тепер туди просто й ворона не пролетить, — зауважав Андрій Крук.

— А чи далеко до Чигирина? — спитав подорожній.

— Кращеб «далеко — та легко, а то близько та слизко!» — озвався Ворошило, а Андрій Крук уважнійше поглянув на подорожнього, а господар на Андрія Крука.

— Нашому братови, мандрівцеви, нема чого розбирать дорбг, одповів мандрівець: хоч часом дорога випаде й докученька, а береш її . . . Гаразд, як лучиться добрий товариш, панове! Я вам скажу, був у мене добрий товариш — була у мене з ним і добра рада і щира правда!

З останніми словами мандрівця щось особливе мигнуло на обличчях його слухачів.

— Звісно, мовив господар, — добре братство лучче великого богацтва!

— Хороші у Поляків пани, у Турків султани, у Москалів «ребята», а у нас брати! — мовив Андрій Крук.

— Та не всякого пана знати по жупану! — сказав Ворошило.

— Поганий той піп, що угадує свята тоді, як вони проминули! — одказав мандрівець, обводячи їх своїми, іскрявими, очима.

Йому одказували не менш значущими поглядами.

Якийсь час тяглася отся німа розмова, але остільки красномовна, що після неї і слів не треба було: оден одного признали.

— З Січи товариство уклін засилає! — сказав мандрівець, — а мене послом у Чигирин.

— Ми вам вірні друзі і слуги! — одказали йому козаки в оден голос.

— Що нового? — спитав січовик.

— Та один погодився із Москвою, а другий з Польщею перемовляється, Турків на поміч покликав. Люте время! Глибокий сум охмарив козачі обличчя. Журба, прикрита зверхньою безжурністю, вимкнулася на верх і виявилась із усієї сили.

— Мені треба пробратись у Чигирин, — сказав січовик трохи помовчавши.

— Всі шляхи одрізано.

— А Гупин хід?

— У них в руках!

Січовик замислився, але видно було, що його не обманута надія засмутила, не лякала трудність, а що просто він прибрав в умі нових способів та засобів, як краще осягти задуману ціль.

— Слухайте, товариші, — сказав він, подумавши: — мені треба пробратись у Чигирин до Петра Дорошенка. Справа тут йде не про одну голову, а про всю Україну . . . Як я опізнюсь у Чигирин, то . . .

Тут січовик обернув погляд у всі боки.

Господині не було в хаті, діти поспалися сидючи, і він уже хотів був повести річ далі, як раптом зустрівся з утопленими в нього очима, немов двома величезними алмазами, що горіли співчуттям та увагою. Очи сі сяяли з темного неосвітленого кутка хати і тільки добре приглянувшись січовик розглядив там ставну постать дівчинки, що вияснилася непорушно у тінку: вона як оперлася на складені рученята, витягши голівку, встроївши очи, так і застигла, неначе заслухалась.

— Се моя маленька дочка, — сказав господар, оглянувшись слідом за очима січовика. — Марусю, підійди но сюди!

Маруся надійшла до батька. Блискуче світло ударило їй просто в личко і розсипалося по усій її стрункій постаті. Се була справжня дівчина-Українка, з темними оксамитними бровами, з засмаленими щічками, у виштитій сорочці з широкими рукавами, у синій запасці і в червоному поясі. Густе біляве волосся, заплетене у коси, і в косах трохи було кучеряве та лисніло, як шовк. На голові був вінок із квіток; одні з них вже повяли, інші ще були свіжі і трохи пахли.

— Марусю! — мовив батько, — що ти чула з нашої розмови?

— Усе, — одказала Маруся.

— А що?

Марусині очи звернулися на січовика.

Треба в Чигирин, — промовила вона — треба до пана гетьмана . . .

— Слухай, дочко, — сказав батько повагом і стиха — про те, що ти чула, не кажи жадній живій душі, так наче ти й не чула. Розумієш?

— Розумію, тату! — одказала Маруся.

Батько не наказував у друге і Маруся не давала ніякої обіцянки, але про непохитну щирість дівчати не було й сумніву.

— Не треба тобі слухати наших речей, Марусю, — сказав Данило. — Піди, поклич матір з саду; скажи їй, що брати послули.

Маруся покірливо пішла до дверей, але туж мить разом почулося кінське тупотіння, — скакала ніби ціла ватага конниці, чути було на різні товсті голоси гукання, і бліде, як смерть, обличчя господині указалося на дверях.

— Скачуть верхівці . . . ватага . . . — промовила вона. — Просто до нашої хати . . . ось вони . . .

— Пропало все діло! — глухо вигукнув Данило.

Січовик став уже на рівні ноги і держав у руках шапку. Козаки стояли мовчки. Метушні не було найменшої, але знати було, що мисли тяжко напружені були в кожній голові, і що тисячі плянів і намірів повернулося у кожного на умі.

Господиня зачинила двері з-на-двору в сіни і з сіней у хату і стояла, не зводячи очей з чоловіка дожидаючи наказу та розпорядку.

Коло неї так само бліда і в такому-ж замішанні стояла Маруся.

— Ви спить! — промовив Данило, звертаючись до козаків. — Ти роби щось, ший! — сказав він жінці. — Я пішов до товариша ще завидка . . . Козаки прийшли оглянути воли, торгують у мене . . .

— Єсть вихід зі світлиці у степ, — звернувся він до січовика; — йди за мною!

Все се сказане було хутко, а зараз по тому виповнене хутчій, ніж се можна розповісти словами.

В одну мить обидва козаки лежали на лавках і спали завидним сном, підклавши під голови люльки та шапки; світло грало на їх обличчях, ані трохи не трівожачи їх міцного сну, дихання було таке мірне, що по ньому можна було, немов на дзиґарах, лічити время; хазяйка сиділа над роботою, Маруся тож, і обидві щільно потонули в мудрощі мережаних рукавів.

Данило з січовиком швидко переступили темні сіни, одчинили і зачинили за собою двері у світлицю.

IV.

Тим часом ватага пригналася і була вже перед їанком: хропіння коней, переговори верхівців виразно було чути в хаті; потім кілька чоловіків ізскочили з коней, а далі нагло загрюкано у двері і хтось товстим голосом крикнув:

— Ей, ви! . . . одчиняйте!

Не вспіла господиня звестися і спитать, хто там, як двері мало не одскочили од одвірків од нового грюкання і вибита шибка задзвеніла у хаті, упавши до долу разом із висадженою рямою. З шорсткими вусами і широкими вилицями пика зазирнула у вікно, швидко, неймовірно та підзорливо все оглянула і гукнула:

— Чого не одчиняєш? . . . Чого не одчиняєш? . . .

Господиня впустила з рук роботу, але все ще стояла вагаючись на одному місці.

— Одчиняй! — загукало одразу кілька грізних голосів і двері так затремтіли од ударів, що уся хата здригнулася.

Господиня одчинила двері. Ватага чужоземних солдатів вдерлася до хати і з шумом та гамом кинулася шарити по усіх кутках.

Господиня, зібравши коло себе малу дівчорку, нагло розбуджену, перелякану і здивовану, що жадливо сте-

жила за усією метушнею очима повними сліз, стояла осторонь і байдужо дивилася на те, як весь її хатній прибір, усе хазяйське добро кидали до долу, били й нищили.

Тимчасом, як одні присікалися з допитами до Андрія Крука, що позіхав на весь рот замість усякої відповіді і, немов оцінілий од сну, хитався то на той то на сей бік, як хитається свитка на жертці вітряної погоди, иньші штовхали по-під боки Семена Ворошила, який підводився, позирав на них, вважав їх то за кума Гарасима, то за кума Явдокима, і знову падав на лаву, немов підстрелений.

— Сей він! Той самий! . . . Ні, не він! . . . Ні, він! . . . кричала військова ватага, сперечаючись між себе і термосячи обома козаками.

— Де господар? . . . Подавай господаря! — кричав, як не свій, знати, старший ватаги.

— З ранку до приятеля пішов у гості, — одказала господиня.

— В гості? . . . Дам я вам гості! Зрадники! Бунтівники! . . . Що се за люде?

І він, замість того, щоб указати, вдарив з усієї сили нагаєм спершу Крука, потім Ворошила, і з таким виглядом підступив до господині, що вона поступилася назад, немов перед розлютованим звірем.

— Знайомі люде, — одказала вона, перемагаючи після сього мимовільного руку знову своє замішання. — Прийшли воли торгувати у нас, — дожидають чоловіка.

— Так, так, ваша мосць, — обіззався Андрій Крук, встаючи і проганяючи буцім останні сни, — ми прийшли воли торгувати і не застали хазяїна. Що-ж, кажу я кумови, — ось йому, — пояснив від, показуючи на Ворошила, який теж прогнав сон і покірно водив очима по всіх обличчях, ухиляючись зустрічатися з утопленими то в нього, то в Крука з усіх боків поглядами. — Що-ж, куме, кажу я єьому . . . Нема, куме, хазяїна дома, га? . . . Нема — то й нема. На нема й суду нема . . .

— Перестань верзти, дурний хлопе! Хитруни! зна-

ємо ми вас! Повязати їх! — гукнув він до своїх і вони ту-ж мить накинулися на козаків, немов шуліки.

Саме в сей час одчинилися двері і до хати вступив Данило.

— Хто такий? — загукав старший, накидаючись на нього.

— Та колись люде тутешнім господарем звали! — одказав Данило.

— Ей! ви! чи стоїть варта коло двору? Не дрімать! чуєте?

— Коли тобі миле твоє життя, — почав він, звертаючись до Данила, що стояв перед ним — відповідай мені зараз без викрутів: де бунтовник — запорожець? Відповідай просто! . . . А то я тебе в попіл зітру!

Сказано се було чванливо і крикливо. Данило позирнув на доволі грубу постать перед собою, що ледве досягала йому до козацького плеча, і одповів спокійно:

— Не відаю ні про якого бунтовника запорожця!

— Я хату твою в попіл оберну! Я тобі й сліду од неї не лишу! Чуєш?

— Ваша воля й ваша сила! — так само спокійно одказав Данило.

— Та він не втіче од нас! Варто з за сього гарячитись! — сказав другий, тож, знати, офіцер, який скоро лише увійшов до хати, розсівся на лаві і смокав люльку з янтарною пипкою. — Ми-ж мало не з ранку не їли нічого! — додав він протестуючи і тихо зітхнувши.

— Що є їсти? — загукав гнівно старший, нагло і люто кидаючись на всі боки і нюхачи повітря. — Що є? Подавай сюди! Хутко! Подавай!

І він тупотів ногами і лупив своєю шаблею об стіл.

— Жінко! — промовив Данило — поспішай з вечерю.

Господиня проворно узялася готувати гостину. Очи її оббігли усю хату, усі куточки, ніби шукаючи когось і, здавалося, якась тривога промайнула на її байдужому обличчі.

Вона шукала очима Марусі і тепер лише примітила, що дівчина непомітно зникла підчас метушні.

V.

Чудова, темно-блакитна, прозора, тепла ніч таємничо зоріла, коли Маруся спішно вислизнула з хати, проповзла попід гіллястим наметом розквітлої калини, що стелилася по землі, і опинилася в саду. Тут її сховали кучеряві яблуні і густі, як сітка, черешні.

Тут вона постояла, ждучи поки перестане колотитися серце. Кожна жилка в її билася, ноги підгиналися під нею, мислоньки роїлися і мішалися; якісь блискучі образи літали перед очима, а з очей точилися пекучі сльози від нової, досі незнаної туги на серцю, суміш із якоюсь радісною надією.

Від свіжого нічного повітря вона прийшла до пам'яті, нарешті, її сльози припинилися, і думки узяли лад.

Усе навкруги було таке пахуче та свіже, та цвітуче! Усе таке любе і близьке серцеві! Уся сповнена любови і смутку, вона нахилилася і палко почала цілувати траву, квіти, нахилене гілля, звертаючи туди і сюди очі свої, виказуючи усією істотою своєю і вагання, і щиросерду прихильність до чогось, не зовсім ще ясно зрозумілого, але що вже поглинуло усю її душу.

Легенький шорох між деревами проняв її морозом і кинув у жар. Вона припала до землі і уся її біла постать потонула в розквітлому білому гіллі.

Все знову замовкло.

Вона на якийсь час немов прикипіла до землі серед сього німого саду, під м'яким світлом і мерехтінням зір, серед тихомирних пахоців квіток і трави, — всюди округу неї було тихо і вигуки, що долітали з двору, пронизливо тремтіли в теплом повітрі.

Вона хотіла вже була одхилити гілля, що прикривало її, як знову пронісся легенький шорох, такий самий як і попереду, і просто перед нею виросла здоровенна постать січовика між двома високими черешнями.

Марусине серце радісно затремтіло і слідом потім журно та жахливо затріпотіло.

Постоявши трохи, січовик рушив далі — знати простував до виходу з саду над річку. Велетенська постать його здавалася велетенською тіною, — так легко, так тихо і зручно пробіралася вона між густими, міцно сплеченими між собою черешнями та кучерявими яблунями: ані шелесту не було чути, ані колихання не було помітно.

Сама не розуміючи добре, чому і на що, Маруся пробіралася й собі слідом за січовиком, часом лише зупиняючись від тьохкання та замірання серця.

Так обоє перейшли вони через увесь сад, вибралися за огорожу із живої виткої і повзкої зелені і опинилися коло річки.

Річка колисалася між берегами з якимось невгомним ропотом. Побережній комиш сріблився у темряві; золоті зорі миготіли на хвилях і блискотіли у небі. До вяза, що попустив спідне гилля своє у річку, привязаний був човен, хисткий і легенький, як шкаралупа. Сумежна лука, гори — усе повито було тишою, теплом і прозорою теплою імлою.

Тут січовик знову опинився, обертаючи погляд у всі боки і міркуючи, — як нараз почув позад себе діточий тихий голосок і туж мить почув дотик дитячих ніжних рученят. Він обернувся, як людина, якої ніщо не в силі ні здивувати, ні вразити, і побачив перед собою Марусю.

— А що, дівчино? — спитав він її таким рівним голосом, ніби і в зароді не бувало ніякого лиха, ні напасти.

Але Маруся не примогла вимовити й словечка і, тільки ухопивши його за руку, з благанням звертала до нього очи.

Проте сі очи говорили так красномовно і так багато, що січовик погладив її по голівці. Щось схоже на ласкаву ніжність, на жалісне співчуття виявила його нахилена постать.

— Можна пробратися до Чигирина! — вимовила Маруся.

— Яким же се робом, дівчино-порадонько? — спитав він, стиха усміхаючись.

— В степу стоїть батьків віз із сіном, — промовила Маруся; воли пасуться тож у степу . . . Я все знаю, де й що . . . Запряжемо воли . . . Лягай в сіні . . . Я повезу до Книшового хутора . . . Там річка . . . За річкою вже чигиринська сила!

Січовик дивився в блискучі її очи, на її тремтячу легеньку постать, що стояла перед ним, і чув, як колотиться маленьке серденько. Він почув нараз, що його мужнє, загартоване серце немов розтоплюється в грудях, і щось таке з ним подіялося в ту хвилю, що й опісля не міг він до ладу розказати, а тільки замислювався, згадуючи.

— Хто се тобі сю думку подав, Марусю любя? — спитав січовик.

— А я знаю казку, — одповіла Маруся, — як дівчина від розбійників утікла.

— А розкажи мені сю казку, Марусю! — мовив січовик.

— А до Чигирина? — несміливо спитала Маруся.

— А до Чигирина поїдемо, — одказав січовик, ніби обіцяв їй медяника. — Ми, мабуть, узявши берегом у сей бік проберемося у степ? . . . Проберемося? Ну, й добре! А дорогою сказки послухаємо.

Рука об руку вони почали пробіратися берегом як найобережнійше. Зразу долітав до них шум і галас із Данилового двору, але потому облягла їх цілковита тиша, яка лише буває нічної доби на безлюдних берегах річки, коли навіть плески та леління хвиль тільки наддають тиші, а не нарушують її.

— Ану, розкажуй казку, Марусю, — мовив січовик, скоро вони ступили сюди.

Чимало тривоги, чимало надій і острахів хвилювало Марусю, і вона поглянула на січовика з сумним ваганням; січовик споглядав на неї і усміхався. Навіть при непевному мерехтливому світлі нічних світил видно було

в ньому стільки чуткості, відваги, таким чарівником виглядав він, що у Марусі од разу одлягло від серця і зникла уся тремтяча метушливість.

— Ну, починай, Марусю любя, починай! — сказав січовик. — Я страх як люблю казок слухати.

VI.

Маруся почала:

— Жив собі, був собі козак і оддав свою дочку заміж.

— Коли за доброго чоловіка, то й з Богом! — зауважив січовик.

— Козачці не любим був жених, — оповідала далі Маруся, але вона покорилася батькови, пішла заміж і молодий одвіз її до себе в господу.

— Бідна дівчина! — додав січовик.

— Тільки чудна була та господа у молодого, — оповідала далі Маруся. — Стояла вона серед густого лісу і ніде не було шляхів битих і ні звідки ніхто не показувався, — пустиня навкруги. Тяжко зажурилася молода.

— Ще-б не зажуритися! — зауважив січовик.

— І зразу вона ні на що не дивилася, усе побивалася, потому з горя почала до усього додивлятися та усе розглядати . . . Все розкоші . . . тільки їй не треба було розкошів, а заманулося їй довідатися, куди се чоловік її що вечера їздить із товаришами. Але скоро спадуть вони на коней, так од разу їй зникнуть у гущавині, тільки хвильку яку чути кінське тупотіння, а потому знову тихо та глухо.

Ходила вона по усьому домі і од усього дому були у неї ключі. Тільки ніколи чоловік не пускав її в один льох. Льох сей стояв під густими гиллястими дубами; двері чорніли зпід зеленої листви, немов звіряча паща.

— І що вони таке ховають? — подумала молода.

Подумала і зараз до льоху. І бачить на засуві такий замок, що й в десятьох його не підняти.

Постукала у двері, ніби об камінь — так глухо. Поглянула у щілину — темно, як у криниці.

Коли се зпід порога щось блиснуло, як іскорка. Вона припала до землі. Щось блищить!

— Що воно таке? — думає собі вона.

І хоч страшно, проте засунула руку і вхопила.

Чує — щось холодне. Зирк, а то обрублений біленький мізинчик і на ньому перстеник.

— Довідалась я, — думає молода; — їздять вони на розбій.

А молодий був такий ласкавий.

— От і впізнай людину з виду! — мовив запорожець.

(А тим часом уже почало світати. Передранішній вітерець перелітав по степу. Вони все йшли понад тихими берегами рука за рукою.)

— Почала молода думати-гадати, що їй робити, так думала вона, що в голові у неї шуміло, неначе під млиновим колом. Навкруги усе чорніли ліси, такі густі, як стіни. Пустиня така навкруги, що в ній лише заблудитися можна, а не знайти притулок або вибратися до живих людей.

Куди втікати!

Довго вона думала й передумувала. Сонце уже закотилося, а вона все думає. Зорі висипали на небо, а вона все думає.

Коли чує: їдуть!

Увіходить чоловік і такий радий їй.

— Я за тобою скучив! — каже.

Простяг до неї руки, а вона бачить на рукаві у нього кров!

— Що се на рукаві? — питає.

— А се я полював червоного звіря, — одказує й сміється.

Почули товариші й собі засміялися.

Поглянула вона на чоловіка — був він їй нелюбий, а се ще й страшний став.

Поглянула вона на його товаришів — жадного доброго обличчя не має!

Подумала вона, яково то жити з ними, забула про усякі страхи і поклала утікти.

— Утічу світ за очи!

Січовикови дуже подобалась казка; хоч які думи клопотали його голову, проте він так дививсь на Марусю і так усміхався, наче його солодким медом частували.

— Тільки дождалася, що усі поїхали з дому, зараз вона щільно позачиняла й ворота, й двері, й вікна, і узялася бігти лісом.

Ні шляхів, ні стежок, жадного сліду не було, тільки вечірня зоря присвічувала їй і по ній вона путь держала.

Усю ніч вона, все йшла та йшла, а ліс усе густіщий та густіщий, все темніщий та темніщий.

От ледві-ледві стало на світ благословитися і тихо-тихо стали пробіратися у ліс червоні стяги. Вона вже подумала собі, що у досвіта їй веселійше буде, коли се чує — за нею погоня, і все ближче та ближче. Гілля тріщать, коні пирскають, чоловіків голос грізно лунає: найду! і його товариші переговорюються: ось тут вона! он там вона!

Зиркнула вона туди-сюди: не має ніде притулку!

Тільки одне дерево стоїть, розкинувши кошлате шадро; вона хутчій до того дерева, вилізла на самий вершечок і притаїлася.

Але поспішаючи упустила хустку з шиї, і коли погоня добігла до того місця, зараз усі вони й побачили білу хустку на землі . . .

— Ай-яй! — мовив січовик жваво.

— Зараз усі покрикнули: «її хустка! її хустка! вона тут! вона недалечко! вона в сей бік утікає!»

І стали шукати, нищпорити, шаблями гілля рубати, кіньми куці топтати.

А тут чоловік і говорить: чи не забралася вона де на дерево?

Ухопив свого списа і що було сили почав ним колоти проміж гілля.

— Ай-яй! — сказав січовик. — Бідна молодиця! натерпілась же вона лиха!

— Коли се острый спис устряв їй в бік, потóму влучив у руку, потóму черкнув об плече — вона не крикнула, не зойкнула, та тепла кров так і закапала, так і закапала з дерева . . .

Січовик знову розжалобився над бідною молодицею: охав та ахав він дуже жалібно.

— Краплини її крові улучили просто на голову чоловікови. «Ох, яка тепла роса капає з сього дерева!» — сказав він.

— Видно, побігла вона десь далі, — говорять йому товариші.

— Далі на здогін за нею!

І усі розсипалися у лісовій гущавині.

А вона тоді тихенько злізла з дерева і знову узялася бігти.

Довго вона бігла, дуже довго і вибігла на дорогу і бачить — їде шляхом старий козак, і везе віз із сіном. Кинулася вона до козака і почала його благати: «Возьми мене, чоловіче добрий, сховай мене де-небудь! За мною женуться! Мене піймати й убити хочуть!» — А козак їй і каже; «Та ось я везу сіно; лягай на возі, зарийся як найглибше, та тільки лежи тихо!»

— Бравий козак! дай йому Боже здоровля чорт-зна поки! — мовив удоволений січовик.

— Ледві вспів старий козак зарити її в сіно та махнути на волів батогом, аж тут і погоня надбігає.

— Чи не бачив часом молодиці? — гукають до козака. — Куди вона побігла?

— Не бачив, — одказує козак.

— А що ти везеш?

— Сіно везу.

— Добре сіно у тебе? Ану, взич-но трохи нашим коням.

Козак спинив воза і скинув сіна для їхніх коней.

— А в тебе, либонь, ще люлька не погасла? — питає оден розбійник.

— Ні, курить ще, — одказує козак.

— Дай-но запалити.

Козак подав їм свою люльку і вони почали оден другому передавати її та свої запалювати.

А отаман і люльки не розпалював, і коня свого не годував, підійшов до воза і схилив на нього свою грізну голову, та все глухо твердить: знайду її! знайду!

А вона все се чує і навіть гаряче дихання його чує.

Так минула чимала година, поки товариші не гукнули:

— Отамане! на коня! уже день ясніє!

І всі вони зпали на коней та помчали у темний ліс . . .

А старий козак поїхав далі і привіз молодицю до батькового двору.

— Хай щастить їй доля! — сказав січовик. — Чудова казка, Марусю люба, і велике тобі спасибіг за неї! Хороша, хороша казка! Така хороша, що й не вимовиш словами!

VII.

Вони ні на хвилину не задержували ходи і увійшли уже чимало.

Зоря ще не розсвітала, але м'яке, тепле нічне повітря уже посвіжішало, з давнього монастиря, невидного за неясними обрисами далеких лісів, ледви чути було благовість і якесь особливе тихе дзвеніння перебігало по побережньому комишови, і річка, далеко заточившись у м'який беріг сонною затокою, верталася звідти, немов зненацька розбуркана та стурбована, котила хвилі вперед і бурхала безпуття та гучно, потому все більш та більш уймала пориви хвиль та бризки і ховалася з очей, глухо ропчучи.

Коло сеї затѣки вони узяли в иньший бѣк.

Ні шляху не було, ні стѣжки, але Маруся добре знала місцину і незабаром вивела січовика в чистий степ.

Їх обдало міцними, острыми, тверезими пахоцями тільки що скошеної степової трави та квіток, що йшли од величезних, розкинутих по степу стогів сѣна; січовик пильно обертав погляд у всі боки. Недалеко позад себе угледів він у присмерку житло людське, укрите тѣнею від густого дерева.

— Се наша хата, — сказала йому Маруся. — Загородь близенько — по переду.

— Веди, Марусю, — сказав січовик.

І хоч ніде поблизу не видно було й ознаки якої-будь загороди, та він, не вагаючись й каплі, ступав у легенькі слѣди Марусі.

Не вспіли вони ступити пять кроків, як Маруся промовила: «тут!» і вони опинилися над чимось ніби простора яма серед рѣвного степу, спустилися в неї, і на самому споді січовик примітив вербову загородь, а в ній дві парі пишних круторогих волів, що здавалися крутими горбами на рѣвній поверхні.

Маруся одчинила загородь і тремтячою рукою погладила злегенька спершу одну, а потім і другу рогату голову. Легеньке ласкаве микання було їй на одвіт і, немов розуміючи, що найголовнѣйша рѣч тепер обережність та тиша, воли, виведені з загороді, ступали по степу, мов важкі човни на тихих хвилях — нечутно, рѣвно, швидко.

Віз стояв недалеко від стѣжка, високо накладений сѣном.

— Що? — спитала Маруся, побачивши, що січовик спинився і дивиться на неї.

— Якаж ти маленька, Марусю! — промовив січовик. — Якаж ти маленька! Кожен вважатиме тебе скрѣпш за степового жайворонка, як за діловиту особу!

І справді Маруся була не величка, а серед безкрайого степу, коло величезного воза, запряженого дужими

волами, поруч із велетенським січовиком вона здавалася ще дрібнішою, ще хрусткішою, і ще більш безпомічною.

— А ось мамину хустку забули коло воза, — одказала Маруся. — Я завяжу її по баблячи і як сяду на воза, та здаватимусь бабою . . .

І вже її великі очі дивилися на січовика зпід баблячої повязки, під якою счезла кучерява світло шовкова голівка і рожеві плеченята.

Січовик усміхнувся і довгу хвилю не приміг, чи не хотів вимовити й слова.

Голос його був дуже тихий, коли він знов заговорив.

— Ти добре знаєш шлях, Марусю?

— Знаю. Усе просто до озерця, а коло озерця шлях поверне праворуч і тоді видно буде хутір пана Книша, а за хутором уже вільний путь до Чотирина, казав пан Крук батькові . . .

— А ти знаєш пана Книша?

— Знаю. Він приїжає часом до батька усячину купувати.

— А як він тебе, гадаєш, привітає?

— Не знаю, як привітає:

— А коли зле?

— Або-ж він зрадить? . . . і одповіла і разом із тим спитала Маруся. — Він до батька ходить . . . він приятель . . .

— А чи знаєш ти, Марусю, що тепер скрізь по всіх усядах військо стоїть, скрізь вороги вештаються? Знаєш, Марусю, що тепер, місто квіток, мабуть по обидва боки шляху сувої диму здіймаються од пальби, різня йде!

— Знаю! — одказала Маруся.

— Зазиратимуть недобрі ворожі очі тобі в лице, і коли ти зібешся на одному слові, коли тільки затремтиш — усе пропало!

— Я не зібюся на слові, не затремчу . . . Я не боюсь ворога, я тільки боюся недолі!

— Марусю, знаєш, може смерть нас спіткає . . .

— О, перш треба тобі у Чигирии достатися! — промовила Маруся.

І скільки благання і рішучости було в її тихих словах! На сьому стала їх розмова. Воли незабаром були запряжені.

— Марусю, — сказав січовик; — коли тебе хто спить, не впадай коло воза, як пташка коло гніздечка . . . розумієш?

— Розумію! Треба бути як ти.

— Усім кажи, що везеш сіно до пана Книша, а як що щасливо доберемося до Книшового двору, то ти скажи тому, хто вийде на зустріч: «чудові руна у вас, хоч і не спіли ми жати то добре!» Чуєш?

— Чую, — одказала Маруся.

Січовик зарився в купу сіна на возі, Маруся сіла за погонича, воли рушили і віз, хитаючись та перехиляючись, потягся росистим степом.

Зорі починали вже згасати; вітрець став жвавійший і краплини роси замиготіли видніше у траві.

VIII.

Тихо посувався величезний віз степовим шляхом; при світлі погасаючих зір мигтів степ, недавно викошений і уже густо і м'якко застелений молодю травою та квітками, усипаний ще не зівялими стогами запашного сіна. Тихо посувався величезний віз шляхом. Тихо було навкруги, і два-три гукання в далечині, два-три далеких постріли ще більше давали відчувати сю тишу.

Перед Марусею розбігався крайовид на всі боки широко та далеко. Кожний найменший звук ловило її чутне ухо: найменше шелестіння трави, або пташиних крилець, — і безсумнівно очи її зверталися на всі боки і стежили за кожною точкою. У тьмі літнього досвітка не видно було виразно її личка, нічим не виявляла вона своїх думок, чи почувань, але уся невеличка постать її

на версі кошлатого зеленого воза говорила про її невсипущу пильність, про її томливу тривогу.

Нараз почулося тупотіння значної кінної ватаги; праворуч указалася юрма верхових та скажено летіла до Марусиного воза.

Кілька диких, похриплих голосів здалека загукало до неї:

— Стань! стань!

Вона спинила воза.

Миттю обступили її і нечемні питання на чужій для неї мові посипалися з усіх боків:

— Куди? . . . Звідки? . . . Чія ти? . . .

— З хутора, — одказувала Маруся. — Данила Чабана дочка. Везу сіно на хутір Гони, до пана Книша.

Заспокоєні верхівці розступилися трохи і хриплий голос мовив з досадою.

— Я-ж казав вам, що фальшива тривога, а ви полохаєтеся, як степовий птах! Ну де-ж ваші польські шпігуни?

— Про те ніякої біди не сталося од того, що ми проскакали пів верстви у бік! — одказав на се другий голос, видимо якоїсь молодой, рухливої та безжурної людини.

— Коли в голові гуляє вітер, то все не біда! — незадоволений пробурчав перший.

Дальше бурчання заглушив свист нагая і тупотіння коня, що рванувся вперед.

— Ох сердитий який! — промовив другий голос із легким сміхом. — За мною, хлопці! Віз захопіте!

Ватага рушила і під його вартою рушив Марусин віз.

Куди дівчина не обертала свої очі, усюди бачила вона коло себе похмурі, зловіщі постаті, грубі суворі обличчя; усі їхали ходюю і немов одпочивали, поринувши у свої думи і на час забувши про сторожкі козацькі звичаї. На одних обличчях знати було сум, на інших турботу, або невгавучу одвагу, або байдужність до всього в світі.

Попереду гарцювали два офіцери і либонь сперечалися. Не чуючи їх слів, Маруся угадала, що один — веселий, молодий — по його живій, рухливій поставі, по його швидких і наче різких рухах, а поруч його — незадоволений гладкий товариш, який здавався важким чугунним зливком, що тяжко пригнітав нетерпливого, гарячого коня. Силкуючись не упустити ніякого речення, якими перекидалися з рідка між собою в ватазі, Маруся намагалася теж одгадати, про що сперечалися старші, що гарцювали по переду — чи не про її воза? Чи вони забули про нього? І що далі буде? І як зустріне її пан Книш? І чи доїде вона до пана Книша? І чи пощастить йому достатися до Чигирина? . . .

Тихо хитаючись та перехиляючись, посувався віз. Останні нічні тіни мали вже зникнути; передсвітню здорову, проникливу свіжість уже було чути; поважні воли виступали тепер бадьоріще, муштровані коні, не змінюючи звичайної військової ходи, тулилися ближче до воза, витягали голови, і залюбки висмикували жмутки запашного сіна.

Нараз щось примусило Марусю мимохіть звернути устромлені в далечінь очі в ліво і вона зустріла допитливий, пронизуватий погляд інших блискучих очей — погляд, який стежив за нею уважливо і з непевністю.

Коло самісінького воза, черкаючись об нього, їхав уже не молодий верховець. Очі дівчини, при звичайні до присмерку, добре розгляділи кожну грубу рису його живого, розумного обличчя. Він глядів пильно на неї, і без слів можна було зрозуміти його погляд: «Чудне отсе мале дівча! Чудний і той, хто обібрав сю крихку цяцьку за погонича серед ночі, неспокійного, непевного воєнного часу!»

— У тебе, дівчино, рідні батько та мати, чи ні? — спитав він несподівано Марусю, і помітивши, що вона не розуміє його мови, каліченою українською мовою переклав їй своє питання.

— Рідні і батько і мати, — одказала Маруся.

Погляд його впився в неї ще більш непевно і став іще допитливіший та пронизуватійший.

Марусі здалося, що якийсь крижаний покрів покрив усе її тіло і холод проняв її усюди до самого серця. Степ перевернувся у неї в очах, немов небо в бурливих хвилях, у голові закрутилося, але вона пам'ятала наказ січовика і, жадаючи бути як в і н, промовила рівним, хоча не жвавим, голоском:

— А ваші батько та мати живі? . . . Багато у вас родичів? . . . Єсть у вас діти? Дочки, чи сини у вас? . .

Не знати, чи тихий здержливий голосок, чи звичайне питання розбуркали заглушені радощі та тугу на серці, тільки вони прокинулися і допитливе, підзорливе обличчя, що наповнило Марусю томливою трівогою, стало якимось ігрищем то охмарюючих його тіней, то світлих просвіток: спомини, образи, жалоці, боясть, надії, здавалося, душили сильну людину, підступаючи живими лютими припливами. Чудно гляділи тепер на Марусю сі неймовірні, попереду допитливі очі, ніби жадаючи знайти в її образі якийсь иньший, далекий образ, що заставляв, може колись усміхатися тепер тремтячі губи.

— Так, у мене єсть дочка, — промовив він помовчавши чимало.

— Велика? — спитала Маруся.

Він усміхнувся. Мабуть перед його очима промайнула дуже маленька, немідна, хрустка постать, коли вважати на його трохи томливу усмішку.

— З тебе завбільшки, коли ще не менш, — одказав він і тяжко замислився.

Офіцери, що гарцювали по переду, все сперечалися; одному не обридло підюжувати, другому не опостинуло буркотіти; се була либонь забавка кожному з них у вільному, дикому, нудному життю.

Нараз у задніх лавах хтось у пів голоса заспівав: «вспомни, вспомни, моя любезная, нашу прежнюю любов!» і Маруся, у якої кожен звук викликав цілу низку мрій про Чигирин, про пана гетьмама, про нього, уся

здрігнулася від звуків глухого, дужого голосу не молодого верхівця, її допитувача, який тихо про себе підспівував розпочату пісню. Спів скоро зійшов у нього на якийсь пристрасний, гіркий шопіт, тим часом як заспівач, явно захоплюючись, розпинався ще голоснійше і такими хвилями суму та безжурности, жалю та відваги, що люто допікав до живого. То той, то иньший голос підхоплював пісню; нарешті усі голоси заразом підхопили її і зімлялись у оден гук, що далеко розкотився по степу.

Коли пісня стихла, усі добачили, що розвидніло, немов досвіток виступив десь із-за нагло розчинених дверей, а не розжеврівся помалу. Недалечко від шляху видно було тихе, невеличке озерце, окрите немов димовою пеленою, ранішнім туманом; од озера праворуч звивався м'який чорний шлях до хутора, над яким стояв тонкою прямою цівкою дим.

Се виднівся хутір пана Книша.

Моторошно було в присмерку теплої ночі, в присмерку ранішнього світання, але при блискучому сяві благодатного ранку стало ще моторошніше. Весела величність природи якось дивно впливала на душу, то розтравлюючи її, то втихомирюючи, то наловняючи якимось подвійним чуттям — страху і надії, які счеплювались і боролися не перемагаючи оден одного, як борються з собою два однаково дужі — огонь і вода, що не зіллються ніколи.

Маруся шукала очима підстаркуватого верхівця, який одіхав од неї і зник в юрмі серед иньших, і її очи скоро одшукали його та стрілися з його очима. В його погляді не було вже ні допитливости, ні гострого нагляду, — якесь вагання, якась непевність та острах розіллялися по усіх рисах його грубого, хижого обличчя і дивно його мягчили.

— Господи ти, Боже мій! яка малеч! — мовив оден із ватаги, углядивши Марусю при світлі сонця. — І їде собі байдужісінько: ні пороху, ні кулі не боїться.

— Та таку дрібноту ні одна куля, гадаю, не возьме, — одказав другий. — Все одно, що макове зерно.

— У них і дівчата не боязкі — се вже такий народ, — устряв до них третій. — Я, скажу вам, бачив, як під час самої колотнечі, кров хлющить, земля дріжить, і січуться, і вмірають, а вона собі ходить поміж них та вибирує своїх, наче в саду ягоди, їй-Богу!

— Тай гине-ж їх скільки! — сказав іще один бесічник, що прилучився до них.

— Та усі ми загинемо так чи інак, — сказав хтось із боку. — В тім тільки й річ, щоб загинути найлуччим робом! От що!

З далека донеслося кілька пострілів і гук од них, немов чари, в одну хвилию сполохнув усі иньші думки, усі иньші почування: роздум, що було обняв де-кого, розпочатий помисел, у половину висловлена думка, не висловлена відповідь, — все се урвалося, немов перетята острими ножицями нитка, і уся ватага разом перекинулася немов в одну істоту, що чутко нашорошила вуха і готова була до одсічи.

Офіцери теж припинили свої коні і перестали сперечатися і дражнити один одного.

Постріли залунали знову.

— Се з нашого боку! Запевне, се з нашого! — скрикнув молодчий офіцер.

— Гайда, гайда! У підмогу! Се наші б'ються! Ей, Іване! Пристав воза до хутора та розпорядись . . . Вперед!

Маруся не встигла ще й зміркувати до путя, у чім річ, як уже ватага помчала як вихор і скоро зникли з очей усі, окрім Івана, якому було наказано «приставити воза і розпорядитися». Немов дикі птахи, не оглядаючись, усі знялись вони і полетіли, тільки підстаркуватий москаль, що розмовляв із нею, обернувся і ще раз поглянув на неї.

— Торкай, торкай, мала! — промовив Іван, запалюючи коротеньку люльку.

Маруся позирнула на Івана. Він їй здавався чимось подібним до їжака.

— Торкай! торкай! — сказав він суворіще у друге.

Віз посувався помалу вперед, до Книшового хутора; замигтіли засіяні, але подекуди немилосерно витолтані, витолочені поля, постріли долітали все частійш і частійш, і непомітно підіймаючись на згористу могилу, через яку звивався далі шлях, Маруся вгляділа якись намети і шатра, а над ними стояли сувої чорного диму і вибухали в ряди-годи огняні язики червоного полум'я. Часом у голосному ранковому повітрі чути було людський голос і стогін, ледве виразне жалібне ревіння худоби і дитячий плач, і галасування дробини, та тріскання од руїн людських осель.

З'їхавши на самий шпиль могили, Маруся як на долоні побачила здалеку бойовище. Вона угляділа село у полемі дві постаті, що бігли, самі не знаючи куди вхопившись за руки, перелякані, з жахом; розпізнала кілька жіночих постатей, що нерухомо простягалися посеред степу; і на її очах падали стогнучи люде, мчалися перелякані коні без їздців, рідчали люті ватаги, застелялася земля трупом та пораненими; трава, змочена теплою кровю, темнішала. Небо мало якийсь зловіщий червоно-синій одтінок. Купи пороху кружляли хвилями.

А просто перед нею зеленів і пахнув хуторець пана Книша і віз тихо до нього посувався все ближче та ближче. В гущавині густого саду уже виріжнювалось різнородне дерево і кущі зі своїм мережаним листом і квітками; в одчиняні ворота побачила вона темно-жовтих, перістих курей, що походили по широкому двору, порослому м'яким оксамитним муріжком і заставленому усякою хазяйською справою та знаряддям; коло воріт сиділа величезна кудлата собака; вона вже угляділа на шляху воза і ждала його байдужно та нильно, як особа, що вже досить бачила де-чого у своїому життю, і давно вже поклала собі за правило не квапитися виявляти свої почуття.

ІХ.

Ледве віз спинився коло воріт, як перед Марусею опинився хлопчик літ п'яти, схожий на орля, рум'яний та дужий. Коли-б він справді був степовим орлятем, то й тоді він не зміг би ні проворнійше налетіти, ні устроїти сміливіше в Марусю погляду, ні хутчій оглянути і її, і воза і воли.

— Чи дома пан Книш, хлопче? — спитала Маруся.

— А ви приїхали до діда в гості? — спитав місто одвіту хлопчик.

— До діда; дома дід?

— Дома.

— А деж він?

— Оттам у саду, а може в хаті, а може на толоці.

— Поклич діда, хлопче.

Але дід уже наближався до воріт.

Трохи похилий, простодушний дідок у сільському полотняному убранні, — в сорочці та широких штанах, у солом'яному капелюсі.

Він почтиво уклонився приїзжому воякови і зараз же впізнав Марусю, і ні каплі не виявив здивовання, пеначе її ждав, немов такі одвідини були найзвичайнішою річю.

— А, дівчинко мала! — мовив він; — чи здорова та весела? Милости просимо у господу, а коли у хаті занудишся, то от Тарас знає, де є суніці і де поспіла малина. Можна тож забавитися пампушками, або маківниками. Єсть і пиріжки про запас, — такі пиріжки, що розважать голодну душу.

Іван почув слова маківники, пиріжки.

— У тебе, либонь, у господі не без припасу? — промовив він суворим голосом, але в якому чути було нотку вже м'якшу, викликану уявою пирогів та інших страв.

— Дякувати Господеви! — одказав господар; — милости просимо в господу.

Що який то привітний, що який щирий, який немуканий, здалося, господар був пан Книш!

— Милости просимо, дорогий гість . . . не сподівався, а Бог і послав . . . і послав! . . . От несподіваний, та за те дорогий гість . . . Милости просимо, милости просимо!

«Несподіваний, але дорогий гість,» втомлений і голодний, не починав ніякої розмови, ні пояснень і пішов слідом за господарем, випростовуючи намучене тіло, позіхаючи, чухаючись — словом, користуючись рідкою нагодою поніжитись тілом і душею, поклавши собі за річ певну, що господар — простак і добрячий мужик, і тільки піклуючись про те, що то за пиріжки у нього, що то за страви та напої.

Маруся заїхала у двір і тож пішла за ними, а за Марусею хлопчик Тарас.

— Пане Книше! — сказала Маруся. — Яка чудова ярина у вас! Хоча-б і не стигли ми жати — то все добре!

— Слава Богу, дівчинко, слава Богу! сього року все добре уродило! — одказав пан Книш, не обертаючися.

І хоч би хоч трошки затремтів у нього голос, або став вищий чи нищий, хоч би от стільки стрепенулася його постать, або прискорив він чи задержав дрібну, поспішну ходу, хоч би капелинку змінився де в чому його вигляд хазяїновитого господаря, трохи чванливого своїми пирогами, що з тайним торжеством спішив почастивати і наперед уже лукаво усміхався, бачучи утішне здивування гостя, з першим шматком його страв, які либонь, ставив він вище усього на світі.

— Що-ж се? він не зрозумів?

У Марусі тяжко замліло серце; вона не знала, що думати та діяти, і постановила знову тож саме: бути, як він.

То-ж вона більш нічого не сказала і увійшла в господу. Се була простора, прохолодна, біла як сніг хата,

з широкими лавами, із столом застеленим білою скатеркою, з глиняною долівкою. По стінах подекуди висіли пучки у-пів зів'ялого запашного степового зілля; в кутку, за образами, позалипаними білими рушниками, тож висіло зілля і змішувалось із сухими торішніми квітками, із свяченою вербою і зеленосвятковим зіллям.

Господар запросив садовитися і, знати, увесь заклопотаний частуванням, увесь зайнятий чванливим бажанням не осоромитися і виказати своє господарство з найлуччого боку, метушився накриваючи стіл, бігав у льох, рився в коморі, бряжчав посудом, опускав до долу ложки, переливав щось із одної пляшки в другу, лазив на торище за копченою ковбасою; і через ці щирі клопоти мучив усе дождиванням голодного гостя та звертав усі його помисли тільки на ці клопоти та їх ласі наслідки, вселяючи в нього вдячність, разом із досадою та нетерплячкою, які одначе не переважали першої.

— Та ти, господарю, не турбуйся вже так задля мене! — говорив у ряди-годи гість.

— Не можна . . . не можна . . . дозвольте, пане . . . як звать вас, добродію? — одказував щирий господар.

— Та мене звать Іваном, — одказував той зітхаючи і покоряючись.

— То вже дозвольте, пане Іване, почастувати вас чим Бог послав. Вже дозвольте!

— Ми люде військові, ми не звикли солодко їсти — нам аби не голоден, тай доволі! — на свою користь силкувався вмовити пан Іван.

— Ні, ні, ви вже дозвольте! — одказав господар.

Маруся сиділа на лаві, намагаючися бути, як в і н, з виду спокійна і тиха, але такі припливи та відпливи надій і страху вона відчувала, що ніхто того й розповісти словами не зможе, та рідко хто зможе собі уявити.

Хлопчик Тарас, доволі надивившись з кутка на гостей, глядів у вікно і числив постріли, що ясно долітали до хутора.

Нарешті усе для снідання було наготовлено і пан Іван

після довгого ждання накинувся на його з якимось ворожим чуттям і з грізним видом вояка, що не шанує осолоди смаку; але хутко, дуже хутко, він якось увесь пом'якшав, навіть перейнявся трохи ввічливістю, а після кількох чарок усяких наливок очи йому посоловіли і зайграла невиразна усмішка на устах.

Хозяїн у ряди-годи пригадував собі про які небудь нові, заховані десь ласощі, і то ходив у льох, то лазив на горище, питаючи попереду дозволу пана Івана.

А пан Іван уже не перечив, тільки кивав йому головою на знак того, що йому се здається добре і що він на все згоден.

А ти що-ж, Тарасе, галок числиш? — сказав господар до внука; — пішов би та сіна підкинув волам. Се у мене такий робітник, що кращого й не треба, — дарма, що ще до неба не виріс! — додав він, звертаючись до пана Івана.

На се пан Іван хотів відповісти щось поважне, але поважного нічого не одказав, тільки помалу та невиразно усміхнувся.

Тарас скочив зараз з лави і побіг до дверей.

Маруся не примогла стерпіти муки, тож устала і мовила:

— І я піду з Тарасом.

— Іди, іди, малесенька, — одказав їй господар, і коли вона йшла поуз його, він погладив її по голівці — тільки погладив по голівці і неначе якими чарами вернув їй певність і бадьорість.

— Господарю! — мовив враз пан Іван, з безнадійним силкуванням збираючи до купи думки та пояснюючи справу: — сіно наше . . . узято сіно в полон . . . дай викуп . . . великий викуп давай . . . се добре . . . дуже добре . . .

— Ваша воля, пане Іване, одказав господар. — Хоч сіно, хоч викуп беріте, ваша воля!

— Ну, се добре, — одказав пан Іван. — Се . . . се добре . . .

Х.

Вийшовши на двір Маруся побачила свій віз на тому самому місці; Тарас таскав із нього оберемками сіно і підкидав волам, а воли велично, з достоїнством приймали належите трактовання. Третьячи непомітно ходила Маруся коло воза, силкуючись відгадати те, що її мучило.

Довго вона оттак кружала, немов підбита пташка над зруйнованим гніздом; Тарас, сповнивши доручене йому діло, заговорював до неї про се, про иньше, але вона одповідала йому коротко — усю її істоту перейняли були турбота, тривога та надії.

Розваживши, що се кружанне коло воза може накликати підозріння, вона одійшла од нього і тинялася по широкому дворі; вона заглянула в густий садок, позирнула в далечінь у поле.

— Що діяти? Що буде? — думала вона.

Коли се, йдучи поуз купи каміння, накиданої у дворі, вона почула голос, що ясно промовив:

— Спасибі, Марусю малая! Не бійся нічого, все гаразд!

Вона туж мить упізнала сей голос і вражена радіщами, мов стрілою, разом счарована та знесилена від мук і тривоги, які разом отсе зникли, похитнулася, ледве не впала і сіла на землі, не маючи сили ступити далі й кроку.

Помалу вона прийшла до памяти і уважно придивилася до місцини: купа каміння, коло якої вона сиділа, видимо була накидана тут дуже давно, ще як мурували льох, якого камінна продухвина виходила у двір, і каміння, що лишилося зайве, з того часу видно й не займали, бо воно приросло травою та кропиваю геть усюди.

— Чи не почулося мені? — подумала Маруся, уся завмираючи від млости.

Але голос, виходячи знід землі, прогучав у друге.

— Вірна моя дівчинко! Розваж своє серденько! Перепливли ми саму бистрю, — на березі, дасть Бог, не потонемо!

Маруся довго не рушалася, все ще прислухаючись. Від його слова, як чарівничого наказу, серце її наповнилося живою радістю, і тому на лиці заграв такий яркий, щасливий румянець, очи так засяяли і засвітилися, що Тарас, що гарцював по дідівському дворі, то в гордому виді гетьманського коня, то в грізному виді самого гетьмана, то узявши на себе лик хоробрих козацьких отаманів та полковників, то нарешті розпалений своїми гарними і славними ролями, свавольно стрибаючи та плигаючи у своїому власному виді, опинившись перед чужою дівчинкою зачудувався переміні в ній, спинився перед нею в якомусь ваганні і втопив у неї свій орлячий погляд.

— Що їй дід дав? — подумав він. — Що?

Перед ним замигтіли і почали літати якісь неясні привиди смашних маковників у меду, солодоців, коней-медяників, смажених оріхів та иньшого добра. І що більш глядів він на чужу дівчину, тим привиди сі ставали фантастичніші, принадніші, а разом із тим усе більш дражнили та хвилювали його. Не розуміючи, сподіваючись, він стояв та дивився, більш як коли-будь похожий на хижке орля, що розпростало крила, нагостило дзюба та зірко оглядає оком, в який бік летіти за здобичю.

Він весь здригнувся, коли Маруся заговорила:

— А що, хлопчику, може підемо з тобою у садок?

— Підемо, — одказав він трохи вагаючись, як людина, що ще непевна, чи виграє вона од сього, чи програє. — А що дід дав?

— Кому? — спитала Маруся.

— Тобі?

— Нічого.

— Так обіщав? Що обіщав?

— Нічого.

Тарас глянув на гостю шильно і непевно.

— Чого-ж ти така рада? — спитав він.

— Я?

Вона хотіла була сказати: «я не рада,» та не при-
могла, і сказала тільки:

— Ходім у садок.

І вони пішли у садок, і гуляли там, і рвали ягоди,
обмірковували усячину.

Хлопець Тарас до мірковання був охочий; особливо
міркувать про те, як би те, або иньше він впорядив, як
би був паном гетьманом, і вже певно нікому не зчислити,
нехай він буде й числосір, скільки на словах передувив
він усякої невіри, скільки городів обезпечив, скільки сіл
та слобід збогатив. Речі хлопця Тараса були принадні
тоді, як мед; а дивлячись на нього, можна було з певністю
покласти, що й діла його не будуть полиню.

Я не знаю, чи багато є на світі чого кращого від гу-
ляння в запашному, свіжо пахучому, густому саду, коли
серце грає і уся ваша істота, після пекучого дождання
та томливого вагання, неначе сміється! Дай Боже погу-
ляти так усякому доброму чоловікови хоч раз у життю!

Так гуляла Маруся, ходячи слідом за Тарасом по
усіх кутках і закутках сада і розмовляючи про се, про те.

А Тарас, водячи гостю по саду, частуючи ягодами та
забавляючи розмовою, все таки деколи поглядав на неї з
непевністю і ніяк не міг одігнати од себе тих неясних,
принадних привидів таємничих маковників, бубликів, со-
лодощів та усяких иньших смашних річей, які десь бли-
зько є і з'являються перед ним кожен раз, як тільки
зверталосся до нього сяюще обличчя гості.

XI.

А сонце тим часом височенько підбилося, і сяло, і
вигравало так, що ніде сливе тіни не було, а як що де і
вилучалася, то все таки її як-небудь та пронизував, як-

небудь та переймав, як небудь та зачепляв соняшний промінь. Його тепле і ярке світло навкося упало в хатне вікно, біля якого заснув нагодований пан Іван і, мабуть, своєю м'яккістю та теплом збудив його, непривичаєного або вже давно одвиклого од усякої м'яккості та теплоти на білому світі.

Пан Іван хоч пробудився, та де-який час не розплющував очей, а тільки зітхав та якомсь жалібно усміхався. Сею усмішкою немов хотів він вимовити: адже я добре знаю, що од усіх теперішніх пестоців і сліду не лишить-ся, як тільки я розплющу очі; я пак знаю се і розумію!

Але нараз він скочив, як опечений, обличчя знову мало звичайний байдужо-похмурий і навіть трохи ворожий вираз, і проворно осмикуючись та збіраючись, він ворожо оглядав білі стіни, на яких йграло веселе соняшне проміння.

В хаті не було нікого; він гукнув голосно і одрив-часто:

— Ей, господарю!

Гучний був голос у пана Івана і покотився по дворі по всіх кутках. Маруся і Тарас метнулися до хати і пригаївшися за кущами бозу та калини, дожидали, що буде.

Кругом було тихо і нічого не було чути, окрім гомону та руху літнього погожого дня.

Пан Іван гукнув знову, голосніше і більш одривчасто як попереду.

— Ей, господарю! Чи тобі позакладало?

І зовсім готовий в дорогу, в шапці і приладжуючи як найзручніше списа, пан Іван стусонув у хаті двері каблуком, розчинив їх навстіж і спинився, не знаючи, куди лучче йти: сіни були прохідні і з обох боків по траві викладалися стежки, і там і тут стояло різне сільське знаряддє. З третього боку були на половину одхилені двері у світлицю.

Але вже чути було привітний голос господаря в одвіт на кликання, голос, перериваний легеньким, зовсім не неприємним кашлем та проворною спішною ходою.

— Іду, пане Іване, іду! — привітно та щиро чулося з далека.

Але пан Іван ніяк не міг збагнути, звідки наближався голос і даремне повертівши вязи туди й сюди, нетерпляче сунувся в які попало двері і віч-у-віч стрівся з ласкавим задиханим господарем.

— Чи добре одпочили, пане Іване? — спитав господар, спочутливо та простодушно глядючи в невдоволені очі гостя. — Не кусали мухи?

— Чорт їх бери, хоч би й кусали! — одказав пан Іван, який почувався щось не до ладу після спочивку та сну.

— Певно, цур їм, пане Іване, — одказав господар охоче пристаючи на висловлену гостем думку, і тимчасом як гість на хвилину замислився, похмуро та гнівливо покручуючи вуса, він тож, подумавши хвилину, додав:

Однак, скажу вам, часом оттак саме підчас смашного сну досада возьме доброго чоловіка од сеї погані . . .

— Од якої? — спитав пан Іван, виходячи з задуми.

— Та од мух таки, добродію. Подумаєш, що добрий чоловік для них солодший меду часом. . .

— Голова болить, — перебив похмуро пан Іван балакливого господаря.

— Ти краще чарку горілки піднеси, як дарма базікати. . .

— Милости просимо, милости просимо, пане Іване, — підхопив господар, — захапавшись із такою охотою, наче йому село з ґрунтами та ланами подаровано.

І дрібною радісною ходою подибав він поперед пана Івана у хату, а пан Іван ступав за ним слідом, усе з тим самим похмурим та гнівливим виглядом, але вже пригласкуючи і розправляючи свої щетинясті вуса.

— Сідаймо, пане Іване, а я зараз чарочку наллю, — говорив хазяїн, тупаючи по хаті.

— Ніколи сідати, — одказав не мнякнувши пан Іван; — давай хутчій, я так на ходу хильну. Та гроші ти вже наготовив? Мені дождати не з руки. . .

— Шкода, страх як шкода, що так вам спішно, пане Іване, — промовив господар. — Таку горілочку пити-б та смакувати, скажу вам по щирости. . . .

— А гроші готові? — спитав пан Іван. . . .

— Готові, пане Іване, хоч і важкенько нашому братови. . . .

Тут господар зітхнув і мелянхолічно поглянув на витягнутий з кишені гаманець, а потім на пана Івана.

— Шкода й розбалакувати про се, — одказав пан Іван, що вже успів проковтнути величезну чарку горілки, наче ягідку.

Господар знову зітхнувши покорився і більше не балакав; мовчки вийняв гроші, гривні, і почав їх на всі боки обертати, роздивлятися, а потім пошепки лічити.

— До трьох сот налічиш, чи не сила твоя? — спитав пан Іван, але не дуже сердито, бо питаючи, наливав другу чарку горілки, а спитав більш глумливо, навіть жартівливо. — Ти по якому лічиш?

— А я все на копи лічу, пане Іване, — одказав господар: — п'ять, шість . . . нема кращої лічби, як на копи . . . сім, вісім . . . покійні батько з роду не помилялися . . . дев'ять . . . і жаден Жид їх не збив . . . одинацять . . . а вже звісно, що Жиди . . .

— Жиди перші на світі христопродавці! — неуважливо перебив пан Іван та, наливши третю чарку, випив її і деякий час тихо та мовчки слухав міркувань господаря про жидівську натуру, перериваних лічбою грошей, які складав у стовпці на столі.

Але після четвертої чарки уся суворість пана Івана вернулася з лишкою: лоб насупився, обличчя потемнішало. На ласкаве вітання господаря він нічого не одказав, строго перелічив подані гроші, засунув їх у кишеню нетерпливою рукою, вийшов скорою дорогою з хати, одв'язав коня, що попасався, обізвавши його прожорою, суворо підняв шалку на усі привітання, пустив коня плигом із двору і скоро зник серед широкого степу, що яскраво зеленів під промінням веселого сонця.

ХІІ.

Тим часом як орлячі очи Тараса несито гляділи у слід за паном Іваном, як той гнав здовж степом, Марусині очи, вирядивши їздця з двору, звернулися на господаря.

Господар стояв коло воріт і либонь без цілі не думаючи дививсь у слід за паном Іваном, глядючи, як і Тарас, на його швидку їзду та машинально прислухаючись до гуку копит по степену. Одною рукою, лествив він собаку, що надічшла до наго, а другою, немов парасолем прикривався од соняшного проміння, що вдаряло йому в лице. Потім він, наче до схочу вдовольнившись видовищем, покволом і спокійно повернув од воріт до хати, поглядаючи туди-сюди по дворі з тим допитливим видом, із яким хозяіноватий, справний та пильний господар позирає часом, вишукуючи, чи нема де в його справному та бездоганному господарстві чого такого, до чого би можна було причепитися та на що можна-б звернути свою загарливу господарську діяльність.

— Діду! — гукнув Тарас, отямившись нарешті від упертого глядіння за їздцем, що давно вже зник. — Де вороже військо стоїть? Я думав у Великій Ярузі, аж...

— А, дітки, ви тут у садку гуляєте? — ласкаво промовив пан Книш, задержуючи ходу і киваючи головою...

— Як нагулялися, то простуйте до хати та нехай хліб святий не дурно родить!

І він усміхаючись почимчикував до хати, а вони за ним.

Миттю забрано геть пляшку і чарку, поставлені для пана Івана; на столі з'явилися вареники та коржі, і місто гострого запаху од горілки стало чути свіжою сметаною.

Тарас, хоч заклопотаний тим, де тепер стоїть табором вороже військо, і в сій турботі не згірш кого иншого уминав вареники — уминав так хутко, наче кидав

позад себе, — але Марусі не було і в думці їсти, і тим часом як її тоненькі пальчики ламали та кришили коржика, її очи не одривалися од господаревого обличчя.

— Діду, діду! — знову почав Тарас; — коли він погнав до Кривих Хрестів, — то виходить, уже військо не в Великій Ярузі стоїть.

— Мабуть що так, хлопче, мабуть так, — одказав ласкаво дід, щиро підсовуючи їжу. — А от ти нагадав мені про одну справу, Тарасе: треба-б навідатися, там наші верші коло Великої Яруги.

— Я геть забув про них! — скрикнув Тарас та зірвався з місця, немов його хто скинув одним махом.

— От тобі й хозяїн! — промовив пан Кшиш, усміхаючись.

Але, діду! — мовив Тарас; — я й не знаю, як се я забув!

І він стояв перед дідом у непевности, немов йому ніяк уже не личило, ніяк не годилося випускати з уваги такі речі в господарстві.

— Піду хутчій, подивлюся! — промовив він, отямившись нарешті від подиву і збуваючи замішання наміром як найшвидче сповнити порішене питання.

Він вискочив із хати, хвилину чути було його голосне тупотіння, раз почувся вже здалека його голос, що кликав Рябка — і все змовкло.

Маруся осталася на одинці з господарем і тепер господар стояв перед нею і дививсь на неї — дививсь иньшим поглядом, від якого у неї сильне-сильне почало битися і тріпотатися серце.

На її очах стала нараз немов чарівна зміна, чи краще переображення: пан Кшиш переродився. Замість лукаво-простодушного, добродушно-заклопотаного господаревого обличчя, перед нею блискотіли гострі, пронизливі, немов гострий кінджал, очи; усі м'яккі зморшки зникли, усі риси якомсь інакше вияснилися — не жартівливе, безжурне, було тепер се обличчя, — навіть ростом став вищій, у плечах ширший, рамена зробилися міцнійші.

Кілька хвилини споглядав Книш на Марусю, а Маруся на нього, немов зачарована пташка; потому він промовив, — і голос у нього иньший став: настільки дзвінкійший, що на попередній схожий був о стільки, о скільки похожа скрипка з порваними струнами на скрипку настроєну і співучу під мистецькою рукою.

— Марусю, — мовив він — тут недалеко пробуває один приятель твій і хоче, з тобою слів зо двоє перемовити, — може-б ти поспішила до нього?

Зрозумівши Марусину відповідь без слів, які перетяла велика радість, як острій ніж, він подав їй знак іти за ним.

Він вийшов із хати на двір. Марусині очі радісно й непевно спинилися на купі давнього каміння, поблизу якого вона чула голос, що вернув їй бадьорість і радість, але Книш не ступив до неї й кроку — він спинився, зірко поглянув на всі боки і свиснув; Ворон, що вартував коло воріт, двома скоками опинився коло нього, сів на задніх лапах, задер голову до гори і тямучо та уважливо дивився господареві в очі, дожидаючи наказу.

— Нема чужого близько, Вороне? — спитав Книш.

Ворон на одвіт якось особливо тихо та виразно завищав, ніби говорячи: от, будьте певні! і немов на більший доказ того, що можна тепер бути зовсім безпечним, почав ловити та ковтати мушки, користаючись із вільного часу між поважними турботами та важним ділом.

Книш знову увів Марусю в сіни, але місто хатніх дверей одчинив двері напроти, у комору, де було повно запасів усього, що служить на підпомогу життю людському: ледве можна було протиснутися між численними мішками з мукою, крупами, пшоном, горохом, маком, фасолею; світло затуляли низки хмелю, ковбас, сушених яблук; коші з яйцями, які от-от розсипалися-б од необережного кроку, заставляли боязко припинюватися; чимало так само непокоїли і цілі лави бутилів та пляшок, що перегорожували дорогу.

Маруся увійшовши стала, вибіраючи, куди-б лучче

ступити — скрізь було небезпечно стати. Вона звернула очі на Книша, який причиняв за собою двері, і нараз угледіла коло самого порога діру у низ під підлогу і драбину, що була спущена у підземелля.

— Тихенько спускайся, дівчино, — сказав Книш. — Стережи своїх ніжок!

ХІІІ.

Вони почали злазити у низ по непевній драбині, що угиналася та трусилася під ними, немов жива.

Маруся не примітила, яким робом відкрилося підземелля і як воно закрилося, вона запримітила се тільки тим, що вони враз опинилися у пітьмі.

Що далі вони злазили по драбині, тим повітря ставало свіжійше і вогкійше, як звичайно у льоху, куди не зазирає з роду теплий та ясний промінь сонця. В ряди — годи чула вона, як до неї доторкалася певна та вірна рука, яка пильно її піддержувала.

Нарешті драбина кінчилася і Маруся опинилася на споді глибокого льоху.

Ту-ж мить провідник узяв її за руку і повів за собою.

Йшли вони не довго; ледве ступили кілька кроків у тьмі, як широка стята денного світла ярко впала з гори і освітила Марусі просторе підземелля, де спокійно прохожувався сюди й туди січовик; він увесь поринув в якісь міркування, але не втратив ані каплі звичайної чутности та пильности і одразу почув та побачив прибулих.

— А, Марусю малая, порадице вірная! — промовив він, зустрічаючи їх із спокійною усмішкою, немов гостей на мирному та приємному святі.

Він не виявив хвилювання і тільки на мить, не більш, його блискучі очі оготонули у втоплених у нього з радістю і надією очах дівчини.

Але єсть якась таємна, незрозуміла сила, що видає в деякі хвилини життя навіть глибоко затаєне тьохкання

серця, і пан Книш добре відгадав і зрозумів, що маленька дівчина уже стала запорожцеві усім, що скрапає і відживляє, що чарує і сповняє відрадою та ніжністю тяжке, понуре, одиноке, небезпечне життя.

І разом, як він одгадав і порішив сю річ, на його обличчю промайнув той особливий вираз якоїсь млости, якоїсь жадоби знайти кого пестити, якийсь вираз гіркоти, що не подибують його очі нікого й нічого такого, куди ні звертаються, — той особливий вираз промайнув, який раніш чи пізнійше промайне у кожної, навіть найсильнішої духом, найтвердішої вдачі одинокої людини.

— Ходім далі, — сказав Книш — там вигідніше буде сісти і побалакати: чутнійше буде, як би часом хто нежданно навідався...

Вони пройшли ще вперед — піземеллям, яке то ставало вузче, то ширше, то не пропускало ні іскорки світла, то знов світло освічувало його, падаючи зверху, кружалами, стягами, зірками, трокутниками і усякими фігурами, в залежності від того, який отвір утворила природа.

Часом се світло падало крізь розколину, ніби крізь кругле вікно, часом цілий сніп проміння проникав через малі продуховини, або вузькою стяжкою дріжав на чорній земляній стіні.

Скрізь, де тільки проникало, були примощені драбинки, і той, що ховався в підземеллі, міг по своїй охоті, не тільки тішитися денним світлом, але й бачити, що робиться на дворі, тим часом як самого його не було видно.

Усі помовчали, як часто буває, коли дошкулить до живого і сильно поверне серце людське яка-небудь думка, або яке почування.

— А на час ми не багаті! — промовив Книш, звертаючись до січовика.

— За те не убогі на вигадки, — одказав січовик; — не просити мемо похід віконю ні одваги, ні здоровля..

— По мойому, коли в путь, то й в путь!

— А вжеж! споряжай мене, приятелю, а я такий охочий, як попівня заміж!

— Ну, то й за діло! — сказав Книш.

Він одійшов кілька кроків у бік, зараз повернувся з чималим оберемком проношеного убогого селянського убрання, з фальшивою сивою бородою, усами та бровами, із торбою і бандурою, пеначе все се добув із під землі.

— Так дівчина піде з тобою? — сказав Книш, розкладаючи принесений оберемок.

— Марусю, підеш зо мною? — спитав січовик.

— Піду, — одказала Маруся.

— А чи знаєш, куди йти, дівчино? — спитав Книш.

— Знаєш куди? — повторив за ним січовик.

Не знаю. Піду, куди скажеш, — одказла Маруся.

І радісно, і тепло, і бадьоро було у неї на серці, як помислила про те, що піде.

— Те ось убрання дівчині, нехай убірається, коли думає йти, — сказав Книш, вибіраючи з оберемка дівоче убрання і подаючи його Марусі, як подає добувши з яйця букет квіток мистецький одводчик очей людських — кумедійник.

— Славний бандурист із тебе вийде, пане приятелю! — говорив Книш, дивлячись, як січовик убірався в одіння мандрівного співця. — Та і поводитир у тебе буде щирий! — додав він, переводячи погляд на Марусю та усміхаючись із того старання, з яким уся вона взялася перебіратися, далеко одкидаючи своє гарне убрання та жваво одягаючи старі й подерті дранки.

— Підемо, Марусю, до самого пана гетьмана! — мовив січовик.

Веселий погляд, яким вона одказала йому, навів на його якусь думу, та не надовго.

Тимчасом як ми збираємося в дорогу, пане приятелю, мовив він до Книша, — ти будь, ласка, повчи нас уму-розуму. Розкажи до ладу, що тут у вас діється. От я уже більш місяця никаю поміж людом, а й досі нічого не дійшов ні путнього, ні певного: більше згоди у мо-

лодиць на великому торзі, як тут у вас на славній Україні!

Книш усе мовчки стежив за перебіранням і як людина, більш знайома з обачністю, як зі щирістю та одвагою, замість щоб згоджуватися, або заперечувати, лише коли-не-коли стиха перебірав струни на бандурі, що держав у руках.

— У тебе які вісті? Ти-ж вільно розбалакуєш, без поспіху, а моє діло таке, як навздогінці цілуватися... отже ти, краще розумієш, розбіраєш, як я, — говорив далі січовик.

— Та що! одказав Книш — роптає люд... Того бо ч н ь о м у давно не вірить і с ь о г о б о ч н ь о м у віри вже не йме... Время не що гоже... З одного боку Москалі, з другого — Ляхи, з третього — Татари, а дома два гетьмани один на другого часник товчуть...

— Оповідали, що наш занепав на здоровю; чи правда?

— Хворий він не був, а змарнів; тай не дивниця: горе одного лише рака скрашає! — одказав Книш.

— А той?

— Той? Про того, коли добрі поголоски збирати, то виходиш усю України і вернешся з порожніми руками, а коли збирати-меш лихі, то оглухнути можна скрізь, куди ні зайдеш.

— Хто там коло нього з наших?

— Антін іще держиться, тай той каже, що вже не в моготу: таким ще плюгашем ніколи, каже, я не був. На всякий випадок, памятай, що в нього жінка добра.

— Справді? Отта велика пані?

Так, отта велика пані. Буває, що й між кропивою виросте кійло.

— Вона у нього звідки?

— Не знаю.

— Коли з їх поля ягода, то не вір: буде все той самий звір, тільки з иньшими присмаками. Так наш вельми осунувся?

— Осунувся.

— Хто там у нього порадиником тепер?

— Ніхто. Сидить сам, як підстрелений орел.

— Йому тяжко.

— А тяжко.

Січовик був уже готовий і узяв бандуру у Книша з рук.

Маруся теж була готова і всі вийшли із підземелля. Ватаги, що проїзжали вечір повз хутір, бачили поважного бандуриста, що сидів на призьбі під хатою пана Книша, тихо перебірав струни та з протягом співав божественних псалмів, тим часом як поводитир, користуючись із одпочинку, спав на траві, а пан Книш, схиливши голову, смиренно і трохи жахливо слухав сих божественних співів, як людина, яка невиразно почуває, що вона не все йшла стежкою, вказаною в псалмах.

XIV.

Смерком бандурист із своєю поводитиркою були вже коло військового табору, що розкинув свої намети недалеко од річку, на горбку, серед широкого, пахучого, свіжого поля.

Вечірні тіні все густійшали і тільки на заході світила яскраво-червона стяга вечірньої зорі.

В таборі було дуже тихо. Вартові, озолочені вечірнім промінням, із за своєї нерухомости і блиску здавалися вилитими з металю. Кілька постатей сновигало швидко, метушливо, декілька иньших повільно бродило; в одному наметі, не вважаючи на те, що денне світло ще не зовсім згасло, видно було крізь біле полотно як горіла свічка; в ряди-годи брязне тут або там зброя, розкотиться вигук.

Бандуриста угляділи і примітили ще з далеку, але він поқволом наближувався до самого табору і через те ніякої непевности, чи обережности не викликав.

Поява його для багатьох навіть видимо була приємна; коли він заграв на бандурі і не швидко, торжественно заспівав божественну псалму, усі слухали замислившись.

Чимало голів, перевязаних окровавленими пов'язками, підвелось з очевидним наміром кинути милостиню співцеві, та почуття слабости заставило одних скрикнути з досади, иньших сумно усміхнутися; оден кивнув на поводитирку, щоб підійшла ближче, показуючи їй здалеку шага.

Дівчина одначе стояла вагаючись — бандурист їй нічого не говорив, мабуть тому, що маючи старезні очі, не добачив того киву.

— Підійди, дівчино хороша, — промовив ранений — я тебе не вкусю, а шажка дам!

Иньші руки теж простяглися з милостинею, иньші голоси теж кликали дівчину, і вона пішла кругом, кланяючись та збираючи тремтячою рукою милостиню, зустрічаючи ласкаві погляди, вислухуючи жартовливі привітання.

Але тут бандура так загучала у бандуриста, що усю увагу звернула на себе.

Що то була за пісня — розібрати було тяжко: не то грізний гимн, не то болісний стогін.

Все припинило, слухаючи, захоплене незрозумілою силою; про песмілу дівчинку зі спущеною до землі головою та тремтячою ручкою геть позабули. Усіх учарував бандурист.

В прозірчастому тихому повітрі, у ясноблискучій імлі рожевого вечера гуло, тремтіло та розкочувалося:

Ой ти ремезо, ой ти ремезонько,
Да не мости гнізда да по-над Десною!
Бо Десна — Десни що дня прибуває,
Вона твоїх діток да позатопляє!

Якийсь молодий офіцер, гарний як малювання, самозадоволений, бравий, з військовою манірою і військовим виразом на обличчі, вийшов із намету.

Він вийшов, знати, з нудьги, не маючи роботи, але почувши спів бандуриста, спинився, далі перестав пускати дим колісцями, далі забув про люльку, втертяв військовий вираз в обличчі та у всій поставі.

Щось давним-давно заглушене, щось давним-давно забуте пригадалося йому.

Іншої хвилини чудно преображаєшся ти, образе людський!

На обличчі офіцера яке кілька хвилин перед тим виявляло, сказати-б, одну військову парадну, тепер зайграло щось зовсім інше.

Навіть риси стали неначе інші. На рівному, спадистому чолі зібралися, може з роду тут небувалі зморшки, губи, що пишалися, як найлуччою окрасою самозадоволеною та трохи нахабною усмішкою, стулилися; очи, які мали звичай глядіти лише по військовому, дивно помягчали.

Грізний, зловіщий спів бандуриста перейшов в інший, повний такої безнадійної безсилої туги, що оден ранений москаль промовив:

— Ой, жили з мене тягнуть!

Зажурилась Україна,
Що ніде прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти.
Що малії витоптала,
Старії побила,
Молодую челядоньку
У полон забрала!

Слухаючи, сей нехитрий виклад подій, офіцер ніби питав себе самого про чимало де-чого такого, про що раніше не було гадки спитати.

Можна було напевно сказати, що в сю хвилю він не гукнув би з такою як перше відвагою:

— Плі!*)

*) Російська команда — «стріляй» (Feuer).

Якнісь вусатий москаль, який нагадував своїм коліром та рубцями посіченого тіла стару, поломану мідну статую грубої роботи, що могла олицетворяти в собі уяву про грубу, люту жорстокість, із початку понуро, але нерухомо слухав співу, потому одійшов далі, потому зник за наметом, ліг та траві, укритися шинелею і по його загартованому обличчю потекли рясні горячі сльози — сльози, які не видали себе ні риданням, ні зітханням, зовсім тихі, тихійші від весняного благодатного дощу в степу.

Нараз спів урвався, бандура загула шпаркійше, шпаркійш та шпаркійше і в військовому таборі залунали танцюристі звуки:

Та продала дівчинонька юпку,
Та купила козакови люльку,
Люльку за юпку купила —
Вона-ж його вірно любила!
Та продала дівчинонька душу,
Та купила тютюну палушу,
Палушу за душу купила —
Вона-ж його вірно любила!

Розлягся скрізь та всюди регіт; де-хто почав підспівувать, хитати в такт головою.

— Отсе раз бандурист! — чути було голоси: — отсе раз бандура!

Чи мало жартовливих пісень іще співав бандурист на потіху войовникам, і не без жалю вони розпрощалися з ним, не без утіхи прийняли обіцянку вернутися до них знову і знову їх потішити.

— Куди йдеш? — Казав де-хто. — Ніч на дворі, а дороги, знаєш, не певні...

— Старцеві розбій не страшний, — одказав безпечний бандурист відходячи, і скоро зник зі своєю поводатиркою в імлі літнього вечера.

XV.

Уже зірки засвітилися у небі, а січовик із Марусею все йшли тихим, безкраїм, дрімаючим степом.

Все навкруги німувало і самі вони не промовили й слова.

Таї на що говорити, коли рука з рукою ідеш на добре діло?

Добре було так іти рука з рукою дрімаючим степом, серед нічної тиші, чуючи лише як б'ється твоє переповнене серце!

Вони не знали, чи довго йшли, і ми не будемо вилічувати того — години сі були гарні, то й годі було знати їх — самі пролинули мов пташина.

Перед ними, миготіючи як точки, заблимали в імлі вогні, а скоро таки в імлі вирисувалися і темні обриси мурів та будинків.

Хмуρο й понуро виглядало се місто, що чорнілося в нічній тьмі та блискотіло дрібними огняними точками. Звичайного поспішного міського гамору не було чути, звичайної верткої міської метушні не було помітно; зовсім иньше життя тут проявлялося, не ті були відгуки кроків, не той відгомін голосів. Як у природі знати коли надходить буря, так у сьому місті усе дихало готовістю до бою та одсічі; чим се особливо визначалося — не можна означити точно, але виявлялося на всьому: і на убогих низеньких хатах серед садочків, і на високій дзвіниці, і старезних міських мурах, і на недавно підсипаних валах. Усе тут виглядало на рішучу одсіч, хоча соловії по весняному ляцали та щебетали по садках, і жіночі постаті спокійно переходили вулицями.

Ніхто не окликнув їх, коли вони наблизилися до міської брами, і вони вступили у місто без перешкоди і завади, але кожна пара очей, здавалася, помітила їх і стежила за ними пильно та зірко.

— Ей, братіку! — сказав січовик, звертаючись до молодого козака, який чогось дожидав спершися на тин коло хати з освітленим віконечком. — Ей, братіку! будь ласка, покажи старому бандуристови, як доступити до папа гетьмана.

Молодий козак, піднявши трохи в гору шапку і вказавши в улишню тьму, засіяну, немов іскрами, відблисками од віконець промовив:

— Як минете сю вулицю, у право буде гетьманська хата.

Вони, подякувавши козакови, проминули показану вулицю і вгадали, котра то була з права гетьманська хата, з того що вона була яснійше освічена, та з того, що дві дівчини, йшовши мимо, придержали ходу, заглянули у віконце і сказали: «Пан гетьман мабуть не спить».

В сьому віконці ясно вирисовувалася голова вусатого козака, ніби виточена з чорного каменя, схилена на руку у глибокій думі. Прислухавшись, можна було чути чоловічі кроки по світлиці, кроки то повільні, то швидкі, на дивовижу виразні кроки.

Січовик постукав.

Вусатий козак перестав думати, устав і одчинив двері.

Кроки в світлиці одразу замовкли і настала повна тиша.

— Панови гетьманови приятелі уклін засилають, — промовив січовик, вступаючи до хати рука об руку з Марусею.

То була звичайна світлиця; до другої двері були зачинені.

— Спасибі за приятельську ласку! — одказав вусатий козак байдужо-ввічливо, немов такі одвідини случалися раз-у-раз.

— А можна бачити гетьманські ясні очи, братіку? — спитав січовик.

Але двері другої світлиці уже розчинилися, сам пан

гетьман стояв перед ними, і вся його постать питала без слів: звідки гості? які вісті?

Світло од вогню освічувало його не усього, але стягами іскрами: то з верху, то боку, то з низу. Він весь був у чорних тінях та тремтячому мережаному світлі. Рисів його обличчя не можна було добре доглядіти, тільки очі, гострі та допитливі, блищали у присмерку, як вуголля.

— Чолом бю панови гетьманови! — мовив січовик, побачивши його, і низенько уклонився.

Низенько уклонилася й Маруся панови гетьманови.

— Спасибі, одказав пан гетьман. — А якої пісні заспіваєш нам, ласкавий бандуристе?

Сам голос уже виявляв людину, що звикла наказувати, а не слухати наказів — людину, що звикла не запинаючись висловлювати свої жадання та думки і не вагаючись або страхаючись змагатися за них, та за них обстоювати.

— Хиба своїє, пане гетьмане, бо не сижу на чужому возі і не підспівую за хазяйську ласку.

Пан гетьман нічого не одказав на се, але жадними словами не висловити краще подиву, гніву та жалю, як ся мовчанка.

— Звідкіля Бог несе? — спитав пан гетьман.

— З Запорожя, — одказав січовик. — Запорожці веліли низенько уклонитися вельможному панови гетьманови.

— Спасибі, — промовив гетьман. — Милости просимо до моєї світлиці.

Січовик пішов слідом за гетьманом до другої світлиці, і Маруся, все ще держачися за його руку, увішла тож у гетьманський покій.

Окраси в сьому покою не було особливої ніякої: такі-ж самі білі стіни, такі-ж самі липові лави, як і в звичайній козацькій хаті, тільки чимало ріжної та коштовної зброї і по стінах висіло, і по кутках стояло; на столі лежав бунчук і папери.

Гетьманські жупани висіли на кілках і шитво на

них блищало. Ліжка стояло якесь неприступне для сну і одпочинку, і зсунута з узголова подушка ясно та конечне промовляла про те, в якій горячці і муці була голова, що не на довго схилялася до неї.

— Прошу садовитися, — промовив пан гетьман.

І сам сів і втопив огнянні очі у січовика.

Усе його тіло видимо тремтіло, ніби він здержував себе і ся уздечка докучала йому та дразнила його.

— Вибач, пане гетьмане, — одказав йому січовик — ось бачиш, у мене поводитир маленький, втомився — аж зівяв; треба-б одпочити їй, бідненькій...

Пан гетьман устав і стягнувши з найблизчого кілочка пишного жупана, кинув його січовикови. Потому очі його впали на персидський килим, що укривав великого ослона; він здер його одним рухом і тож кинув січовикови, нетерпляче стежачи, як він пеклувався про поводитіря.

Жадній нянці не стати в рівень із січовиком у швидкості та моторності, з якою він простелив персидський килим на лавці, хитро учинивши узголівя без подушки; та й яка нянька могла обережнійше і ніжнійше підняти Марусю та дбаливійше, ласкавійше положити на постіль і укрити пишним гетьманським жупаном?

З якою втіхо втомлене тіло доторкнулося до сього ліжка, споряженого вірною та певною рукою!

Але спати дівчина не могла; сон її зовсім не брав.

Вона навіть не дрімала; зпід рясних зборів гетьманського жупана очі її мимохить та непереможно приковували до себе два бесідники, і вона стежила ними за найменшим їх рухом, ловила найкоротший вираз їх облич.

Вони сиділи за столом, оден проти одного і ясне світло палахкотючої воскової свічки вповні освічувало їх обличчя і постаті.

Що за могутча постать січовика! Сила, краса його сповняли серце дівчини якоюсь великою повагою та надією.

Але друга постать!

Душа її була повна жалощів та трепету, коли вона дивилася в сі запалі очи, що понуро та неспокійно поблискували з під рясних брів, на невчасні зморшки, які порисували величне та горде чоло; на усі сліди нищення од внутрішнього вогню — вогню, либонь негасаємого, який налив безнастанно та невідступно.

Вони обидва стиха розмовляли. Дуже стиха та здержливо.

Вона довго прислухалася до сеї розмови, як дослухуються до далекого гомону моря.

Нарешті утома взяла своє, очи її одразу склепилися і вона заснула.

XVI.

Маруся спала, як сплять на березі моря: і спиш, і чувш, що кругом тебе грізна безодня і ловиш через сон її грізний ропіт, і хоч роїться в голові чимало свого, та невідступно ввижаються безкраї філі сього моря, колишеться та плеще.

Їй ввижався батьківський хутір, запашний вишневий садок, знайомі рідні обличчя, але все се якомсь чудно, не то щоб линяло, а краще мовити — тонуло в тумані, одсовувалося у друге місце; на першому місці яскраво сяяли нові образи.

Нараз вона прокинулася та хутко підвелася на -своєму ліжку.

Січовик сидів як перше обпершися об стіл і як перше його очи палали, як дві ясні зорі, сліпучо, спокійно і рівно, як справжнє світило.

Пан гетьман стояв посеред хати. Знати було, що він зірвався з місця в той саме мент, коли його вразив страшний біль, зірвався і зупинився, немов оголомпений влучним ударом.

У пана гетьмана тож палали очи, але палали инакше; болісно умлівало серце, чуючи, що з сих очей готові

от-от линнути розпучливі пекучі сльози. Горде чоло побіліло від тяжкої муки та мордування і часті зморшки на ньому здавалося, видимо рисувалися все глибше та глибше.

— Чи плакав би сліпий, як би стежку бачив! — промовив він парешті. — А час минає! час минає! А згоди нема! підмоги нема! Я знаю, я посунувся в воду, не спитавши броду, знаю! Та й ви до щасливого берега не допливете!! Бачу я, який кінець буде!

Голос йому урвався.

Січовик мовчав і тільки пильно дивився на пана гетьмана.

Пан гетьман почав знову:

То ви так уже її рахували, що я на Юдині гроші спокушуся, га? Добрі люде! добрі люде! Ви...

— Пане гетьмане! — з шанобою перебив його січовик — дозвольте вашій милості байку оповісти.

— Кажі!

— Жили — були собі дві добрі собаки...

— Знаю, знаю, знаю!

Пан гетьман упав на ослін коло столу, протягнув руки на стіл і припав до них головою.

Обличчя його не видно, але по одному вже схилу ший, що не вмiла згинатися, можна було відгадати, яка-то тяжка буває гетьманська шапка.

Так він не рушався кілька хвилин.

Січовик, що все так само пильно та уважно дивився на нього своїми зор'яними очима, здавалося, не вважав за потрібне звертатися до бесідника з якими будь питаннями, поясненнями чи речами.

Нарешті пан гетьман підвів голову.

— Так що-ж мені, по вашому, нести вам повинну голову, га?

Голос його був здержливий, але в ньому чути було глибоку їдку гіркість; бліде обличчя помалу якось корчилося.

— А ми-ж присягали, пане, сю голову нашу нести, куди треба, за рідний край. Не в нашій голові тут сила.

Пан гетьман швидко встав, пройшовся по світлиці, як одразу схоплюються та кружляють ранені звірі, підійшов до вікна, поглянув у тьму запашної, тихої та теплої ночі, на безліч сяючих зір і знову сів за стіл.

Настала довго мовчанка і так стало тихо, що Маруся чула, як билося її серце.

Нарешті пан гетьман знову устав, підійшов до полочки в кутку, узяв звідти каламар, перо та папір, переніс на стіл, розклав до писання і знову відійшов до вікна, знову глянув у запашну тьму теплої ночі, на искряві зорі і звідти промовив глухо, немов за горло його стискала залізна рука.

— Я йому напишу усе, що треба.

— Добре діло, — одказав на се січовик.

Знов на кілька хвилин настала мовчанка.

Тим часом очі січовика зустрілися з очима Марусі і він ласкавим кивом голови та усмішкою дав їй зрозуміти, щоб вона постаралася знову заснути і відпочити.

Але вона на одвіт вказала на пана гетьмана.

Він зрозумів, що її мучить, і знову одказав їй заспокоюючим знаком.

Пан гетьман підійшов до стола і почав писати.

Важний мабуть був сей лист і тяжко йому було писати.

Коли він був уже скінчений, пан гетьман подав його січовикови.

— Прочитай! — промовив він.

Січовик прочитав написаний аркушик, зложив його і узявши свою бандуристську шапку, бережно засунув його під підкладку у шапці.

— Коли-ж доставиш? — спитав пан гетьман.

— Як тільки донесе мене Бог та добра доля, то й доставлю, — одказав січовик.

Сказавши се він устав.

— Ідеш? — спитав пан гетьман.

— Іду, пане гетьмане; щасливо вам оставаться.

Маруся в один мент стала теж на рівні ноги.

— Мене не покинеш? — спитала вона.

— Ні, не покину, — одказав їй січовик, злегенька схиливши до неї своє смагляве обличчя. — А як втомилася, то на руках понесу.

Маруся вхопила його за руку.

— Бю чолом панови гетьманови, — сказав січовик, низенько уклонившись.

— Він продасть нас! — глухо промовив пан гетьман.

— Милостивий Бог не дасть — поросна свиня не ззість! — одказав січовик.

— З ним не можна по правді! — покрикнув пан гетьман — не можна...

— Байдуже, пане гетьмане, байдуже: де не хватає вовчої шкури, там ми наставимо лиса, — промовив січовик; — бувайте здорові та нас дожидайте. Ходімо, Марусю малая.

Вони вийшли із гетьманської світлиці і рушили знову до міської застави.

Скрізь по вулицях було тихо та темно; вишневі садочки мягко білілися; десь глухо дзюрчала вода.

Ступивши кілька кроків Маруся оглянулася на гетьманську хату.

В одчиняних дверях, у які вони тільки що вийшли, стояв пан гетьман і дивився їм у слід.

В неясному світлі мерехтячих зір ледви видніла його постать, але й сей неясний обрис був так сповнений виразом муки, що в Марусі серце боляче забилося.

— Утомилася, Марусю? — спитав січовик, пробіраючись по крутих заулках.

— Ні, — одказала вона. — Мені добре йти. Далеко можу, куди хочеш!... Ми далеко підемо?

— Далеко.

Якийсь час вони йшли мовчки. Разів два чи три попадались їм на зустріч, то переганяли їх чигиринські городяне — усе дужі, міцні люде, що неначе мимохить

тільки позирали на них і потому йшли далі своєю дорогою.

Біля застави підвівся з землі якийсь велетень, із вусами мало не в аршин і повстав перед бандуристом немов дзвінниця.

— Куди Бог провадить, ласкавий пане бандуристе?
— спитав він.

— Туди, де добрі люде, шановний земляче.

— Ну, а як повстрічаються лихі, пане бандуристе?

— Як вовка боятися, то у ліс по ягоди не ходити, земляче.

— Як би я був козак дужий, пане бандуристе, я-б уклонився тобі і попросив би... та я несміливий козак!

Маруся хотіла краще приглянутися до сього «несміливого», але голова його була так од неї високо, що вона примогла побачити лише навислі, немов снопи свіжої степової трави, вуса.

— Байдуже, насмілься, — одказав бандурист.

— Заспівай-но мені яку думу.

— Добре.

Бандурист тихенько заграв на бандурі і тихо заспівав:

Ой послухайте, ой повидайте,

Що на Україні постало:

Під могилою, під Сорокою,

Множество Ляхів пропало.

Коли спів затих, «несміливий» козак одійшов на бік, а бандурист із Марусею вільно вийшли за заставу.

Дорога звивалася далеко - далеко чорною гадюкою по м'яккому, густому муравнику. В чигиринських садках щебетали соловії.

XVII.

Як раз через два тижні після побачення з паном гетьманом, тихого чудового вечера старий бандурист зі

своїм поводатирем не швидко наближали ся до спаленого села.

Видно було, що сі подорожні не балували себе злишнім спочивком: запалі очі блищали якимсь гарячковим вогнем на запорошених, засмалених обличчях; губи пересожили і порепалися.

Проте вони йшли жваво та спокійно собі балакали. Апі душешки не зустріли вони по дорозі; скрізь мовчанка, тиша.

Просто перед ними чорніли обгорілі хати та садочки, здалеку курилися села та хутори.

Минувши спалену вулицю, на якій уже подекуди зеленілися плями свіжого оксамитного моріжку, вони навернули до розваленної засміченої криниці.

— Любо напитися свіжої водиці! — сказав бандурист.

Сказавши се він устроїв руку в глибоку торбу, що висіла у нього через плече, добув звідти деревляного ковша, розігнав головешки, що пливали поверх води, зачерпнув і подав своїому поводатиреві з такою дружньою усмішкою, яка ясно показувала, що він своїм поводатирем задоволений і щасливий вповні.

— Милости просимо, Марусю! — сказав він

— Спасибі, одказала Маруся.

І її усмішка тож ясно показувала, що й вона задоволена і щаслива своїм супутником.

Вона припала смажними вустами до ковша з холодною водою; але утоляючи спрагу, вона робила се якось неважливо і очі її неспокійно, сумно та жаденно оглядали розвалену криницю і в глибині її устеляну головешками водяну поверхню.

Нараз вона скрикнула:

— А!

Скрикнула вона так, немов знайшла нарешті те, чого так болісно дожидала. Обличчя її спалахнуло, очі засяяли, стали вогкі і звернулися до супутника.

Погляд, що звернув на неї супутник, погляд, жарті-

вливого тріумфу, яким нагадують забудькам-дітям про їх нову помилку, хоч вони не один раз ручилися за себе.

— Ох, як, голосно ахнула! — промовив він. — Мабуть, дуже смачна кринична водиця, Марусю?

Маруся знову спалахнула, але вже очи її не засяяли, а одразу погасли, брови здвинулися і охмарене обличчя ясно промовляло:

— Знову я не видержала!

— Ну, що з воза впало — то пропало, — сказав бандурист. — Кинемо лихом об землю! Ще не всі наші чайки потонули! Марусю, годі! Не запечатуй свого серденька, не топи очей в землю, не стулюй устеньків! Не має кому ні підслухувати, ні підглядати тут на пожарищі. Сядемо, підкрепимося, а підкрепившись — далі потягнемо.

Із торби добув він окраєць хліба, кілька свіжих огірків, торбинку з сіллю, і подорожні узялися підвечіркувати.

Що-ж заставило радісно скрикнути Марусю, ніби вона одразу знайшла скарб, якого і сподівалася, і ні?

Нічого не видно було коло розваленної, обгорілої криниці окрім перегорілих на вугілля головешок.

Хиба от тільки впадає в очи свіжа плетениця із барвінку, що разом із осмаленими головешками кружає на сколоченій воді.

Справді, як попалася сюди свіжа плетениця?

Бандурист та його поводитир або сього не знають, або се для них зовсім не цікаве, бо вони ведуть розмову про місто Батурин і ні одним словом не згадують про барвінок.

Підвечірок скінчився.

— Що, Марусю, спочила? — питає бандурист.

— Спочила! спочила! — голосно одказує Маруся.

І от вона вже на рівних ногах і перекинула подорожню торбину через плече і дивиться на свого супутника блискучими очима.

Перед тим як мали одійти звідти, де одпочивали,

її супутник опускає свою старечу патерицю в кирилицю і витягає звідти свіжу плетеницю з барвінку.

— Марусю! — каже він — дуже гарний буде вінок!

Маруся хапає подану їй зелень, струшує з неї воду і хутко обвиває нею свою голову.

— О, вінок чудовий! — мовить вона.

І знов бандурист із поводитирем так само жваво і спокійно мандрують далі.

— Тепер уже недалеко, — говорить бандурист; — не встигне зазоріти перша зірка, як ми вже побачимо могилу Наддніпрянку.

І справді: не встигла ще показатися в небі перша зірка, як вони вже угляділи сю могилу.

Сонце вже зайшло і наступила вечірня імла; але імла особлива, якась золотописно-вишнева. Молоденькі деревця, густі кущі та висока трава, якими поросла могила, здавалося тихо палали; кожда гиллячка, кожна билінка вирізувалася до того виразно на обрії, що очам ставало якось тяжко на них глядіти.

Чорний обломаний хрест був освічений так м'якко, що здавався оксамитним, а птиці, що мріяли в високости, ніби через якісь чари ставали веселчаними, а з веселчаних знову темними і потім знову веселчаними, як в який бік летіли.

З могили видно було Дніпро.

Він здавався звідси величезною повідю дулевини. По тім боці знімалися лісисті гори — з низу геть чорні, а з верху неначе обсипані золотистим вогнем.

Доходив ропіт води з низу і голосне шорошіння очерету; навкрузи чути було дивну свіжість; в ряди-годи в одностайній тиші розкочувалося кигикання чайки і сама вона мигнула над рікою ледви примітною точкою.

— От тут ми сядемо та заспіваємо, — сказав бандурист.

«Та все пани, та все дуки,
Позаїдали наші поля, луки, луки!»

покотилося пад водами, грімнуло по щілинах і відгукнулося далеко за горами.

Скінчивши пісню бандурист кілька хвилин перебирав струни бандури, тим часом як зіркі очи його непорушно були втоплені в Дніпро.

Маруся тож з очей не випускала ріки.

Нараз десь неподалеку, в очеретах, кигикнула чайка.

Очи бандуриста блиснули яснійше і знова залунав над рікою спів:

«Та не має гірше так нікому,

Як бурлаці молодому!

Гей, гей, як бурлаці молодому!

Що бурлака робить-заробляє,

Аж піт очи заливає!

Гей, гей, аж піт очи заливає!

Знову недалеко в очеретах кигикнула чайка.

«Аж піт очи заливає,

А хазяїн нарікає,

Гей, гей, а хазяїн нарікає!

А хазяїн нарікає,

А хазяйка в вічі лає,

Гей, гей, а хазяйка в вічі лає!

З того боку, де кигикала чайка, з комишів вплив узенький човник і ледве одрізняючись до темної води, швидко совгався по ній, прямуючи до маленької затоки, споряженої самою природою як раз проти могили Наддніпрянки.

Вдивившись пильно можна було розглядіти неясні обриси пловця чи, краще мовити, його високої шапки.

Але й не бачивши пловця, можна було певно сказати, що рука в нього дужа та влучна.

Ся рука обходилась із веслом, як із іграшкою. Човник летів по воді, як легенька пушинка по вітру.

— Ну, Марусю, — сказав бандурист — пора нам до берега. Не розбіраючи дороги, — тут, правда, не було протоптаних стежок — вони хутко спустилися з могили, обігнули каменястий, крутий виступ берега і опинилися у низу, коло самої ріки, що тихо плескалася у побережні травни та облямовувала їх вузькою смужкою білої піни.

— Здорові були й Богови милі! — привитав їх ласкавий знайомий голос.

Легенький човник витягнуто на побережній пісок, а коло човника, обпершися підборіддям об весло, стояв добродушний хуторянин, нан Книш.

Бемо чолом! одказав бандурист, здіймаючи шапку.

— А що, дівчинко? Як живеш — можеш? — спитав нан Книш, пильно вдивляючися в Марусю своїми ясними соколиними очма.

— Гаразд — одказала Маруся.

Та коли-б вона сього й не одказала, він легко міг би відгадати одвіт із кожної жилки її живого личка.

Одначе, як людина, що звикла не покладатися на один, хоча-б найясніший доказ, він не задовольняючись свідоцтвом обличчя Марусі, усміхаючись і гладячи її по голівці, скинув бистрими, але наскрізь пронизливими очима на її супутника.

Той в сей мент дивився усміхаючися на Марусю. Панови Книшови мабуть ся усмішка здалася доволі виразною, бо він перестав скидати на них очима і звернув їх на Дніпро.

— Скоро попливемо? — спитав бандурист.

А от зараз. Гарно буде плисти, тихо... Тихо так, що ані шелесне... Як би не свіжість од води, то душно було-б.

Було знати з обличчя і голосу пана Книша, що він залюбки тішився сею тишою і слова несамохіть зривалися з його уст, як се буває, коли чоловіка усього причарувало якесь чуття.

Нараз кигикнула чайка, немов десь із-за плечей пана Книша.

Зараз же здалеку, з того берега, донеслось на одвіт таке саме кигикання.

— Пара обзивається! — зауважив бандурист.

— О, сі птахи дуже чуткі! — одказав пан Книш, садовлячись у човен. — Сідай, дівчино, — додав він, звертаючись до Марусі і простягаючи до неї руку.

— Де друге весло? — спитав бандурист, ускочивши так легко і зручно у човен, що човен навіть не схибнувся.

— В човні, на споді! одчалою!

Човен хутко ізсунувся на воду і помчав по темному Дніпрови.

XVIII.

Дуже красно плисти великою рікою літньої теплої ночі!

Зорі блищать над вами і зорі блищать під вами, у горі пливе місяць і в низу пливе місяць.

— О там береги! — думаєте ви, вдивляючись у темні риси? О там неодмінно росте сосна, бо отсе зараз повіяло звідти смолистим запахом, а он там, певно, безліч квіток, бо подув теплий вітер і немов кинув вам у лице цілий, тільки що набраний, обризканий нічною рососою букет.

— Ну, що нового? спитав бандурист.

— Не багато, — одказав пан Книш, правлячи веслом.

— А скільки небагато?

— Та так, що й малий дитині двома пальченятами ухопити нема чого.

— Що-ж, він дома?

— Дома, каплуни смажить, ненажерливих гостей сподівається.

— Ну, коли каплуни смажить значить, щось надумав: дармо втрачатися не буде, не такий господар!

— А хто його розбере, що він там замишляє: у нього гадок, як у пса стежок!

Ну, та вже в свячене місце не вскочить; хиба що незарошна.

— Певно. А то й!

— Е! Як би усі такі були як то й, дак іще-б можна людям на світі жити. То — людина. У нього душа, як піде до неба коржі з маком їсти, то не буде жалітися, що у пні жила!

— Написав?

— Написав. А не легко було йому писати! Так його усього й корчило як березову кору в огні?

— Половину діла зроблено, і за те хвалити Бога. Сей охочий таки крутити...

— Може зо мною не багато покрутить: я такий карась, що тріпався на гачку... Марусю, втомилася, га? Лягай-но та одпочинь, га? А я тобі сказку розкажу.

— Се діло, — зауважив Книш.

— Я не хочу спати, я посижу, — почала була Маруся.

Але дві дужі, зручні руки в один мент, одним махом, розстелили на споді лодки товсту суконну свиту, підвели Марусю і бережно поклали на се ліжко.

— А я сказку розказуватиму, — в друге мовив січовик.

— У, розкіш! — мовив Книш. — Горенько мое, що в мене усього-навсього двое вухів: як би міг, ще-б десятків зо два позичив і всіма слухав би.

— Жив-був козак, — почав січовик; — козак добрий, побожний, та тільки дурень. Він так із виду й байдуже, і з перших слів байдуже, а от зачерпни його глибче, дак така вже там дуровина, що иньші розумні козаки пянїли від неї, як од якого поганого зілля. От і надумав сей козак поставити собі хату. І каже він жінці:

— Ну, жінко, здивую я тебе: таку хату вибудую, якої ще не бувало на світі. І ставити її буду не так як люде.

— А як же? — питається жінка.

Він моргнув оттак оком: Мовляв, не на такого наскочила, не проговорюсь! засміявся і пішов у ліс руб...

— Гляньте, — нараз скрикнула тихоенько Маруся — гляньте! І вона вказала вперед, у право.

Але Книш, що сидів лицем туди, давно вже по трохи змурував свої соколині очи, неначе вдивляючись та розпізнаючи знайомі речі.

Січовик, коли скрикнула Маруся, не ворухнувся, а тільки спитав Книша:

— Що там?

— Вони, — одказав Книш.

На піскуватій косі, що неначе срібною стрічкою увходила в темні, сяючі зорями води, стояли два чоловіки, у свитах та високих шапках, і либонь, дожидалися човна, що плив до них.

Хоч до пісковатої коси було ще доброї чверть верстви, то ті, що стояли на ній так ясно і виразно вимальовувались у повітрі, що Маруся одразу впізнала знайомі постаті Семена Ворошила та Андрія Крука.

Що ближче допливав човен до піскуватой коси, тим яснійш можна було доглянути, що козаки, які дожидали когось, не веселі.

Андрій Крук стояв, обпершися на свій кийок, та понуро дивився, не зводячи очей, на човен; Семен Ворошило міркував, видимо, про щось невеселе, і ліва рука його безнастанно робила такі рухи, якими звичайно люде виявляють свій гнів, оповідаючи про надії, приятелів або ворогів, які обманили їх.

Коли човен черкнув носом об косу, обидва козаки зняли шапки і промовили:

— Здорові були!

Здорові були! — одказали Книш та січовик.

Вони дивилися кілька хвилин один на одного.

Обличчя січовика і Книша були спокійні, очи їх уважно встромлені в обох козаків, тай годі.

Обличчя козаків були значно похмурі, а очи не то

щоб уникали зустрічі з прибулими приятелями, але якось, або розбігалися, або ховалися під насуплені брови.

— Човен сюди-б, до сього берега, — понуро проказав Семен Ворошило.

І мовивши се пильно узявся пособляти Книшови витягти човна.

— Марусю, — сказав Андрій Крук, виймаючи з за пазухи клуночок — ось мати тобі прислала.

І він подав їй посилку.

— Спасибі, — одказала Маруся — як вони там? Усі здорові?

— Усі здорові. І байдуже, усе вийшло гаразд.

— А мені гостинця ніякого немає? — спитав січовик. — Коли принесли, то будь ласка, давайте, а як ні — то так і кажіть.

— Були ми скрізь, — почав Андрій Крук: — та не так то воно все діється, як...

— Ми ходячи коло тих ледачих підпанків пару чобіт стоптали, — підхопив Семен Ворошило. — Сказано: не так й сами пани, як ті підпанки!

Човен лежав уже на піску і тепер усі четверо стояли один проти одного.

— Так діло не вигоріло? — спитав січовик.

— Воно не те, щоб зовсім не вигоріло, і не те, щоб вигоріло, — одказав Семен Ворошило.

— Та чи бачили ви Самуся?

— Ні, Самуся не бачили.

Чому?

— Та ми дожидали його, а він не прийшов.

Чому-ж ви сами до нього не пішли?

— Та ми й думали були піти, а потому розсудили, що його не застанем, бо він, казали, у Київ поїхав.

— Так рада була без нього?

— Без нього.

— Таку раду і радою сором назвати, — сказав Андрій Крук. — Прийшло сім баб та сказали сім рад, а

нбиші сім на колоди, поговорили про пригоди, табаки понюхали, ради послухали, тай до дому пішли!

— На чому-ж стали. «Подумаємо», кажуть; «ще, кажуть, треба подумати».

— А довго будуть думати?

— В ту суботу знову раду зберуть.

— Ну, так от що, панове козацтво: ви, не дожидаючи сеї суботньої ради, потрудіть свої шановні ноги, обійдіть кого треба і скажіть, що коли на призначений час не буде все справно, то діло пропаде. А коли тепер діло пропаде, то нехай уже на нас не покладаються.

Ні Андрій Крук, ні Семен Ворошило нічого на се не одказали, може тому, що саме в ту мить почали запалювати свої люльки.

Люльки, одначе, чомусь довше як звичайно запалювалися. Нарешті, як уже дим пішов клубком, Семен Ворошило промовив:

— Воно може-б і лучче, як би підождати звісток од Бруя та од Попика... Може-б воно певніщ... Вже більше ждали... Вже можна-б заждати малий часок...

Так, воно справді буває, що поспішиш, та людей тільки насмішиш, — зауважив Андрій Крук, застеливши себе цілою хмарою диму.

— Скорі діла під лавкою лежать, — додав Семен Ворошило.

— Воно, певно, усяко буває, — одказав січовик.

— Як би тоді не послухали вашого первохода, та не поспішали, то от тепер може-б і не пошилися в дурні, — сказав Андрій Крук.

— А по мойому дурному розуму, дак ви тим то й пошилися, як ви кажете, в нерозумні, що ви й тоді вибралися, як паничі за море утят полювати.

Поки велася ся розмова, Книш, не упускаючи й слова з неї, назбирав сухого очерету, розпалив огнище і миттю наготовив усе що треба, щоб зварити куліш.

Кілька хвилин тяглася мовчанка.

— Так на чому-ж ви станете, панове козацтво? Однесете мій уклін кому треба, чи ні?

— Та чому-ж, се можна, — одказав Андрій Крук.

— Се можна, — мовив й собі Семен Ворошило.

— Тільки от що, — сказав Андрій Крук — даремно ви так поганяєте...

— Пане Андрію, — одказав січовник — ми з вами, мабуть, не збалакаємося. У мене, як у тої завзятої жінки, що чоловік її топив, та не навчив, що все буде стрижене, а не голене. Вкиньте мене в дніпрянський вир, а я, йшовши до дна, ще покажу вам пальцями ножиці.

— Лихо, тай годі! — промовив, ніби про себе; Семен Ворошило.

А що, скоро кулішом почастуєш? — спитав січовик Книша.

Закипає. Садовіться, та беріть ложки.

Всі повсідали кругом казанка.

— Що, Марусю, така журлива сидиш? — спитав січовик.

— Натомилась, мабуть, — сказав Андрій Крук.

— Ні. — одказала Маруся — я не втопилася.

— Заскучала за своїми, — сказав Семен Ворошило.

— Ні, одказала Марузя — я не скучаю.

— Очи її одначе, тривожні та сумні, були звернені на січовика.

— А от я її розвеселю, спробую, — сказав січовик.
— Хочеш, Марусю, я тобі ще казку розкажу, га? Хочеш?

— Хочу, — одказала Маруся.

— Ну, слухай. Я тобі розкажу, як рак по воду ходив! Жив був рак. Чудесний рак. І лучилося так, що вся вода геть висхла коло його хати і треба, хоч умирай, добути води.

От рак сидить тай каже:

— Кого послати по воду? Кого послати по воду?

— Милости просимо, куліш готовий, — промовив Книш.

Усі взялися до вечері.

— Такий куліш, друже, що хоч би й турецькій цариці, дак і вона-б із пальчиками його з'їла, — сказав січовик, закладаючи вуса за вуха.

— Добрий куліш, — ствердив Андрій Крук.

— Коли догодив вам, панове, — видно, доля ще служить, — сказав Книш.

— Ну, от довго так рак думав, — оповідав січовик — кого-б се по воду йому послати, і все нікого не вибере: той, думав він, дороги не знає, а отсей хоч і знає, так не певен; один не жонатий, дак чого доброго, застрягне десь дорогою; другий до церкви рідко ходить, так хто його знає, як із ним і заходити; пятий малосилий, у десятого вітер у голові, куди не кинь — то все клин.

— Піду сам! — поклав рак.

Взяв посудину тай пішов.

Йшов, йшов, йшов... Іде та все лютує:

— Чого се я так біжу! От збили мене з пантелику вражі приятелі! Не буде пуття!

— Як би до сього кулішу та ще перцю! — сказав Семен Ворошило.

— Добре було-б перцю! — згодився Андрій Крук.

— І ходив рак сім літ по воду, — оповідав далі січовик — на восьмий прийшов, почав перелазити через хатній поріг тай розілляв.

— Е, бідолашний! — сказав Книш.

Розілляв тай каже:

— От так чорт скору роботу бере!

Маруся розсміялася, Книш тож, але Андрій Крук та Семен Ворошило сиділи так звичайно, як сидять тільки засватані попівни.

— Еге! місяць уже куди забрався! — сказав Книш.
— Пора!

Усі встали.

— Оттаке, значить, останнє ваше слово? — спитав Андрій Крук січовика.

— Таке.

— Тимчасом прощайте.

— Щасливо.

— А як що там у нас постановлять, кому звістку дати?

— А от Книшеви.

— Добре. Щасливо.

— Спасибі.

Човен хутко одчалив, помчав по темному Дніпру і піскувата мілина, з чорними постатями і погасаючим огнищем, скоро сховалися з очей.

XIX.

Через три дні після розказаної попередю плавби Дніпром була неділя і в городі Гадячі глухо гули старі дзвони, скликаючи городян на заутреню.

Ледве тільки почало світати, і город Гадяч із усіма своїми вузенькими улицями, низенькими будинками та густими садками видавався немов повитий легеньким туманом. Навіть постаті, що надходили від сходу до собора, і ті здавалися наче оповиті туманом.

Проте, не вважаючи на сю досвітню імлу, все таки легко було розпізнати і по ході, і по всій поставі, що тут здебільше люде військові.

На передодні йшов дощ, тепер повітря було вогке і скрізь тиша найповніша.

Така тиша, що здалека було чути кроки на мокрих вулицях та заулках; пога, що ступила необережно в калюжу, голосно хлюпала і краплі, спадаючи з садової листви, капали так виразно, що їх можна було лічити.

У церковному притворі й на цвинтарі, що надзвичайно схожий був на садок; бо тут не тільки цвила калина, черемха, бузина, шипшина; рожі, дерен, білі, жовті і рожеві акації, але в достатку росло яблунь, груш, слив, черешень, а соковита, аксамітна м'ягка трава рябіла од усяких садових квіток та зілля; зібралось вже чимало православних і дожидаючи утрени, балакали проміж собою про всякі світові справи.

Знайомий читачам бандурист зі своєю поводитиркою тож був тут. Він сидів на долішньому ступені на сходах церковного ганку і поучаючим, трохи протяглим голосом оповідав козакам та козачкам, що усілися коло нього вище та нижче на сходах та стояли перед ним півкругом, як та які митарства повинна перейти душа для того, щоб попасти у царство небесне.

Скінчивши оповідання про останнє митарство і важко зітхнувши, що й собі вчинила більшість слухачів, бандурист поринув на кілька хвилин у благочестивий роздум і замислено поводив очима навкруги себе по предметах, що починали потроху виступати із п'їтьми.

Одностайну тишу перервали два прибулі молоді козаки, з незвичайно довгими вусами, незвичайно тонким і гнучким станом, якісь особливо чепурні та жваві, як звичайно ті, що бувають на численних зборах, гучних бенкетах та всяких таких парадах.

— Здорові були! — сказали козаки і так хвацько скинули і знову накинули шапки, немов се тільки й чинили усе своє життя.

— А що пан гетьман, буде? — спитало гуртом кілька голосів.

— Буде, — одказали козаки.

Сі слова, промовлені дзвінкими та гучними голосами, немов збудили бандуриста з його благочестивих думок та гадок, і він, наче з жалем покидаючи гарний світ, де витав думками, вважав обов'язком своїм спуститися й до інтересів иньших грішних.

— Поглянуть і мої очі на ясного пана гетьмана, — сказав він.

— І гетьманша буде? — спитала вертка, маленька, кругленька, схожа на вузлик, молодиця.

— І гетьманьша буде, — одказали козаки.

— А братчиха?

— Мабуть, і братчиха буде.

— А се хто така братчиха? — спитав бандурист.

— Гетьманського братчика жінка, — одказало кілька голосів: — Мехтодівна.

— Мехтодівна? — мовив і собі бандурист. — В наших краях нічого про неї й не чуто. Що-ж вона в ласці, чи що, у пана гетьмана?

— Ще-б не в ласці! — одказала схожа на вузлик молодниця.

— Вона тільки бровою моргне, так усе по її робиться!

— Так у великій ласці? Буває, пошле Господь Бог таке щастя людям! — зауважив бандурист — буває!

— Та що се ви товкуєте: «в ласці, в ласці!» обізвався старий, сивоволосий дід, якому очи блищали зпід кошлатих брів, як ясно освічені віконця з під розкуйовджаної солом'яної стріхи. — Вона така, що нічєї ласки не просить. Ви погляньте тільки на неї: пряма як стріла; знати, з роду ні разу ні перед ким спини не згинала і голови не схиляла!

— Що-ж, горда? — спитав бандурист. — Приступу до неї немає?

І тут таки додав поучаючим голосом:

— Гордість — гріх. Чоловік гордий, — як булька на воді: сьогодні надулася, а завтра луснула!

— Яке там приступу немає! — одказала якась баба, висока, пряма, з блискучими, як два чорних алмази, очима: — та вона немов палюча іскра, де не з'явиться, куди не впаде, так усе круг неї і спалахне!

— Підпалила і пана гетьмана? — спитав бандурист, поблажливо міняючи поучаючий, для звичайних хибких грішних людей трохи тяжкий тон, на жартівливий.

— У неї і сирий дуб спалахне, — обізвався хтось, що сидів тож на сходах церковного ганку, але доволі далеко і не видно було його за рядами високих шапок та широких плечей. По голосу проте можна було напевно сказати, що озвалася людина молода, міцна та дужа, бо голос сей дуже добре приміг би замінити старий соборний гадяцький дзвін, що лише шипів та свистів.

— Що-ж, пан гетьман обдаровує її усякими дарами,

атласами та оксамітами? — спитав бандурист. — Ходить убрана вона так, як та краля?

— Її раз козак зустрів, дак попросив коня напоїти! — одказала баба з очима як алмази.

— Вона прибірається як проста молодиця, — potwierдив оден із чепурних козаків, з незвичайно довгими вусами, незвичайно тонким та гнучким станом; — їй хоч і старайся, то ніяк не догодиш, бо вона все сама вміє і все сама робить. Вона ніяких подарунків не приймає.

— А чоловік її що за пан? — спитав бандурист.

— Байдуже, з виду пан як пан.

— І живуть між собою дружно?

— Дружно.

— Він хоч із виду її байдуже, а тонка штука, — сказав підстаркуватий козак, що стояв коло бандуриста, обершися на свого кийка; козак і сам був із виду хоч і байдуже, а тож тонка штука.

— А що то у вас коло Гадяча за пани бородаті гуляють? — спитав бандурист. — Учора, як надходили ми до міста, так зустріли двох — такі вельможні та горді, сама пиха! Очи так наскоси та зашморгом, носи до гори, губа спідня на сяжінь вперед...

— Се московські пани, гості пана гетьмана, — пояснив молодий гетьманський козак.

— Тепер уже порозїздилися, — зауважив його товариш; — а попереду їх іще більш у нас гостювало.

— Порозїздилися? Чого-ж се так?

— Та хто його знає, якось воно тепер не те, що було ранійш. Пан гетьман і частує їх, і ласкаві речи мовить, а все не те. Чутно, її останні поїдуть.

Наступила мовчанка і тяглася кілька хвилин.

Чути було ходу на улицях і як падали дощові краплі з садової листви. Зоря розсвітала. Все ставало яснійше, виступало з темряви, прибірало свої правдиві обриси, немов хто помалу піднімав імлисте накривало.

З права почувалася повільна, мірна, певна хода; між

деревом появилася висока, огрядна постать у темній рясі, простуючи до церковних дверей.

— Отець Михаїл! Отець Михаїл! — пронеслося між людом; хто сидів, підвівся зі свого місця, хто стояв, обпершись на кийки, випростався.

Отець Михаїл був, коли можна так мовити, надзвичайно мальовничий. Поважна постава, строге обличчя, але з лагідним та ласкавим виразом, сива, хвиляста, подібна до водоспаду борода, спокійні рухи, пронизуваті, ясні і zarazом зовсім лагідні, сяючі очи; все се становило ідеальний тип пастиря, яких лучається зустрічати частійш на картинах, ніж у життю.

З того, як його усі обступили, можна було помітити, як сильне шанували його парафіяне.

Бандурист тож підійшов під благословення і підвів свого поводатиря.

— Благословіть, — сказав він; — ми з далеких країв, прийшли помолитися в богоспасаєме місто Гадяч. Благословіть, батюшко, і поводатирку мою. Пильнуємо, батюшко, щоб жити по християнськи, оден одному помагати. Я не з одної печі хліба коштував, усього побачив на довгому віку, дак от можу її наставити на путь світовий істинний, а в неї жвава молода сила, то вона мене, старого, де з гори зведе, де під гору піддержить... Треба помагати оден другому. В святому письмі сказано: «Носіть тягарі друг друга». Одною рукою вузлика не завяжеш...

Отець Михаїл, який спокійно та лагідно пильно слухав речей балакучого бандуриста, на останньому його виразі не щоб стрепенувся — сього не можна було напевно сказати — а якось особливо пильно зазирнув йому в очи.

— Еге, — мовив далі балакучий бандурист — сказано: одна голівешка і в печі гасне, а купа і в полі куриться.

Світлі, ясні очи отця Михаїла все так само прони-

кливо, пильно, лагідно, супокійно гляділи на бандуриста.

— Добре річці з притоками, добре хорошому воеводі з...

— Розумні речі говориш, — перебив його спокійно отець Михаїл — усе добре на землі держиться згодою православних і кожен скільки снаги його й уміння, повипен пособляти ближньому. Здалека Бог привів до нас?

— Та мало не всю Україну перейшов, поки сюди достався.

— Трудно тепер по дорогах?

— Голому розбій не страшний, всюди проходили щасливо.

— А які жита?

Отець Михаїл спитав се тим самим рівним, спокійним голосом, але якось особливо повільно та виразно.

— Такі жита, що хоч зеленими жати, то можна, — одказав мандрівний бандурист своїм звичайним, безжурно-поучаючим тоном, що стався, либонь у нього привичкою, але теж якось особливо виразно та повагом.

— Пан гетьман! Пан гетьман! — покрикнули чепурні козаки.

Усі звернули очі в той бік, звідки чути було, як торохтять колеса та тупотять баскі коні.

Отець Михаїл увійшов до церкви.

Пан гетьман та пані гетьманьша мали вигляд значний, як і годиться: атласи, оксаміти, золоті обручки та вишивки, дороге каміння та яскраві кольори як слід йшли у парі з опасистим виглядом, пихою, розложистою ходою та випещеним блідим обличчям.

Вони велично, як два важкі човни, проплили на середину церкви, ласкаво киваючи головами на одвіт на поштиві низькі уклони простого люду.

Не вважаючи на сю величність, де хто, мабуть із тих, що ближче та краще знали пана гетьмана, догляділи в ньому сим разом щось незвичайне.

— Пан гетьман сьогодні сумовитий! — мовив оден.

— Пан гетьман сьогодні не веселий! — сказав другий.

— Що се пан гетьман починає замислюватись? — запитав третій.

— Я його зустріла у четвер, їхала з хутора, — встряла малюсенька молодиця, похожа на вузлик — так він такий їхав, як хмара! Поводи попустив, голову схилив, а брови мало не перехрестилися. І такий він був...

Але дальший опис перервала поява нових двох осіб.

— Братчиха! братчиха! — прошуміло кругом.

Бандурист звернув очи на братчиху.

Порівнянне з «палючою іскрою» було не лихе, а гадка, що ся — пряма як стріла спина, з роду ні перед ким не вгиналася, що ся смілива голова ніколи ні перед ким не схилялася, була, безперечно, дуже можлива.

Коли братчиха ступила на сходи церковного ганку, поводитирка мандрівного бандуриста спинила її тихенько за широкий рукав сорочки.

— Пані, — мовила поводитирка — хустку згубили.

І подала їй червону хустку.

Висока ставна постать придержала ходу, обернулась, глянула на червону хустку, на дівчину, що держала її, узяла хустку і сказала:

— Спасибі, дівчино.

Знати було, що нерви в неї були міцні; що вона не здригнеться од якої-будь несподіванки, не покрикне від жадного переляку або здивування, що темні, великі, глибокі як море очи просто глянуть на все і так само мало померкнуть або зажмуряться, як ясні зорі, що освічують із високости грішну землю.

— Як тебе звуть, моя ясочко? — спитала вона. — Ти, здається, не тутешня?

— Ні, я здалека.

— Здалека? Тим то така зморена! Звідкіля-ж ти?

— Де там їй пригадати усі села та хутори, які ми переходили, ласкава пані, — встряв бандурист. — Пови-

дали ми усього: і доброго, і лихого, і правди, і кривди, тинялися по берегах і по болотах; ну, та дякувати Богови милосерному, видобулось таки на їзжаний шлях. Криво запрягли, та просто поїхали.

— Ну, й хвалити Бога, — одказала братчиха. — Ви приходьте на гетьманський двір, — додала вона — пан гетьман та пані гетьманьша люблять слухати божественні псалми.

Повівши се вона зникла у дверях храму.

Коли вона зникла, тоді дуже примітно стало й пана-братчиха, що стояв тут та уважно прислухався, про якого старий козак говорив, що він із виду байдуже, та тонка штука.

— Приходьте на гетьманський двір, — мовив й собі пан братчик.

Бандурист уклонився низенько й одповів:

— Спасибі ласкавому панови за ласку. — Після одправи зараз прийдемо.

З середини собора уже доносився спокійний дужий голос отця Михаїла, запахло ладаном, грімнув хор голосистих півчих.

Заутреня почалася і усі разом сунули в старий соборний будинок, чоркаючи ліктями та плечима численних чортів, що підкладали вугілля під грішників та які пручалися, розявивши роти і вирячивши очи, у вогні і таким робом наглядно представляли страшну будучність тих хибких смертних, що не мають снаги стати навпроти світовій спокусі.

XX.

День був душний та жаркий, не вважаючи на те, що краплі учорашнього, рясного дощу іскрилися на траві і якась молода, чорнобрива козачка, розмовляючи з чорнобривим та молодим, як сама, козаком, що звіряв їй знати, якісь дуже для нього цікаві та важні речі,

нараз обсіпала свого розмовника дощем теплих, чистих, блискучих крапель, непомітно струхнувши густолисту, розквітлу гілку старої, із широким наметом калини, під якою вони стояли.

Сполоханий козак підскочив із незвичайною для нього прудкістю, як на його поважний та рішучий вигляд, який мало перед тим його обличчя, а лукава красуня голосно зареготалася, обтираючи вишиваним рукавом білої як сніг сорочки свіжу щоку, на яку то-ж попали бризки.

Гадяцькі вулиці з далека були схожі на чорні оксамітові стрічки, перехвачені по-де-куди блискучими обручками та оторочені яро-зеленою торочкою, зблизька — на розведений дощем чорнозем, облямований густим муригом та вимережаний доволі глибокими калюжами.

Безнастанно чути було, грюкання дверей, що одчинялися та зачинялися, і в повітрі далеко разносилися на всякі голоси вітання, якими зустрічали хлібосольні господарі своїх святочних гостей.

Не тільки сліпило сонце своїм золотим сяйвом але сліпило й небо своєю ясною блакиттю, через що чорні хмари, що насовувалися з заходу, здавалися ще чорніші; береги їх вирізувалися ще гострійше.

— В ночі буде велика буря, промовив пан гетьман.

І промовив се він із таким неспокоєм; zarazом таке важке зітхання вихопилося йому з грудей, що московський боярин із русявою бородою, що сидів напроти нього на рундуку, за столом спитав:

— Пан гетьман, знати, боїться бурі?

— Сила божя, а тому кожен християнинин мусить трепетати, — одказав пан гетьман замислений.

— Господь милосерний, помилує! — мовив московський боярин із русявою бородою. — А хмари насовуються великі!

— Еге, великі, — потвердив пан гетьман, поглянувши неухважно на темну смугу хмар, що хутко насовувалися на ясну блакить неба.

Пан гетьман кожне слово вимовляв якось мляво, знехотя, часто проводив пальцями по чолу, неначе почував там нестерпимий біль; померхлі очи його зверталися кудись у далечінь, на всьому його повному, гладкому обличчю, тай не тільки на обличчю, навіть на усій його важкій, товстій, постаті ходив відбиток якоїсь внутрішньої тривоги та утоми, — що була, можливо, наслідком згаданої тривоги, нестерпучої для розпеченого пана.

О скільки пан гетьман був млявий, неухажний та стурбований о стільки його розмовник і гість, московський боярин із русявою бородою, був жвавий, вюнкий та безжурний. Важка, незграбна постать пана гетьмана здавалась іще важчою та незграбнішою, коли порівняти її до його опасистої, але верткої та гнучної постаті; на пів заплющені очи пана гетьмана ще більш тьмянні та мертві коли поставити поруч із його очима, що розбігалися на всі боки, допитливими, блискучими очима.

Коли він знову повторив, кинувши недбало свій блискучий погляд на хмари, що насовулалися і глядячи білою рукою свою русяву бороду: якось Господь помилює!» він немов виявляв сею фразою усю свою вдачу.

Можна було запевно сказати, що в ньому не забракне і бистрого меткого розуму і прозірливости на десятьох, але що над усім сим панує безпечно «якось», що заправляє усім иньшим.

Можна було йти на заклад, що перед тим як перебраться приміром, через провалля по тоненькій, хисткій жердці, він дуже добре тямитиме та зважить усі наслідки такої переправи, але струснувши кучерями, скаже: «якось, переберусь!» і піде.

І не тільки в тому разі, коли щасливо перебереться, але навіть і коли потрощить кості, а голова останеться ціла, він знову з першою okazією так само струсне кучерями, так само скаже: «якось, переберусь» і так само безпечно піде.

— Усі ми люде грішні, — одказав пан гетьман —

і ніхто з нас не може сказати: сьогодні я не одержу за гріхи свої належної заплати!

Пан гетьман сказав се поучаючим голосом, яким звичайно мовляться такі речі, але в докторальности його знати було скорійш дражливу трусливість вельможі, ніж скруху християнина.

— Господь довго гріхи тернить, — одказав московський боярин, либонь вважаючи своїм обовязком при сих словах підвести свої блискучі жваві, очи, що розбігалися на всі боки, до неба; але на пів дороги до сяющого етеру спустив він їх на стежку, що виляса по широкому дворі, якою покволом наближався старий бандурист із засмаленою дівчиною, у вінку із свіжих квіток.

Очи пана гетьмана, що скоса втоплені були в бесідника, ту-ж мить звернулися слідом за його поглядом на стежку, і дивно вплинула на нього поява старого бандуриста: Мляве байдуже обличчя одразу спалахнуло, потому поблідло і губи трохи затремтіли; він хутко провів рукою по чолу, заморгав і трівожно, допитливо глянув на московського боярина, немов жадаючи вчитати на його обличчі, чи не закралося йому в душу яке підозріння.

Але обличчя московського боярина, на якому, до речі мовити, читати можна було тільки з його боярського дозволу, нічого не виявлялося крім сеї порожньої, нудної цікавості, яка посідає людей, що довго пробувають у глуші та на самоті, або посеред людей, що давним — давно їм вдовш, у поперек і наскрізь знані, що не мають для них ні найменшої цікавості.

Не знайшовши в обличчі московського боярина нічого для себе значучого, пан гетьман спустив вії на свої руки, складені тим маніром, як їх звичайно складають духовні, або дуже богомільні особи, що здавна навикли не тільки до молитви, але й до сценічної, коли можна так мовити, її прояви; в сьому стані обняли його, здавалося, тяжкі думки та гадки, чи краще побожні міркування, що заносять зі світа грішної дійсности в світ горний, який

побожна уява заселяє двокрилими янголами та херувимами, шестикрилими серафимами, чудесним блиском, чудовним сяйвом та райською музикою.

І так тяжко замислився пан гетьман, так увесь занісся в иньший, кращий світ, що московський боярин мусів двічі повторити:

— Пане гетьмане, — старці прийшли. Пане гетьмане! прийшли старці.

Пан гетьман нарешті очуняв, обернув очи до прибулих старців, ласкаво нахилив свою вельможну голову в одвіт на їх низькі, мало не до самої землі поклони, покликав козака, що стояв за дверима, дожидаючи гетьманських наказів, і протяглим, добродушним голосом звелів почастивати прибулих.

— Чи дозволить ясновельможний пан гетьман заграти та заспівати старому бандуристові? — поштиво спитав старий бандурист, за кожним словом, або низенько кланяючись, або скидаючи таким покірним поглядом, що вартий усякого низького поклону.

Пан гетьман ласкаво дозволив і запросив утомленого бандуриста до їжі.

Пан гетьман був навіть такий уважливий, що вказав білою вельможною рукою місце, де сісти, додавши:

— Тут не пече сонце.

Бандурист виявивши належито свою покірну вдячність за милостиву ласку ясновельможного пана гетьмана, сів на вказаному місці, на сходах, у кутку рундука, і опинився геть у тінку; московському бояринови, який досить уважно розглядав ветхого старця, було видно тільки частину його сивої бороди, могуче плече, укрите старою та грубою, але білою, як свіжий сніг полотняною сорочкою, та передок величезного чобота, що виразно свідчив про ненастанні подорожі і порошними, і болотяними шляхами; уся постать та обличчя його тільки миготіли порошними плямами крізь зелену густу сітку дрібнолистої старої груші, яка так низько розкинулася

над усім рундуком, що віти її черкалися об поміст своєю блискучою зеленою.

— Надінь шапку, старче — сказав ласкавий пан гетьман.

Московський боярин, що немов машинально підвів був грушеву гілку, пустив її знову, тож ніби машинально, і звернув очи на дівчину, супутницю старого бандуриста.

Московському бояринові було вигідно її розглядати: вона умістилася як раз напроти, та ще до того соняшний промінь падав на неї зверху.

Бандура заграла й почувся спів.

«Ой раю пресвітлий, ой раю прекрасний!» співав побожний старець.

З первими звуками указалася вельможна пані гетьманша та пані братчиха, які тихенько примостилися оддалеки і тож стали слухати величні співи псалмів.

Обидві жінки сиділи склавши руки, в однаковій покірній поставі, зі спущеними до-долу очима, являючи із себе тип знатних невільниць; але мабуть ніколи дві особи одного полу та сливе однолітки не були так несхожі одна на другу.

Вродливе панське обличчя вельможної пані гетьманки мало на собі, яскраву печать довгої нуди та суму, що часто розвиваються від розкішного пустого життя, і до того щось ніби непевність, що буває у дітей тоді, коли талановитий учитель уміло пояснить їм незрозумілу лекцію, яка до того здавалася незносна, але яка одразу стала цікава, — стан того дитячого, недосвідного, незвиклого роздуму, що ще не сягає далі тривожного: «як же се?» «та невже!» «так ось як!» та турботу мирної домашньої, що несподівано пустилася в незнану небезпешну путь.

Обличчя братчихи визначалося спокоєм, але сей спокій можна було прирівняти до спокою жаркого літнього дня, що тоді був: усе цвіте, пахне, дише тисячами живчиків, нема бурхання вітру, не чути гуркоту грому, не блискає блискавка, але ви знаєте що од разу може усе

навкруги потьмитися; може розгулятися така хуртовина та буря, яка багато де-чого знищить із цвітучої краси.

«Ой раю пресвітлий, ой раю прекрасний» — співав старий бандурист.

— Дівчино, як тебе звуть? — спитав московський боярин маленьку сопутницю сивоволосого бандуриста.

У московського боярина голос був взагалі м'який, але тепер, коли він іще спустив його, мабуть щоб не заважати иньшим втішатися співами псалмів, він став зовсім оксамітний; обличчя у московського боярина було взагалі привітне, але тепер, мабуть щоб піддати заохоти маленькій старчєї, яку він вшанував своїм боярським милостивим словом, воно обернулося ціле в ласкаву добродушність і немов говорило: «коли ти розумниця — дівчина, то вже в мене за медяниками діло не стане».

Не вважаючи на се, ясні очі дівчини звернулися на московського боярина недовірливо; вона нічого не одказала на його ласкаве питання і либонь, ані трохи не поласилася на щедрі обіцянки, що давало їй його виразне обличчя.

Московський боярин поблажливо повторив своє милостиве питання.

— Як тебе звуть, дівчино?

Дівчина спустила очі і одповіла:

— Марусею.

— Марусею? — промовив московський боярин, немов жадаючи сим висловити: «ну, коли Марусею, то й дуже добре; тобі журитися нема чого».

—Притомилася, Марусю, ге? — тягнув він знову.

Маруся знову не одповіла, і він знову мусів повторити своє питання, що одначе його ані трохи мабуть не гнівило, бо здобувши нарешті одвіт: «притомилась», він так само приязно спитав:

— Путь далека, га? Ви звідкіля йдете?

І знову дика мужичка не одказала од разу, і знову так само незмінно милостиво та приязно він повторив:

— Далєка путь? Ви звідкіля, га?

— Не знаю.

В той мент голос бандуриста змовк; чулася тільки одна приємна, дзвінка пригравка на бандурі.

Пан гетьман, що досі весь був одданий слуханню божественної псалми, немов прокинувся, підвів голову і очи його зустрілися з очима значного гостя.

— Душеспасительно послухати! — промовив пан гетьман, ніби про себе.

— Душеспасительно — ствердив значний гість.

Потому, встаючи з місця і звертаючись до бандуриста, він спитав:

— А чи не знаєш ти, любий чоловіче, як співається вірша про розбійника придорожнього?

— Ні, вельможний пане, не знаю такого, — одказав бандурист. — От про поповича знаю, і про невольника знаю, і про вдову...

— Ти навчись про розбійника: хороша вірша! — перебив московський боярин. — Славні гуслі які у тебе! А дай-но, я ближче розгляну!

— Гаразд, вельможний пане, дивіться, — одказав добродушний бандурист, подаючи бандуру бояринови.

Обертаючи в руках немудрий струмент, боярин сів коло старого бандуриста, одним ступінем вище; знову сказав:

— Славні гуслі! Славні гуслі!

Вихваляючи гуслі, він дививсь одначе не на них, а просто в лице їх властителя.

Але властитель, хоч людина, знати по всьому надзвичайно блага, ні трохи не змішався від пильного боярського погляду.

З належитою шанобою, але зовсім свobodно поясняв він цікавому бояринови устрій свого струмента; не тільки не виявляв охоти залишити з великим гостем розмови, од якої часто мішається проста людина, але навіть захоплювався; заводив у свою річ зовсім сторонні випадки, як із свого мандрівницького життя, так і з життя своїх товаришів — бандуристів.

— Ви не знаєте Семена Бруя? — добродушно питає він. Невже не знаєте? Оттакий височенний, чорнобривий дід, довга оттака посюра і сліпий на ліве око? Так таки ви його ніде й не зустрічали? Дивно мені; його, куди-б не пішов, скрізь встрінеш. Так не знаєте його? І не чували про нього? Я його здибав на тім тижні у Бобриках. «Е!» кажу, «біса тишиш, Семене?» А він, бачите, грає молодницям «Добру жінку». Він, добродію, завзятий чоловіяга: на трьох був жонатий... Так от у нього бандура чудова! З такого дерева, добродію, ся бандура зроблена, що грає, що хоче. Сам, добродію, на свої отсі вуха чув (тут бандурист доторкнувся до своїх ух), як Семен каже: «Заспіваю вам' про Ярему» — тиць! бандура грає про Голоту! Характерна бандура! Ії, кажуть, характерник робив. І вже в кого совість не чиста, той лучче і не підходь слухать — ославить на всю громаду! Так і почне вигравати; «ти злодій, ти чужих жінок зводиш, ти постів не додержуєш» — одно слово: що кому слід, тим і почаствує.

— І тобі вигравала ся бандура, любязний чоловіче? — спитав боярин, що слухав бандуриста з ласкавою увагою.

— І мені вигравала, добродію.

— Що-ж такеє тобі вона вигравала? Не бійсь: «Чоловік божий, правдолюбець перехожий!» Е?

— Ні, добродію, — зітхаючи з сердечною скрухою одказав бандурист: ні! Я чоловік грішний. То було у п'ятницю прийшов я здалека, натомився, голодний такий, що мене зігнуло у три погібелі, і поплутав мене лихий... Поплутав, добродію! Захожу до шинку, випив чарку, озирнувся — ковбаса лежить. І така ковбаса, добродію, що й не сказати! І дивиться та ковбаса просто на мене — їй Богу, добродію, так от і дивиться, так і дивиться... І чую, шепче мені: «Зїж, зїж, із роду такої не коштував». Я туди, сюди — ні! чую, вже по губах мене мастить, так тихесенько, так, що живіт замирає... І ззів я, добродію. Сам не знаю, як ззів, а ззів... І щож думали би ви?

Тільки що я підійшов, Семенова бандура ну витинати: «ковбасу їв, ковбасу їв, ковбасу, ковбасу, ковбасу...» Так я й спаленів од сорому... Так і спаленів...

— А як ти міркуєш, любязний чоловіче, коли в кого нема характерної бандури, так той вже й не довідається, що ти їв ковбасу, га? — ласкаво жартуючи спитав боярин.

— В святому Письмі сказано: «Нема такого тайного діла, щоб воно ранійш чи пізнійш не вийшло на яву, — одказав бандурист; — а все таки, ми грішні (я не про вас се, добродію, говорю) доволі коїмо усяких потайних фіглів! Иньший такий штукар увесь вік свій такі хори виводить, що нечистий з радощів тільки за живіт береться, а все шито та крито. Але, додав бандурист поучаючим голосом: коли не на сьому, то на тому світі за всякий лихий вчинок віддасться належита заплата!

— Платять иньшому й на сьому світі, — зауважив боярин не так поучаючим, як значучим тоном.

Платять, добродію, платять, — одмовив бандурист не значучим й трохи, але просто тим задоволеним, урочистим тоном, яким побожні люде пророкують кару поганам та грішникам.

— Платять, платять, — повторив боярин.

Боярина, гулящого та нудьгуючого, либонь дуже зацікавив мандрівний бандурист; розмова з ним забавляла вередливого на свою ласку та гордування вельможу.

Пан гетьман, сидячи, як перше, склавши руки, не представляв уже одначе людини, що витає в світі горному — зовсім навпаки: його, видавалося, опанувала страшенна тривога, і в ряди — годи, користуючись із того, що значний гість обернувся до нього спиною, він кидав, немов шукаючи рятунку, перелякані погляди на пана братчика, що тихо вийшов тож на рундук та спокійно, либонь, слухав розмови боярина з бандуристом і своїм спокоєм ніби промовляв панови гетьманови:

— Поки що байдуже, поки що ще годі лякатися.

Побачимо, що далі буде.

Але ще частійш пан гетьман звертав благаючі очі на панію братчиху і одержавши на свої десять розгублених поглядів один, що од разу успокоював його, тихенько зітхав, тер лоба рукою та намагався виглядати, як подабає мужови високого стану.

Пані гетьманша, що видимо не розуміла, але інстинктивно почувала, що всіх потайки займає щось важне, що десь таїться поблизу небезпечність, якийсь час пильнувала за всіма, але потому, ніби признавшись собі, що се пильнування марне, знову віддалася покірним думкам та гадкам, і можна було думати, що вона задрімала.

Не знати, чи довго ще протяглась би розмова боярина з мандрівним бандуристом, коли-б пані братчиха не встала зі свого місця і проходячи у садок, не потурбувала боярина, що як раз усівся на дорозі.

— Дозвольте пройти, — мовила пані братчиха, поштиво низенько уклоняючись.

Боярин поспішно, миттю уступився, гарне обличчя його дуже помітно спалахнуло і він, немов захоплений зненацька чимось несподіваним, довго дивився у слід ставній постаті, що спокійно зникала в густій зелені розцвілого саду.

Потому він знову звернувся до бандуриста, але тільки поглянув на нього, і вже не вимовив й слова.

Меткого, бистрого, безжурного боярина од разу обняла притьмом якась турбота, але годі було сказати, щоб турбота тільки тяжка, бо обличчя його не раз спалахало та радісно чогось одживало.

— А що, давно ти був у Чигирині? — спитав він бандуриста, звернувши на його обличчя той невиразний погляд, яким дивляться люде, що в повні заняті своїми справами і тільки машинально вимовляють які-будь не цікаві вже для них слова.

— Е, в Чигирин тепер трудно пробратися, добродію, — одмовив бандурист; — усюди військо, Ляхи, Татарва... По всіх шляхах так і дзижчать кулі... кому світ не милий, той хай тільки туди сунеться — його справі кі-

нець. Я, признаюся, зазнав тож страху чимало. Наслухавшись усяких таких оповідань про різню тамечка од одного земляка, Івана Дудника, іду тай міркую: «А що, коли на мене наскочить який нехрист?» коли се чую, земля гуде. Зирк, просто на мене жене щось чорне. А я йшов степовим шляхом, кругом тільки степ без краю. Бачу я, жене щось чорне, а за ним друге, за ним третє, пяте, десяте --- мені привиділася ціла орда. Ну, гадаю, прийшов мені кінець! А все-таки присяду у траві — може промчить мимо їх дідько. І лігма оттак на землі простягся тай лежу — не дишу, а сам думаю: «А ну, як розтопчуть? І от чую хроне щось коло самого мого правого вуха і траву смиче, та все ближче та ближче, ближче. Я так і завмер... Тільки я вимовив: «Господи! одпусти мої согрішення!» а мене як ірвоне щось за чуба! Я заревів на увесь степ... Що-ж ви думаєте, добродію? Се якась клята телиця мені такого страху завдала і мало чуба не одгризла. З погорілих хуторів усю худобу загнали у степ і худоба ся тут здичавіла. Телиці зачали гуляти, попобігали собі, тай почали пастися, а одна от мало не попаслася моїм чубом... Зазнав страху я тоді! от уже правду кажуть, що у страха очи з яблука! Тай як його не злякаєшся, коли страшно? І не хочеш, а злякаєшся. І найсміливійші — сміливі тільки до якого часу. От у мене був земляк — він уже тепер помер, царство йому небесне, місце спокійне, нехай його душечка там роскошує серед райських квіток та солодких медів! — і земляк сей нічого на світі не боявся. Тільки одного разу...

Тут боярин, що слухав усю попередню мову неуважно, перебив старого бандуриста.

— Дівчина твоя втомилася — промовив він.

— Втомилася, добродію, — одмовив бандурист.

— На тобі шажка, купи собі медяника, — мовив боярин до дівчини,

Він подав їй кілька мідяків.

— Чого-ж ти не береш? Ти жива, чи камяна, га?

Дівчина сиділа увесь час так тихо та непорушно, що її справді можна було вважати за кам'яну, як би не її ясні очі та не живий, рум'янець, що ярко спалахнув на засмалених щічках.

— Дякуй, Марусю, дякуй панови, — сказав бандурист. — Вона в мене дурненька, несмілива, добродію: ви їй вибачте...

Дякуй, Марусю, панови, дякуй!

Маруся встала і уклонилася.

Але милостивий вельможа, що надгородив її щедрою милостинею, вже не бачив сього подячного поклона.

Неначе порушений якоюсь необоротимою силою, він рушив до дверей у середні світлиці.

На порозі він, одначе, спинився, оглянувся на пана гетьмана, ясно доглядив на його обличчі той вираз, що буває у людини, яка нарешті увільнилася од петлі, що її душила, добре зрозумів сей вираз, ухопився рукою за одвірок, немов жадаючи вдержатися сим штучним чином на своїй стійці, і на губах його з'явилася усмішка, що виразно промовляла:

— Ех ви! чи вам обморочити мене?

Але в той мент із глибу саду донісся спів. М'який, низький голоє співав української пісні:

Тиха вода береги розуміє,

Великий пан до мене прибуває.

А у мене думу,

Як на морі шуму...

З первими звуками сього голосу боярські пальці, які зразу так міцно були вчепилися за одвірок, що геть побіліли, разом ослабли, розтулилися, на боярському обличчю промайнуло: «Загибай усе на світі, а я уплюсь сим хмелем!» і трусонувши своїми пишними кучерями, боярин зник.

XXI.

— Що, чи далеко ще йти? — спитала Маруся.

— Втомилася, ясочко? — спитав січовик.

— Ні, не втомилася. Я тільки хочу знати, чи далеко ще йти.

— Не далечко. Он, бачиш попереду управи, ліс? В тому лісі ми й спочинемо. Ти може втомилася, га?

— Ні, ні, — далєбі ні!

Але він усе-ж таки нахилився і заглянув ніжно та нестливо в засмалене личко.

— Не втомилася? — повторив він. — А хто лукавить, знаєш, що тому буде на тім світі? Чи не доведеться тобі гарячу сковороду лизати, га?

— Не доведеться, — одказала Маруся і білі її зубки блиснули з-за свіжих усток.

Подумавши хвилину, вона обернула свої темні блискучі очі на супутника і додала:

— Та я лучче лизатиму, ніж задержатися!

— Я гадаю краще от так зробити! — одмовив він.

— І нахилившись узяв юну софістку на руки і поніс її, як легеньке перце.

— Ні, ні... скрикнула вона. — Я сама піду, я сама...

Але дужі руки міцно її придержали і тихо вимовлені слова: «сиди тихо, моя ясочко!» звели у нівець усякий опір. Вона обняла смуглу, як темна, полірована бронза та немов бронза — міцну шию і припала головою до його богатирського плеча.

Почало смеркати, й не було вже полуденного палючого вару; дорога, чи краще мовити — стежка вилася то через поля, по узеньких межах, між високим, густим як очерет житом, то по невеличких гайках, де було повно квіток, гнізд, пахощів, різноголосих і різноперих птахів, веселкових метеликів, диких бджіл, смарагдових коників, золотих стяжок соняшного проміння та холодку. В ряди-годи де небудь оддаля указувалася дзвінниця сільської церкви, блищало озерце, річка або ставок, розкинулася, як темний оксаміт, широка лука, виднілося сільце з блискучими білими хатами, рябіючими розквітливими городами, зеленими садками, або білівся з-за дерев одинокий хутір.

— Бачиш, скільки волошок та куколю в житі? — мовив січовик.

І невимовно м'який був вираз його загартованого і негодами і суворим життям обличчя, коли він спинився та показав дівчинці, що знайшла захист на його дужих руках, оксамітні чашечки синіх васильків та малинового куколю, що миготів між густим, освіченим сонцем, колосом жита.

— Знаєш що, Марусю? Тут варто присісти та вінка сплести! — говорив він далі. — Славний вінок буде! Такий славний, що й не сказати!

Кажучи се, він бережно спустив дівчинку на землю, тихенько посадив її на темному ріжку на межі простягнувши свою довгу, дужу руку в жито, почав зривати васильки та кукіль, озирнувшись на неї з усмішкою і промовивши:

— Ти сиди тихо, Марусю!

Маруся сиділа тихо і зорила за кожним його рухом, а він у ряди-годи обертався до неї і показуючи квітку, вирвану з корінем незвичкою до такої делікатної роботи рукою, сміявся і весело ганив свою незграбність.

— От воно! — казав він — застав дурня Богу молитися, то він і лоба розібе! Ото моторний козак! Другого такого зграбного й пошукати! Пошли ведмедя перепилиць ловити, то й ведмедеви, чого доброго, до моєї спрингости далеко...

— Годі, годі, — сказала Маруся, збираючи квітки, якими він обсилав її з усіх боків.

— А може ще? — одказав січовик. — Ось славна квіточка — пишна така, що диво!

Він подав їй василька, що був справді незвичайно великий та свіжий, а потому сів поруч із нею дуже уважно та цікаво стежив то за роботою засмалених рученьят, які швидко та вміло сплітали квітки у вінок, то за одмінами на личку, нахиленому над сею роботою.

— Про що замислилася, Марусю? — спитав він. — Що згадала?

Чи він умів так добре вчитувати з обличчя, чи добре вивчив се обличчя, тільки не помилився.

— Я згадала, як ми плели вінки дома, — одповіла Маруся.

— Сумуєш за своїми?

— Ні, байдуже...

Але плетіння вінка одразу спинилося, бо великі темні очі застелилися сльозами.

— Дуже сумуєш, моє серденько?

Сльози рясні, краплясті нараз покотилися по щічках, ручки впустили квітки й хутко затулили личко, з грудей вихопилося тихе ридання.

Але вона скоро перемогла се хвилювання, що захопило її несподівано і утираючи рукавами сльози, звернула вогкі очі на супутника і повторила ще тремтячим голосом, але вже з усмішкою:

— Ні, байдуже...

Почувши, однак, що сльози знову підступають, вона все таки усміхаючись, додала:

— А дуже горяча сковорода, що дають лизати на тім світі?

Не здобувши одвіту та бачучи, що обличчя його охмарилося, вона тихенько доторкнулася до його плеча.

Він мовив тоді:

— Тяжко тобі, Марусю?

— Таже й тобі тяжко, — одказала вона — і усім?

— Правда, усім.

— Ходім.

— Ходім.

Вони узялися за руки і пішли далі.

Скоро на одшибі показалося село, куди провадив узенький їзжений шлях, перехреснюючи межу, якою йшли наші подорожні.

— Бачиш, Марусю, село?

— Бачу, — одказала Маруся.

— Велике село?

— Велике.

— Ну, то чим більше село, тим більш у ньому жінок, матерей, сестер та молодих, що плачуть, бо сим шляхом багало пішло чоловіків, братів, женихів та батьків у січу і ніхто не відає, хто з них вернеться. Время лютє, Марусю; розумієш?

— Розумію, — одказала Маруся.

Чималу годину вони йшли мовчки.

Синіючий ліс, на який показав січовик, що там вони будуть спочивати, — коли почали до нього наближатися, ставав усе зеленіший, потому вирисовалося темне листя дубів та кучерява зелень берез на узліссю.

— От ми й примандрували, — сказав січовик. — Зараз знайдемо затишний куточок та одпочинемо.

Проте довелось шукати такого куточка довше, як думалось: гущавина була така, що не можна було ступити кроку вільно; крім гилля на деревах, що хльоскало по лиці, крім кущів шипшини, що чіплялася за волося та одєжу та драпала острими колючками, крім поваленого дерева, що перегорожувало путь, перед ними ще стелилися берізки з низу і сіти хмелю з верха.

Але січовик мабуть знав, куди йде, бо не раз спинався, позирав на всі боки, розважав і знову далі одхилив віти та рвав плетениці виткої зелені.

Нарешті вони вибралися на таке місце, де можна було вільно стати та сісти.

— Одпочинь, Марусю, — сказав січовик. — Таких оксамітів і в самого вельможного пана гетьмана не має, які зростають під отсім дубом! От іди-но сюди... Тай сам дуб нівроку йому, деревце!

«Нівроку йому деревце» далеко розкинуло пишні віти і утворило щось неначе зелений храм, де було тихо, темно і не жарко. Проміння сонця сюди не ходило і тільки видно було, як воно пронизувало листву сусідніх дерев або падало світлими плямами та стягами на їх коріння та цівки.

Неподалечку од дуба стирчав високий старезний

пеньок, геть почорнілий, без жадної признаки життя, а проте на одному зогнилому його боці зеленіло щось.

Марусні очі дуже хутко запримітили незвичайне явище, але Маруся, видно, зробила значні успіхи в по-здержливості після того, як ми бачили її в погорілому селі коло криниці де її здивував вид свіжої зелені, що пливала в засміченій криниці, бо тепер вона мало того що не скрикнула, але навіть слова не промовила, навіть не довго дивилася на річ, що звернула її увагу.

Все се не втаїлося од зіркового січовика.

Узявши з верху сухого пенька ще не зівяду гильку калини, він кинув її Марусі на коліна і сказав із усмішкою:

— З тобою, Марусю любя, можемо діло вести. Е! як би то усі людці такі були, як ти!

В сей самий мент звідкілясь із глибу ліса донеслося щось похоже на пугутькання.

— Рано пугач запугував, то й голосу не виведе, — зауважив січовик. — Добрі пугачі ось як пугають.

Він поклав два пальці на губи і з його уст викотилося таке «пугу», якого не посоромився-б найголосніший із правдивих пугачив.

І се «пугу» мало силу: з трьох боків обізвалися молоді пугаченята.

— Посидь тут, Марусю, — сказав січовик — я скоро повернуся.

— Добре, — одказаза Маруся.

Січовик одхилив віти і кинувся в гущавину, але нараз спинився, обернувся до Марусі і промовив:

— Не скучай, Марусю!

Не буду, — одказала Маруся.

Вони перекинулися усмішками, що варті були усяких слів та ласки, і січовик зник.

XXII.

Маруся прислухалася до тихого хрукання сучків та шелестіння вітей доти, поки вони зовсім не завмерли, потому схилила голову і замислилася.

Було їй над чим замислитися: стільки несподіваного і таємничого лучилося з нею останнього часу, стільки важних, всесильних людей вона побачила!

А головне, стільки у всьому було для неї все таки неясного та незрозумілого!

Вона увесь час немов ходила по-над краєм якогось невидимого провалля, яке вона одначе живо відчувала.

— І чого то люди бувають такі недобрі — думала вона.

І в дитячому, молодому ще умі поставав цілий ряд тих суспільних питань, од яких не раз запоморочувалися голови і найбільш досвідних мислителів. В ряди-годи, стомлена сими тяжкими мислями, на які не здобувала вона иньшої одповіді, крім «воля божа», «божий допуст», вона підводила голову і озиралася навкруги:

Дивна лісова тиша та прохолода освіжали та ніжили її над міру змучене, стомлене од довгих мандрівок та безнастанних душевних трівог тіло, але zarazом, у сьому її турботному стані духа, були вони для неї якоюсь карою.

Жадного одвіту не давала ся супокійна, байдужа природа. Коли порівнянне юної, свіжої, турботної душі з цвітучою рожею, приставало до кого-небудь, то се до сопутниці бандуриста, що сиділа зараз під наметом старого дуба, ледве примітна із-за зелені.

В лісі потроху темніло, немов чиясь невидима рука насовувала на нього шапку. Ясні стяги та плями, що падали на коріння та цівки дерев, зникли; тільки западали ще туди тоненькі стрілки пурпурового заходу.

Маруся нараз вийшла з під дуба, жива тривога сеї міноти поглинула всі иньші турботи, тривоги та вагання.

— Сказав: скоро повернуся — промовила вона. —
І нічого не чути!

Правда, нічого не було чути, скільки вона ні слухала та прислухала. Зелений ліс стояв округи стіною; навіть вітер не шелесне листом.

Нараз почувся постріл, один, другий...

Маруся випросталася, немов од громовини.

Ще постріл.

І усе тихо та глухо. Напружений слух нічого не уловлює.

Так минуло ще трохи часу, скільки власне — не знати, але Марусі він здався дуже довгий.

Зразу вона часто вставала, ходила, прислухала, тому зморена сим хвилюваннєм, лишилася на старому місці, під дубом, непорушна, немов вирізана.

Вона навіть і тоді не підвелася, коли зовсім ясно почувся шелест, тільки щічки їй спалахнули та очи сумовито звернулися в той бік.

Сього разу надія була не марна; гилля одхилилося і знайоме обличчя уявилося між їх зеленю, що заколисалася.

Але се обличчя було таке бліде, що радісний покрик завмер на устах дівчини.

— Марусю, — мовив січовник — от бачиш ти — червона хустка, бачиш?

— Бачу, — одказала Маруся.

— Я виведу тебе на шлях... іди сею дорогою усе просто... Просто, гайом, поки не дійдеш до містка... За тим містком буде другий гай... і стежка... підеш стежкою у той гай... Стрінеться тобі чоловік, скаже: «помагай Біг; Марусю!» Ти оддай йому сю хустку і одкажи: «Боже поможи!» Чуєш?... Пам'ятатимеш, Марусю?...

Він говорив се виразно, але з дуже вже великими перервами; обличчя його ставало все блідше та блідше, краплистий піт капав йому з чола і стояв він не так, як завжди, не прямо, а прилягаючи плечем до дерева.

— Іди, Марусю! Ти підеш?

— Піду, одказала вона. — Що в тебе болить?

— Ніщо, Марусю, загоїться, моє серце! іди...

Він узяв її за руку.

— Яка в тебе холодна рука! — крикнула вона.

— Не до моєї тепер руки, моя ясочко. Поспішай-но хутчій... Віддай хустку... Сюди... Йди... сказав він так переконуючо та поважно, що вона вже більш не одважилася питати.

Він хотів одхилити віти, але не зміг. Вид такої недужности у людини, на яку вона звикла дивитися, як на уособнене всіх сил фізичних та моральних, вразив Марусю. Вона страшенно зблідла, але свято сповняючи його жаданне, нічого не сказала.

Чиїсь иньші руки — жилаві та грубі — свої, робітницькі як зараз помітила Маруся, нараз простяглися та одхилили гилля.

— Не бійся, Марусю, промовив січовник; — се мій товариш... Він тільки чужих кусає... Правда, Іване?

— Звісно, правда, — одказав густий бас, судячи по якому скоро можна було повірити, що властитель його, коли захоче, то вкусити зможе.

Слідом за сим одвітом Маруся побачила вперед, високо між листом, невеличку голову, смагляве обличчя зі світлими вусами та пару блискучих очей, а потому довжезну, чоловічу постать, що швидко сунула вперед, прокладаючи їм дорогу.

— От се й єсть товариш мій, Іван, мовив січовик Марусі.

— Бачиш, який: дуби у лісі переріс!

Іван, посовуючися наперед, кільки раз придержував ходу та оглядався на товариша, немов ждучи, чи не треба буде йому помочи, але січовик тоді кожен раз одказував йому:

— Іди, йди, Іване!... Чого-ж ти став? Може ти задумав квітки збирати у траві, чи грибів пошукати хочеш?

І Іван знову рушав далі.

Далеко скоріш, як сподівалася Маруся, вибралися вони на узлісся.

З цього боку коло самого узлісся починалися поля, і вузенька межа між розцвилію гречкою, по-над якою бринів рій бджіл, виводила на чорну польову дорогу, яка правильними, як здалека здавалося, манівцями вилася до словоди, що мріла на небозводі, перетинаючи по дорозі два невеличкі гаї.

— Бачиш, Марусю, он гай... оттой, останній... Іди, моя ясочко, йди... Ось хустка...

Він показав їй точнісінько таку саму хустку, яку вона раз підняла на церковному ґанку і подала гетьманській пані братчисі.

Маруся узяла хустку, думала йти, але тихо скрикнула і стала.

Січовик, що поклав їй, голубячи її, руку на голову, нараз похитнувся і коли-б не товариш Іван, певно впав би.

— Кров! кров! — скрикнула Маруся з жахом...

— Кров, справді, свіжа тепла кров просякала крізь ветху свитину старого бандуриста.

— Байдуже, Марусю, байдуже, — промовив січовик. — Памятаєш що ми з тобою говорили? Не той козак, що за водою пливе... а той, що проти води... Се загоїться... Адже ми з тобою пустилися не ягоду-малину збирати... солодкого й сподіватися годі... Іди, моя ясочко... йди... завяжи хусткою голову...

— А ти? — спитала Маруся, тремтячими рученятами завязуючи, за його порадою, червону хустку.

— Я прийду, моє серце, прийду...

Почулися, оден по другому, три постріли.

Товариш Іван вслухався і промовів:

— Вони!

— Іди, Марусю, йди... повторив січовик.

Він хотів, своїм звичаєм, погладити її по голівці, але рука не звелася.

Він тільки промовив:

— Іди, Марусю; треба!

Вона пішла.

— Оглядатися можна? — проговорила вона, неначе звертаючись до неприємного повожатого.

І оглянулася.

На узліссю вже нікого не було. Ліс ставався посплічною зеленою стіною.

Се не перешкодило їй ще не один раз оглянутись.

Одаче, потураючи серцеви, вона не забувала про доручену їй справу і йшла швидко, яко мога.

Ось перший гай, увесь наскрізь пройнятий кармазином заходу.

Скільки тут квіток цвиге і пахне!

От знову поля, знову розквітла гречка, бринливий рій бджіл. Близесенько вававкнув перепел.

Ось і місток за гайом.

Хтось ніби женеться, прудко женеться.

Треба поглянути, звідки й хто.

Схожий ніби на Татарина. Еге, таких зустрічали вони не раз по шляхах і постійно од них ховалися або в рів, або в жито.

Чи не сховатися й зараз?

Він жене просто до містка. Треба сховатись в очерет.

Але вона не встигла ступити й кроку до густого очерету, що ріс коло містка, по березі мілкового прозорого струмочка, на вид велетенської зеленої щітки: почувся постріл, і червона хустка зачервонілася на чорнім шляху.

Хустка ся брала тільки своїм коліром, доброта-ж її показалася така, що навіть неситий Татарин не поласився її зняти і знову погнав далі, неначе обманутий надією.

Коли все втихло, із гаю, з того що за містком, вийшов якийсь селянин із сокирою і вязкою зеленого суччя за плечима і йдучи мимо, нахилився, обернув до себе помертвіле дитяче личко, притулив руку до грудей, під якими зробилася вже калюжа теплої крові, потому промовив: «Ні, вже не оживеш!» і пішов далі своєю дорогою.

Проте він зняв червону хустку і поніс її з собою.

Давним-давно се все діялося, але й досі ще невеличка могила, поблизу тих країв, прозивається «Дівоча».

Кажуть то-ж, що могилу сю висипав сам, своїми руками, якийсь запорожець.

ЛИМЕРІВНА.

Молодий, багатий козак Шкандибенко стояв над річкою та дивився в воду. Річка глибока та широка, вода синя та чиста і котиться виблискуючи та шумуючи. Під ногами у козака одсвічувався свіжий, низький, зелений голий беріг, на якому він стояв; посеред річки видніється ясне небо із сонцем що йграє та искриться, а коло супротивного берега в воді перекинулося село. Еге-ж, ціле село, з усіма своїми садами, городами, вулицями та хатами, колодязжними журавлями та високою церквою. Мабуть тим, що село коло річки близенько, усе таке свіже, зелене та ярке, так усе швидко та пишно росте та проквітає, цвіта та спіє. Аби тільки на три дні посварилася сусіда з сусідою, вже й стежечка од хати до хати заросла, наче й не було її; аби тільки дати волю калині під вікном, то калина і в вікно забереться, та не одною гіллячкою, а так-таки, немов зраділа, вдереться десятьма... Боже мій! Ніде не росла така пишна калина, як там! Та ніде пишної пахучої рожі не цвіло, ні такої шишини. Тож ніде не було такої бузини, ні такого бузку роскішного. Тож ніде не видані, гадаю, такі різнобарвні маки, чорнобривці, червоні гвоздики, стокроть, любистки, лілеї, повняки запашний горошок, півонії — та де там усе перелічити! А що які то кучеряві яблуні! Які то розложисті груші! Коли липа, то тінява така, що в яку хочете спеку під нею холодок; коли стоїть явір, то такий гіллястий, що любо поглянути; коли береза, то така то вже весела береза, що усміхнешся до неї; коли тополя, — що то за височина, що за листва, що за прямота! Про верби її казати годі: верби розрослися, розкинулися на

прочуд; інші попустили віти по самісенській землі та стелилися, інші звели гилля до гори та в височінь занеслися. Ні в якому садку сухого сучка не видати, ні в якому городі повялої травиці. Вулиця свіжа та м'ягка, немов зелений оксаміт. Навіть на нових солом'яних стріхах ні з того, ні з сього, де не візьметься — травиця разом проростає, і не днями, а годинами починає розростатися — розростатися, немов на своєму правдивому місці, а що старі стріхи, так ті скрізь стоять зелені, на них не тільки трава проростає, на них квітки проквітують. Он у козака Гайворона такий раз будяк червоний на хаті розквітнув, що прямо диво! Та що казати! На їзжанім шляху розрісся кущ агрусу не в свою голову, та ще й того йому мало, ще настовбурчився на всі боки, ще місця хоче. Що проїзжі вози колесами його мнуть та душать, та ламають, се йому пів біди: він із кожним годом, із кожним літом усе більше та більше.

Так се село перекинулося з одного берега, а на другому березі стояв молодий та багатий козак Шкандибенко та дивився в воду. Але козак дививсь у воду не на село — у нього своє село хороше, стоїть над тою-ж річкою; і там у нього хата славна, оселя багата; єсть у нього урожайні поля, єсть чудовий степ, єсть і ліс зелений; єсть у нього грошей сила і всяких розкошів із лишкою; козак сам юнак та красень, — та, знати, всього сього козакови мало. Чого се він похилив так голову та дивиться у воду, нахмуривши чорні брови? Які мислі його посідають? Козак не зводить голови, не гляне, але з синьої чистої води зиркають його чорні очі, понурі, грізні та смутні, і колишеться замислене, невгомне, змучене обличчя з міцно стуленими устами.

Козак був гнівний та сумний, серце козацьке було обурене та розшматоване. І все се того, що козак любив дівчину і думав про неї. Він думав про неї що години, що хвилини, од тоді, як приїхав безжурний до товариша в гості та побачив її в перше на улиці. В перше замліло

серце, і він спитав товариша, чия вона? «Вдовина дочка, незаможня дівчина, — тобі нерівня», — одказав йому товариш. «Зовуть її Лимерівна». Багато ще товариш потому усячини оповідав, і день той згас своєю чергою, але козакови уже всі баляси проминали повз уши і день тільки ясний був у пам'яті доти, поки, дівчина з очей не сховалася. Повернувся козак до дому — усе життя його перевернулося, ніби усі мислі одмінилися. Ні до чого охоти не має, ніщо попереднє одради не дає: дівчина одна на умі, од неї тільки серцеви боляче. Колишня пиха, давня чванливість, — де се все поділося? Молодий чванливий богач тремтячи дожидався, сховавшись за вербою, коли вийде бідна дівчина по воду сама, а дождавшись, увесь завміраючи спитав: «Підеш ти за мене, Лимерівно?» — «Ні,» — одказала Лимерівна: «Я за тебе не піду, козаче!» — Як вразила та здивувала козака перша гіркая невдача! Він кинувся пріч, як найдалі од дівчини, од того місця, де вона живе; він поклав більш поглядом на неї не скинути, думки їй більш не подати. Та вийшло так, що для неї лише й погляди його, про неї лише й думки його. Він і з товариством гуляв, він і по голих полях та степах блукав, і на иньших дівчат споглядав, і з хваленими красунями знайомився, — але чи сам, чи з иньшими, чи в тиші, чи серед гамору та велелюдности — скрізь була одна дічина — одна ся гнучка, бідна, тиха дівчина. У день і в ночі, в будні, у свято він бачив як вона переходила повз нього, і в ушах йому дзвеніли її одвіти, — одвіти холодні та любі, спокійні та ясні, що різали йому серце, як гострим ножем та стискували, як зелізними кліщами.

І от козак у друге піджидає дівчини, повен остраху та млості, і в друге питається: «Чи підеш ти за мене? Без тебе мені життя — не життя!»

І в друге дівчина йому відмовила.

І ще гірш не під силу стало козакови — він у третє спитався її, і благав, і уласкавлював, і усю образу попередню, відмови прежні вважав уже за благо, і тільки

думав, якою послугою, якою покірливістю догодити, як нахилити, чим ублагати, умилосердити, — їй тині не лишилося од колишнього козака-юнака: відвага уся та юнацтво пропали. Утяжений журбою та думами, тепер се якийсь невольник покірливий. Еге-ж! Тепер уже для нього не має образи, у нього не має обурення проти панування. В третє дівчина сказала йому: «Я не піду за тебе, козаче!» Як би вона узяла та задушила його своїми білими руками, йому легше було-б, як потому жити на світі. Яке то життя, коли немає ні сну, ні спокою, коли у серці кипить і тіло все мліє? Ходив козак безчасний сам не свій. Дівчина була йому милійша душі та гіркійша лиха.

Раз лучився бенкет у селі, весілля було, і прийшов на те весілля Шкандибенко. Не веселитись прийшов він на весілля, а подивитися на Лимерівну.

Лимерівна сиділа серед иньших дівчат та разом із ними співала весільних пісень звінким та свіжим голо-сом, сама свіжа та тиха; і уста усміхалися, і личко розжеврілося, і гарні очи ясно спозирали на всіх. А козакови в очах то темнійшало, то світлійшало, серце то завмирало, то оживало. Серед веселих гостей, серед гаму та співів він стояв, багатир та юнак, немов безпорадний, беззахистний сирота, мовчки коло стіни, не випускаючи з очей своєї чарівниці.

Все се помітила Лимерівнина мати.

Лимерівнина мати була зажерлива баба. Вона тільки об тім і думала та журилася, як би та як би розжитися та розбагатіти: і у сні, і у віч їй все ввижалося золото та срібло. Неситі, жорсткі очи впивалися у все округи пронизливо та бистро, немов прагнули та шукали собі всюди поживи; сухі руки тремтіли, немов поспішались ухопити та загарбати і боялися упустити; обличчє пожовтіло жовтійш од самого золота, а губи видавалися ще більш помертвілі, як саме срібло.

Турботне, невдоволене, тривожне, заздрісне було її життя. Ніколи душа її сита не бувала. Скарбів, скарбів

прагнула вона і в день і в ночі. Тісна для неї тиха хата за тінявими липами, гіркий скромний достаток, і єдина люба дочка не на втіху. Роки минали, старість усе дужче добивала, нікчемний скарб тяжко збивався та помалу, по крихті... І нараз жадний, неспокійний погляд упав на молодого козака, і вмить вона все зрозуміла та одгадала. Непомітно вона опинилася коло нього, заговорила з ним хитро, прилестила; не питавши прямо, вивідала од парубка, якому одмовила дочка, усе, що їй треба було знати; не кажучи нічого, вона його розважила та подала йому таку велику надію, що він підбадьорився та повеселійшав, та, Бог вість звідкіль і як, навинулася йому нова думка, що не зовсім ще лихо, коли дівчина тричі одмовила, і, святий його знає, як і звідкіль повстав у нього номір, уже не питавшись дівчини, заслати старостів до її матері, і як і звідки з'явилася надія, що мати прийме і все улагодить. Хутчій забилося козакови серце; голоснійше од разу почувися навкруги співи та гомін; веселійше та жвавійше бенкет зашумів.

Лимерівна не споглянула на його привітнійше, лишнього слова не промовила, але він із весілля вернувся до дому обнятий новими надіями, намірами, замислами, нетерпіннями...

— Давно тебе любить Шкандибенко? — спитала стара Лимериха дочку, скоро вони вийшли з весільного бенкету та одрізнилися од иньших гостей, — давно?

— З того часу, як ми знайомі, — одказала Лимерівна.

— Він тебе сватати-ме! — промовила стара. — Він сватати-ме!

— Я не піду за його, мамо, — сказала Лимерівна.

— Не підеш! — покрикнула стара і засміялася. — Не підеш! — повторила вона ще, і знову засміялась.

Се повторювання одного слова, сей сміх гучали так, немов її тішив нешкодливий дитячий дур, що може стати на заваді ні в чому. Вона поринула в думки і так швидко йшла, що дочка ледви поспівала за нею

слідом. Незабаром вони до дому прийшли. Уступивши до хати, стара немов прочнулася і знов спитала дочки:

— Так він давно тебе любить?

— Я не піду за його, мамо! промовила дочка.

— Навіжена! — із сміхом одказала стара.

— Я не піду, мамо, — говорила дівчина. — Я його не люблю!

— Навісна! — покрикнула стара. — Що ти говориш мені? Та я звязану за його тебе оддам! О, я прокляла б тебе, як би... Чи ти знаєш, яке в його багатство? У нього одного поля... а степу... скільки лісу!... його оселя... його скарб... скарб великий!

— Мені не треба нічого, — мовила дочка.

— Я памятаю ще батька небіжчика — тягла далі стара, оддаючись своїм споминам, — як він од разу забагатів, немов скарб знайшов. Щастя йому у всьому було велике! Памятаю, немов зараз бачу, як він раз привіз до дому повні пригорці червінців — неначе бачу, памятаю! Що яке то намисто коралеве було в його матери! Що які дужачі — як жар горіли на шиї! І з кожним годом усе багатіли вони, усе багатіли! Чимало синові лишили, чимало!

Стара змовкла, немов поглинули її принадні думи, немов зачарували знадливі образи. Дуже пізно заснула вона неспокійним горячковим сном: нескладні слова у неї вихоплювались, то зітхання тяжке, то сміх.

Усю ніч просиділа Лимерівна біля віконця. Ніч була місячна та тиха — тихо та ясно освічене було молоде замислене обличчя.

Козак Шкандибенко не спав, не їв та не пив, доки не заслав старостів до Лимерівни. Старостів ушановано хлібом-сіллю, та пообіщано Лимерівну Шкандибенкови. Але старости вернулися звідти не такі, як туди пішли — старости вернулися замислені, невеселі, без жартів та приказок, усе споглядали зпід лоба та кахикали, немов їм щось попало в горло, про що було би слід Шкандибенкови потурбуватися та спитати. Та радісний був

Шкандибенко, і ні об чім не питавав, як побачив обмінаний хліб у них у руках.

Виходячи, старший староста сказав на прощання:

— Гляди но, Шкандибенку, не своєю волею йде за тебе Лимерівна, а хочуть оддати її силою. Гляди, Шкандибенку, щоб не накликав собі ти біди та лиха в хату!

— Правда, правда, — додав другий староста, — молода й слова не промовила, не глянула; така стояла, що кращих у домовину кладуть!

Ухопило боляче за серце Шкандибенка, коли він усе се почув. Він нічого не одказав і, провівши старостів, довго стояв на порозі як найбезталанніша людина, що ледви встигла вибратися на привілля, ледви дух перевела, як віч-на-віч зустрінулася із знайомим горем та небезпекою. «А я все таки возьму її за себе!» промовив він нараз і очи йому заблищали, і навіть він усміхнувся.

Почав Шкандибенко готуватися до весілля, купив собі хутір, немов пан, осібно од иньших людей; чимало грошей розсипав на усякі убори та прибори; возив молодій коштовні подарунки.

Мати молоді його витала, дожидала, жалувала, ублажала, а молода... Хоч би одно словечко крім «я не люблю, тебе козаче, — лиш мені, я тебе не люблю!» Ні матерна просьба, ні грозьба, ні його муки, ні угодливість, ні покірливість, ні любові, — ніщо, ніщо, ніщо її не порушало!

Того стояв козак над річкою та дивився в воду, що він усі ночі не спав із туги, а що ранку їхав до неї і все ще думав: сьогодні! сьогодні! Що то сьогодні? І серце йому розшматоване, розпалене серце, завмирало знову та розніжувалося. Так він поїхав; того ранку, поспішав, сподівався... Приїхав. Стріла його привітно стара Лимериха, і звала сином, і розпитувала про господарство, та товкувала йому про пришло життя-буття.

Нічого в нього не спитала, ні про що не сказала йому, ні разу не споглянула на нього молода Лимерівна.

Він довго сидів, слухаючи розмови старої та не чуючи її, — він усе чогось дожидався та сподівався та дивився на любе обличчє, — таке непривітне до нього обличчє! Стара, турботна, все вела улєсливі рєчі, неспокійними поглядами допитувалася, чи не обіжаєтьсѧ багатий жєних на доччину холодність; крадькома, з погрозою та гнівом, кидала погляди на дочку.

— Не палюбуємосѧ ми твоїм подарунком, — мовила стара до козака. — І де се ти вишукав такої чудової парчі, мій любий? Де ти купував парчу?

Козак згадав, що він привіз із собою иньший подарунок і подав його — се було дороге намисто. Стара схопила, покрикнула, дякувала. Не доторкнулася молода Лимерівна, та склавши руки сиділа бліда та холодна, — тільки здригнулася, коли мати стала примірювати новий подарунок, немов доторкнулися до білої шиї крижані гадюки.

І козак здригнувся, немов влучна стріла впялася йому в серце.

— Не до влодоби мій подарунок, дівчино? — спитав він та гірко усміхнувся, та дивився — дожидав одвіту.

— Мені нічого не треба, — одказала дівчина.

— Не слухай її, покрикнула стара стрівожена, — не слухай, мій соколе! Вона не тямить нічого...

Хотів козак щось говорити, та дух йому захопило, в голові закрутилося, серце, — мало не розірветьсѧ, — він пішов. І йшов сам не знаючи куди, поки не опинився коло річки. На нього повіяло свіжістю од виблискуєчих хвиль і він спинився безпритомний.

І довго стояв тут козак, глядючи в воду, та думав, та сумував, та все любив! І гнівався і вбивався і все любив! І обижався, і жалів, і все любив! Сильнійша гніву, сумування, обиди була любов! На перекір усьому ніжна страсть перемагала його, — то щож тут мудрого, що він, поклавши порвати болячі йому відносини, передумавши, перестраждавши, набрався сили та відваги та... та вернувся до неї! І вертаючись, поспішав як на свято,

і коли, надійшовши до хати, почув її голос, невимовно солодко було йому його чути. Він став та слухав, немов зачарований. Він слухав не для того, щоб дізнатися, у чім річ — він просто жадав голос її чути. Рідко чував він сей голос любий. Він боявся, щоб угледівши його, не змовкла вона і ховався. Вечір був темний — тільки зорі мерехтіли у прозорому небі, і такий теплий, тихий вечір, що навіть дерева кругом хати не шорошіли і не заважали йому слухати своїм шелестінням.

Поки не перестало колотитися серце, він ясно нічого не приміг розібрати, ні зрозуміти, а там помалу й розібрав і зрозумів. Ясно бренили в ухах йому усі докори та погрози матери за суворість до нього, жениха, за неслухняність, і як до душі доходили відповіді тихі та незмінні: «я не люблю його; Я не хочу йти за нього!» Ох, хоч би що иньше сказала вона! Хоч би що будь вимовила, нехай таке саме немиле, нехай гірше, та иньше! Сі слова і без того і в день, і в ночі перед ним, як живі, носяться та палять, як огонь, і холодять, як лід!

Мати усе сердитійша ставала; лякає дочку прокломом; погрожує, що оддасть її силою, перевінчає неволею.

— Ви мене перевінчаєте неволею, та душа моя і серце моє вільні будуть, — промовила Лимерівна і стала прохати: Не оддавайте мене силою! не заналащайте мене та його! Так вона просила, що увесь затремтів козак і гадав, що не можна не уважать такої просьби: Але мати не уважала та обкидала новими докорами та погрозами непокірливу дочку.

Козак увійшов до хати і стара змовкла.

— Що так пішов? Де був, мій голубе? — спитала вона козака, — а ми тебе ждали. Сідай, мій соколе, сідай, мій жаданий!

— Коли-ж ми весілля справимо, — одказала стара спішно. — Як покладали, так і буде, мій коханий!

Чи не дуже далекий час ми положили? Чи не довго занадто дождити? — промовив козак.

— Можна й поспішити, рідний мій! — одказала услужна стара. — В нас усе готово, — можна поспішити!

— Поспішіть, будь ласка! — промовив козак.

— Гаразд, гаразд, мій голубе, поспішимо, — одмовляла стара та зараз же й почала розлічувати та вилічувати дні та час, видатки та частування.

В хаті все ставало темнійш, та темнійш; в одчиняні віконця вдерався запах пишно розцвилых квіток у горді, сильний та сумішний; і свіжі пахощі рож та бузку, і острій запах любистку та черемхи, і безліч иньших пахощів слабших та слабших, і самих по собі сливе не чутних. І ледви можна було одрізнити при мерехтінні їх колір свіжої рожі від золотістого чорнобривця, а колір жовтогорячого маку од коліру рожевої півонії, і ледви приміг одрізнити Шкандибенко білі складані руки од широких білих рукавів та бліде любе обличчя од шовкового, гладенького, пишноного волосу. Не сказала ні слова молода Лимерівна, поки козак говорив із матірю, не шелхнулася, не ворохнулася. І тільки на прощання, коли козак промовив до неї: «На добраніч!» вона встала, уклонилася і вимовила: «На добраніч!» йому на одвіт.

Попрощався козак, поїхав до дому, на хутір.

Добра-ніч! Ох, не має йому добрих ночей давно, давно! З того часу, як він її назвав, не має йому добрих ночей! Тай чи будуть коли? Чи будуть?

З весіллем поспішилися, і весілля визначене через тиждень. І всі ждуть. Стара Лимериха і радіє й турбується; їй в ушах і гострий, веселий брязк золота, і тихі доччині блаґання; серце й грає з жадних радощів та стискується од скорої розлуки з дочкою. Вона з нею сувора та немилосерна, придушивши жаль, і жде — не дождеться, коли всьому буде край і вони будуть багаті, — багаті та у гаразді. І клопочеться стара, і метушиться, і прибірається, готується до весілля, і гостей скликає.

Жде, жде молодий призначеного дня, неділі. Він так наганяв челядь свою, що челядь його сидить зараз скла-

вши руки, — не має вже жадного діла, — та веде розмову про його будуче життя поміж себе. В хуторі усе готово. Хатища біліє ярко між зеленими тополями та блищать ясні віконця. На муравистому дворі дорога гладенька та чисто прометена — котиться до ґратчатого низенького рундука. В саду округи повно скрізь садовини, квітки в саду усі в цвіту. На полях, що видніються далеко та широко в далечінь, наливається та досягає жито, золотиста пшениця. Степ зеленіє травою та радіє цвітом. Ліс шумить, розвившиися усім своїм листом. Далеко-далеко полоса синьої води блищить. І все дише, либонь, якимось страшним нетерпінням: і блискуча вода, і шумливий ліс, і хвилясті поля, і розкинутий степ, і прибраний двір, і садок, і в саду садовина, що вже досягає, і розквітлі квітки, і готова хатка з ясними віконцями, — усе, усе, усе... А гірш усього молодий козак: нетерпіння обняло його, як полум'я, полум'я, його палить. Нестерпно, незносно йому ждати.

Усе готово. І тим, що усе готове, видається ждати ще нестерпніше, ще незносніще. У ночі і в день він ходить да бродить, кидається сюди й туди, там то сям стане, швидко поспішає в один бік і ще швидче вертається в иньший.

І молода Лимерівна жде. Вона ні до чого не береться, ні до чого не доторкнеться; вона ні про що не піклується та не клопочеться, нічого не говорить і не питає, — сидить склавши білі руки, на жадні збори та прибори не дивляться гарні очі; стулені свіжі уста та мовчазні, але вона жде. Рано, рано до схід сонця, вона вже сидить біля віконця та зустрічає зіходяче сонце, — зустрічає без слів та без сліз, тільки обличчя часом займеться рожевою невеличкою краскою та очі засяють, — але се не часто та не на довго, скоро пропадає сяєво в очах і обличчя знову біліє. Пізно, пізно у вечері вона сидить біля того-ж таки віконечка; тоді не видно її обличчя у вечірній імлі, а коли місяць визирне та освітить, видається, немов білійш та білійш воно, та все таке саме лагідне, тихе обличчя.

І дождали усі суботи. Приїхав молодий до молодої і застав повну хату виряжених дівчат в ярих лентах, у свіжих квітках. І сама вона сиділа виряжена, та у свіжих квітках.

Вона не ворухнулася, не шелехнулася, коли він увійшов, та пильно, пильно, на нього поглянула. Що сказали йому сі гарні та лагідні очі?

Він був сам не свій, в якійсь дразливій радості та в якомусь важкому жаху, — неначе він ухопив щасте, якого ніколи ніхто не приможє в нього видерти і за яке він усе-ж таки тремтить та боїться, і завмирає. Він нічого ясно не бачив і не чув того дня.

Співи та славлення дівчат, гомін людський, музика, заходяче тихо та ясно сонце, вона з ним у купі, посажена поруч, і запах свіжих квіток, і блиск її шовковистих кіс, дорога до дому та часті, розсипчасті зорі та ясний місяць — усе помішалось, переплуталось, сплелось та злилось. І все одно лише він почував: дразнячу, обнімаючу його усього радість та важкий, непроходячий жах.

Другого дня з шумом, із гамом, із бажаннями усяких благ повели їх до церкви та повінчали.

У сні, чи у віч молодий козак? У віч! Він везе до себе молоду жінку свою, їх провожає багатий поїзд, їх стрічають дома гості та челядь, — усі поздоровляють, бажать та обіцають довгі літа та щастливу долю. Тепер повно радощів у біленькій хатині з ясними віконцями... повно радощів, так, та щось і страшно в ній, і моторошно.

От усі гості порозїздилися, увесь гам стих і молоді лишилися самі.

— Серце моє! душе моя! моє горе! Моє щасте! Що мені діяти? Скажи мені, як тобі прийти до вподоби! — говорив козак своїй молодій жінці, перенятий усе тоюж радістю та тим самим жахом.

— Мені нічого од тебе не треба! — одказала йому молода жінка. — Я не люблю тебе.

— Ох, полюби, полюби мене!

— Я не люблю тебе!

Як ранений вибіг він зі світлиці, як божевільний, та ринувся у тьму, світ за очі.

Лишилася Лимерівна сама у світлиці. Озирнулася вона окуги, — вечір тихий та розкішний, — світилися білі стіни в світлиці. Лимерівна довго стояла, думала, прислухала. Нараз зняла вона в гору білі руки, немов пробуючи, чи не звязані вони, і легче пташини усякої, прудчійш стріли, випурхнула зі світлиці, вилетіла з дому та побігла. Вона бігла, бігла, не чуючи під собою землі, не відаючи та не розбіраючи, куди й на що, аби далі, далі та далі.

Невиразно мигнув перед її очима росяний степ, тихі поля, темний ліс, коли вона перебігала та чутко ловила кожен звук та повів у тиші. Куди вона бігла? Вона не знала куди, але знала, що втікала, виривалася із полону. Що далі буде? Вона не розлічувала, але почувала, що гірш усього неволя. Далі, далі з сього полону! Хутчій, хутчій із неволі!

Нараз вона чує далеко позад себе голос та крик, та кінське тупотіння — чує все ближче, все виразнійше. Вибігла вона на якусь узеньку дорогу між колючим терником та побігла нею. Ясно світив місяць, глибоко та боляче впивались острі колючки в білі ноги та цупко чіплялися сучки за довге шовкове волосе та рвали його. Вона все бігла, все не спинялася. А за нею тупотіння кінське все ближче та чутнійше, і швидко, швидко наближається та ясніше, різкійше, виразнійше розтинається. Вже тінь од коня, що мчався, та од їздця падає перед її очима, і знайомий нелюбий голос із гірким сміхом кричить — питає:

Чого ти, Лимерівно, пішки, — чи в мене нема для тебе баских коней?

І не оглядючись, не спиняючись одказує Лимерівна:

— Хоч і є в тебе всякі скарби, вони твої і мені не потрібні — ти мені не до мислі, ти мені не до серця сам.

Зупинися, Лимерівно, зупинися! — кричить козак,

і бачить він, що Лимерівна падає без сили та сливе без дихання на дорозі. Миттю зіскочив він із коня і був коло неї, і не знав, що їй сказати, і не відав, що йому діяти.

— Дай мені ножа, що в тебе за поясом! — мовить до нього Лимерівна, простягаючи руки до нього. — Дай мені ножа, — я повиймаю із ніг гострі тернини!

Козак подав їй ножа поспішно.

Вперве простяглася до нього ся біла рука, і вся його душа на вид сеї простягнутої руки іздрігнулася та за-вмерла.

Нараз він страшно скрикнув; попала ножем Лимерівна собі в самісіньке серце.

Козак ухопив її за руку, вихопив ножа — горяча кров ринула на нього.

— Нехай лучче кипить моє серце на ножі, як у тебе у дворі, — промовила Лимерівна.

Козак, із однятим ножем у руках, схилився над нею, як вражений та пропачий, не випускаючи з очей, не кажучи й слова.

Оттепер, Шкандибенку, я твоя! Бери мене, моє серце, та веди до дому! — промовила Лимерівна.

По сім слові розплющились очі, склепилися уста, і життя одлинуло.

Узяв її козак на руки, сів на коня тай поїхав із нею, обнявши її, гладючи то в її лице мертве, то округи на низький терник, осяянний місяцем, на довгий шлях, що ринула з її грудей, то поправляючи м'якче, розсипане волосє. Тихо він їхав і пізно в ночі приїхав до старої Лимерихи, поминувши свій хутір. Він під'їхав до Лимеришиної хати, та став її викликати. Перелякалася Лимериха на смерть почувши його голос, та вибігши на поріг, закричала:

— Де моя дочка?

Тоді побачила вона, у місячному сяві, на руках у козака, дочку мертву та залиту кровю. Козак подав їй тіло та сам од'їхав.

Ще дужче скрикнула Лимериха, схопила дочку на

руки, притулила її до себе та разом із нею упала в хатнього порога, та більше вже не встала, ніколи більше очей не одплющила на світ божий.

В купі поховали матір із дочкою, за селом, над дорогою.

А козак Шкандибенко як од'їхав, так і не вернувся. Ніхто його більше не зустрічав, не видав, ніхто про його більше нічого не чув.

ТЮЛЕВА БАБА.

Ганна Хредорівна Журбовська була дуже добра хозяйка. Просто, вона чудеса виявляла. Приміром, вона робила один крем мережчатий, ріжномастний, усім на завидки та подив. Як там уже ні жадали інші господині дійти до сього крему — ніхто не дійшов. Вірте, а одна пані (і заможня пані!) хотіла сина оженити з дочкою Ганни Хведорівни, аби тільки вивідати тайну. Та Ганна Хведорівна усе з сими речами на сторожі, а пані була нетерплячка, дочки не оддала, і секрету не відкрила.

Ні в кого таких не бувало обідів, ні в кого таких пирогів на іменини, як у Ганни Хведорівни. Хто не пам'ятає, коли її дочці сповнилося вісімнадцять літ, справляли уродини та спекли пирога!... Як подали сей пиріг, так дехто навіть злякався. Один гість (любитель, знавець) устав та сказав, склавши на грудях руки: «Що-ж се ви такеє з нами дієте, Ганню Хведорівно? Дивлюся, несуть на блюді... я думав, се генеральського сина несуть»...

Але найголовніше діло рук Ганни Хведорівни — се були баби... Як би то хто знав, які-то були баби!

Ганна Хведорівна була побожна бабуса, до всіх привітлива та ласкава. Сміх у неї був приємний, трошечки деренчатий, очи добрі носик кругленький, а ростом невеличка. Ганна Хведорівна давно повдовіла. Дочку свою вона оддала за совітника в губернії і дочка вмерла на першому таки році заміжжя; і зять умер скоро за нею, лишилася дитинка, дівчинка. Ганна Хведорівна узяла її до себе. Унучечка була гарненька панночка; добра, чи лиха, — ще того ніхто не знав, їй усього йшов десятий годок: так іще була стрибуха.

Тяжко побивалася Ганна Хведорівна за дочкою, тяжко тужила, поки время перемогло все. Перетуживши, Ганна Хведорівна жила щасливо та спокійно. Її шанували та поважали. В будинку в неї було всього в достачу. В покоях стільки шаф, комод, скринь, що й у мом не збагнеш! Ключів, ключів! немов би од десяти міст. Хто, було, ні приїде, то в сей будинок байдужо не увійде: або усміхнеться, або зітхне. Бувало, приїде батюшка, то все говорить: «Се вам, Ганно Хведорівно, за ваше благочесте. У вас земля обітована; які поля урожайні, сади родючі, огороди тучні!»

У Ганни Хведорівни був небіж, молодий, красний та багатий дідич. Усе приїздив иньшими кіньми. То приїде сірими, або гнідими, або вороними; були в нього навіть сорокати коні. Звали сього небожа Олексій Петрович, і жив він од Ганни Хведорівни близенько, — усього дві версти було до його села Саківки. Батьки його вже померли, і сестри, і брати, жив він самотою та часто наїзжав до Ганни Хведорівни. Приїде, скільки варення зїсть бувало, скільки повидла! З панночкою грається в піжмурки, вирядиться у Ганни Хведорівни чепчик та в шаль, співає, фіґлі стройть, — завжди його жалко одпустити до дому.

Але він тільки між своїми бував жвавий та моторний, а як тільки чужий хто, він зараз оторопіє. Хоч як дуже гарно одягнутий, а все себе оглядає та червоніє. Дуже любив він гостей, бенкети, а знайомитися йому було все одно, що о півночі на кладовище йти. Признавався бувало Ганні Хведорівні: «Душа не на місці, тіточко, поки увійдеш, уклонишся, розговоришся! Ні пити, ні їсти нічого не хочеться; ніщо здається не здивує, не злякає, нехай хоч хата завалиться!»

Ганна Хведорівна впевняє його: не турбуйся, мов з молодости, се минеться.

— Тоді, тіточко, я буду найщасливіша людина.

Змужнів Олексій Петрович, бачить Ганна Хведорівна — уси запустив.

— На що се ти, Олесю, вуса запустив? — спитала вона.

Він радий, що його вуса побачили, тільки радості виказати не хоче, дивиться в гору та одказує: «та так».

— Далєбі ти краций без вусів, Олесю, — оббрий їх! адже потреби не має, ти не военний. Оббрий їх!

— Та як же мені без вусів, тіточко? Я от на охоту з рушницею хожу, верхи їзжу...

— Ну, ну, як хочеш, друже, не смутися. Се все надіюсь для якоїсь панночки себе украшаєш; панночки люблять усе нове та незвичайне.

— Та далєбі, тіточко, я якось незнарошна запустив уса...

— Розкажи! — сміється Ганна Хведорівна.

Я-ж бачу новий перстенець. Ні, ти рукою не крути, он на підмізінному, третій знизу — се в тебе новий, покажи-но?

А в Олексія Петровича перстенів було безліч; скільки дома в нього було сховано в шкатулі, — усі двадцять два прискринки повним-повно, — на руках скільки носив! І усякі були в нього перстені: і незабудьки, і змійки, і витушкою, і ланцюжком, і сердечком, і якорем, і замочком... Панночка собі кричить: покажи, покажи перстенець! Він не показує, втікає, втікає од неї, вона за ним. І піде біганина, піднімуть гармідер, бігають та галасують, поки виголодаються.

Аж нараз Олексій Петрович немов пропав, дуже довго не було його. Посилала Ганна Хведорівна довідатися, чи здоров — його дома не застали. Потому приїхав, схуд, змарнів; на руді ні одного перстєня, і варена ніякого не хоче і з панночкою нашою нудиться. Допитували, допитували, що се з ним, нічого не одказав, і знову на довго пропав. Знову посилає Ганна Хведорівна про здоровя питати, і знову його дома немає.

Журбовські люде довідалися од Саківських людеі, що Олексій Петрович сливе що дома й не живе, а все в Н-ському повіті. І кучер оповідав, що гостюють вони в

одної багатой дідички; та дідичка вдова, огрядна та тиха пані; що будинок там мурований, єсть берлин та дорожки, коні гарні, тільки кучер дуже старий; що там ключниця презлюща; що там молода панна красуня, і гуляє панна вечорами по алеї з Олексієм Петровичем, а стара пані з ганку за ними назирає; лише дуже забалакаються — вона їх і покличе до дому. Дідичка ся прозивалася Турченкова.

— Дай Боже Олексієви! говорила Ганна Хведорівна, — ми з тобою, Варочко, на весіллі погуляємо.

— Коли-б весілля хутчій, бабуню! — одказує панночка.

— Бог дасть, діждемося!

І дождалися. Приїхав Олексій Петрович веселий, золотий перстїнь на руці, заручений. Побув не довго, нічого до-пуття не розказав, і поїхав. «діла!» мовить. А які там діла? Оповідали, просто бавився: поїде в один бік, проїде верст пять, — в иньший то ліс об'їде, то в поле, або в степ. З радощів йому не сиділося на одному місці.

Ну, жениться — то й жениться, добре. Ганна Хведорівна послала його молодій образок в срібній позолоченій шаті, молода до неї написала родинного листа і мати молодой тож.

Після Зелених Свят було весілля визначене.

Усі довкружні панії та панночки збиралися погуляти в молодих; усі Олексія Петровича повдоровляли та на весь вік йому щастя бажали, усе було весело та мирно; запримітили, що навіть увесь той час ні тучі, ні грому не було. Тільки занепокоїло раз Олексія Петровича от що: оддав він назад перстенець одній панночці, а панночка йому місто всякого одвіту прислала кулю. Еге-ж оливяну кулю, справді.

— Як се розуміти мені, тіточко? — питався він Ганни Хведорівни.

— Та ніяк. Покинь сю кулю, чого ти з нею носишся!

— Я далєбі не знаю, що се за знак...

— Та нічого, — дуроці, тай годі.

Ї справді, знати, дураці були; тому ся панночка тож була в молодих, і веселилися вони й вечеряли.

Саме на той час приїхав до Ганни Хведорівни із Н - ського повіту знайомий, та з перших слів й мовить їй:

— Ну, пані-матко Ганно Хведорівно, тепер ми з вами потягаємося. Глядіть, не втерайте своєї слави: їде до вас не молода хозяйка, а осьме чудо на світі.

Ганна Хведорівна розпитує, а гість розповідає:

— Ся молода пані так баби пече, що з нею ніхто в світі не може в рівень стати. І найпаче, пече вона одну ананасову бабу — достоту ананас...

— Запах ананасовий, я знаю, — сказала Ганна Хведорівна.

— Яке там! ананас сам, своєю особою! Коли заплющите очі, та в рот вам покласти і спитать: що се? ви скажете — ананас.

— Ну се ви торочите! — мовила Ганна Хведорівна.

— От самі побачите, спомянете моє слово. А то ще пече вона тюлеву бабу — ну паніматко! не мені, дурневі, се оповідати! Побачите самі краще.

Гість остався у Ганни Хведорівни обідати; за обідом жартував, сміявся, вихваляв обід та питався не раз Ганни Хведорівни, про що вона замислюється.

— Я дивуюсь вам, як се ви ніколи ні про що не думаете? — одказала йому Ганна Хведорівна.

— Через те я не думаю, Ганно Хведорівно, що думки ні до чого не доведуть, а постаріють, нехай їм усячина! Тепер із ким не побачусь, то всякий мені каже: «а ви знову помолодшали», а як-би я в думках кохався...

— Треба про душу свою подумати усякому, — перебила Ганна Хведорівна, трохи з запалом. «Знати, тяжко вона засмутилася тюлевою бабою», — подумав він.

Гість поїхав, а Ганна Хведорівна лишилася в задумі та тривозі. Того дня вона помилилася ключами, ні слова не промовила про Олексія Петровича, ні про його молоду, ні про весілля, і онучку свою приголубила якось неважливо.

А тим часом Олексій Петрович поїхав вінчатися; через тиждень його ждали з молодою жінкою в Саківку.

Минув тиждень. Ганна Хведорівна все була засмучена; то вона говорила: «як се час минає швидко!» то говорила, що час тягнеться довго.

Приїхали молоді в Саківку; Ганна Хведорівна почувала се й побіліла.

Вона гостро насварила опуку за її радість, та стрибання на сю звістку. Ганна Хведорівна того дня вирядилась як у велике свято, але була бліда і стрівожена; вона не сиділа, а все ходила по покоях, припиняла унучку за пайменьшу жвавість, та заставляла її смирно сидіти. Так минув ранок. Нарешті молоді приїхали. Увійшов Олексій Петрович і увів молоду жінку. — Ох, яка-то красуня була! Свіжа, румяна, огрядна, очі карі, великі, світяться як свічки і такі жваві, бистрі і такі веселі! Зелена шовкова сукня так і шумить: в ухах золоті сережки, і так славно веться темне волоссе на білих височках! Овсім не соромлива була, а балаклива та привітна. Зараз забалакала з Ганною Хведорівною і приголубила Варочку.

А Ганна Хведорівна була сама не своя.

Де її повсякчасна привітливість? де її учасливість? Хоч вона говорила молодій ласкаві слова, та в погляді її була лише тривога, на лиці смуток, голос нерівний.

Молоді в неї обідали. За обідом усе непокоїло Ганну Хведорівну, усе їй видавалося або недоварене, або пересмажене; вона говорила дуже мало, угощала журно. Яка вже Варочка вітрогонка, а й та запримітила, що бабуня сама не своя. Олексій Петрович не запримітив — він на бік не дивився, а дивився лише в жінчині очі.

Коли молоді верталися до дому, молода й говорить:

— Мені твоя тітка сподобалася, Олесю, тільки чого вона така смутна? — не весела.

— Ні, вона весела.

— Де-ж там весела, Олесю? немов із похорон вер-

пулася зараз! і все по боках озирається, немов пожежі сподівається.

— Се тобі так привиділося, Глашо.

— От ще, привиділося! Хиба я маленька?

— А може сьогодні їй що прилучилося. Та Бог із нею!

Вони забалакали про иньше.

Через день потому Ганна Хведорівна з Варочкою поїхала до молодих. Варочка була раднісінька, вертілася в колясі та теревенила як заведена. Ганна Хведорівна мовчала та дивилася все в один бік на миготіючі поля.

Молоді встріли їх на ганку, і так весело та радісно стріли! Просили обідати — Ганна Хведорівна згодилася.

Дома молода була ще милійша: моторна, жартовлива, як котеня, ласкава-жвава.

Вона й по саду побігала з Варочкою, і співала, і Ганну Хведорівну обняла, і на органах грала. Олексій Петрович не міг на неї надивитися; скоро вона одійде, він її кличе та без перестанку цілує в неї руки.

— Годі, Олесю, який ти нудний! — говорила молода.

— А умова, Глашо? — нагадував Олексій Петрович.

— У нас умова, тіточко, говорив він Ганні Хведорівні, — така умова, що коли я за годину не встигну поцілувати в неї ручок сто раз, то другу годину маю право цілувати їх хоч тисячу раз.

Ганна Хведорівна слухала, — ані слова на одвіт, ані усміхнеться, — навіть не споглянула ні разу, — очі в неї до землі спущені. Ні про що вона не розпитала молодих, нічого в них не похвалила. А в них було дуже гарно! Будинок великий поновлений, світлий, та опоряджений на-ново, все новісіньке; під вікнами в них цвіли рожі, біла акація, бузок...

І день випав чудесний — ясний, жаркий. Будинок стояв на горі; по горі сад старий, густий; під горою річка гомоніла по камінню.

Та нічого, не радувало Ганни Хведорівни. Запримитив навіть Олексій Петрович та спитався в неї: «Що

з вами, тіточко?» Ганна Хведорівна смутна усміхнулася до нього та одказала: «Проживеш, скільки я, Олесю, — знати мені!»

Дак чого-ж ви смутні? Чого не веселі? — пристав до неї Олексій Петрович.

— Де-ж мені на старости літ так веселитися, як вам, молодим. Колись веселилася й я, — тепер ви моє місце заступаєте, а мені вже умирати пора!

Такого сумного одвіту молоді не сподівалися; вони на якийсь час примовкли; потому знову спробували тіточку розважити, та ніяк не пощастило їм і вони залишили турбуватися.

Сіли обідати. Ганні Хведоровні у кожній страві причувався ананасовий запах; усе їй здавалося зготовлене якось особливо. Не хотіла вона питатися, та не вдержалася, спитала:

— Що, в вас тепер новий кухар?

— Ні, той що й перше, одказав Олексій Петрович.
— А що, обід луччий, як бувало? Се от хто господарює!
Він на жінку вказав.

— Я чула, що ви, Глафіро Іванівно, дуже добра хазяйка, — мовила Ганна Хведорівна.

— Ох, яка хазяйка! — покрикнув Олексій Петрович.
Вона й вам навіть не уступить, тіточко.

Глафіра Івановна сміялася.

— Вона такі пиріжки вигадує, такі підливи, що ум за розум заходить... Розкажи-но, Глаша, які ти вчора пиріжки вигада?

— От ще! Єсть що розказувати!

— Розкажи, Глашо! розкажи тіточці!

Ганні Хведоровні немов холодна голочка увіходила в серце.

— Та на що там? — промовила вона. — Не силуй до сього Глафіри Іванівни.

— Тіточко, — сказала Глафіра Іванівна, — на що ви мене Іванівною звете? Він Олесь (вона кивнула на чоловіка), то я Глаша.

Ганна Хведорівна зітхнула, поглянула зразу в лівий бік, а потому в правий, а потому знову спустила очи до землі.

— Ви мене Глашою звить, тіточко, — просила її Глафіра Іванівна.

— Ні, Глафіро Іванівно, се неможливо.

— Та чому-ж, тіточко?

— Та так, Глафіро Іванівно.

— Будь ласка, тіточко! Олесю, проси. Чого ти все лише дивишся! Лучче попроси тіточку.

— Тіточко! Звить Глашу Глашою, — став бламати Олексій Петрович.

— Ні, Олесю, не можу я так Глафіру Іванівну звати.

Глафіра Іванівна трошки спалахнула, трошки одсунулася, і змовкла.

— А памятаєш, — мовив до неї Олексій Петрович, — памятаєш, як я тебе звав Глафірою Іванівною? Голосно було кажу; Глафіро Іванівно, а на умі: Глаша! Глаша! Глаша!

Вона засміялася, і почали пригадувати те, иньше...

Ганна Хведорівна зарані поїхала до дому; як її ні благали лишитися на ніч, або хоч на вечерю — Ганна Хведорівна не уважила і поїхала.

Як засумувала од тоді Ганна Хведорівна, дак більш і не розвеселилася. Бувало, в неї найкращий час у году, коли на зиму запаси готувати; що неділі щось нове: зварять варення, — піде сушня садовини, квасіння усякі, маринування, — ох, яка біганина тоді, який гам, гомін, які всі сміливі тоді! Знають, що пані не розгнівається нічим: хоч при ній побийся, дак простить. Вона сидить у кріслі, порядкує, розказує; на все споглядає ясно та ласкаво; обличчя в неї лагідне та вдоволене. А сього року Ганна Хведорівна господарювала з трівогою, все було не по ній, ні чим їй догодити не можна; вона навіть часом не попробує зготовленого, ледве спогляне та хутчій ховає в кладовку, немов легче їй, коли геть із перед очей. Вона більш тепер сидить у куточку, а не біля

віконця, побрязкує ключами та наспівує якусь сумну-пресумну пісоньку.

Приїде хто одвідати її, вона не балаклива, як перше, зітхає, ледве слухає, а як зрідка розбалакається, то все про молодь, і з жалем говорить, що яка-то молодь тепер постала — чванлива та смілива, усе вміє та все знає. Вона вже й про Варочку свою не говорила як перше: «пристрою свою Варочку, та її щастям втішатися буду», а говорила так: «хто знає, що вилучиться? У горя багато шляхів, якимсь прийде й запитає». Нікуди сливе не їздила, свят не святкувала кликаними обідами; Варочка пудьгувала, а сусіди дивилися, думали та гадали, що се воно за знак?

За те, яке то жите було в Саківці, як там хазяйнували весело! Глафіра Іванівна заставляє свого чоловіка ягоди чистити, гриби перебірять; він у неї ложку з сиропом студить на льоду; він у неї коробочки із паперу робить на пундики, і коли він постарається, як прегарно все зробить!

А часом Олексій Петрович розлінівиться, жаліється що, його замучили роботою, проситься одпочинути, Глафіра Іванівна не одпускає, велить робити — скільки сміху в них, скільки утіхи! Так їм було хороше, що навіть на погоду жалилися вони тільки для приличности; приїде хто із сусід та плачеться на дощі, ну й вони скажуть: «ото яка погода, справді!»

Їм і сусід не требе було; правда, вони говорили між себе, як от весело буде на Різдво, коли вони завдадуть бенкет; або на Новий Рік скільки гостей до них понаїзджається; та се їх більше приваблювало в будучності, а приїздив хто тепер, дак Глафіра Іванівна крутила носом та говорила чоловікові: «Колиб хоч не засиджувались!»

— Ти будь ласкав, не клич обідать, — остерегав Олексій Петрович; так, прикинись, ніби овсім забула про обід.

І обое йшли зустрічати гостя. Правда й те, що

потому вони з гостем і розбалакаються, і обідати просять, і почувать оставлять, і гість їм не в поміху, гість їм любий, і жаль його одпускати, а все-таки, як він поїде, вони без міри раді, що сами. До них їздили сусіди часто, одна Ганна Хведорівна тільки не вчацала. Глафіра Іванівна се помітила:

— Чого се тіточка не хоче до нас їздити, Олесю? — Говорила вона Олексієви Петровичові.

Чого-ж їй не хотіти, Глашо? — питався Олексій Петрович.

— Я не можу зрозуміти, Олесю.

— І я не розумію, Глашенько. Чого-б се справді?

Приїдуть вони до Ганни Хведорівни, їх приїзд їй не тішить; почнуть її розпитувати, що з нею, — допити їх для Ганни Хведорівни явно прикрі.

Не дармо у сусід нух тонкий, не дармо очі видючі, — сусіди-сього не впустили. Пішли догадки та поголос; пройшли всякі слихи. Збори стали частійші, розмови жвавіші. Із поголосок більш усього прийнялася от яка: говорили, що вийшла суперечка у Ганни Хведорівни з Глафірою Іванівною за наш повіт що Глафіра Іванівна наш повіт дуже ганьбила, а Ганна Хведорівна їй свого не спустила, — слово по слову, слово по слову — і посварились. Ганна Хведорівна поїхала до дому не попрощавшись; Глафіра Іванівна тоді схаменулася і завітала до неї миритись.

На словах вони й помирились, але в душі ще гірше ворогували.

Коли се оповідалося, то підстаркуваті дідичі вставали з свого місця, закладали руки в кишені і говорили зворушені: «Ганна Хведорівна благородна бабуся, честь їй і слава. Не видала рідного повіту!» Дідички, особливо молоді, сміялися з Глафіри Іванівни та говорили: «Треба уявити собі, як заставила Ганна Хведорівна сю красуню замовкнути! Ні, се треба уявити собі!» Паничі перестали вихваляти красу Глафіри Іванівни, панночки знову почали щиро говорити із паничами і тільки инколи попрі-

кали лагідно: «А ви ще прокричали її красунею!» — на що паничі нічого не одказували, а прикидались глухими, або зітхали, або ніжнійш спозирали.

До Ганни Хведорівни що-дня хто небудь та навідається; садовляться близенько, беруть її за обидві руки, дивляться їй в очі участливо та питаються про її здоровя; заводять річ про Глафіру Іванівну, про свій повіт, або загалом про людей та про людську злобу. Інші просто виходили та говорили:

— Ганно Хведорівно! Я ваш давній друг, я все знаю, що ви потерпіли, я знаю вашу добрість та ваше благородство, виявіть мені все, як вірному другови!

Але Ганна Хведорівна одказувала:

— Нічого, нічого, їй Богу нічого; Я й не знаю й не відаю, про що ви мені натякаєте.

Ганна Хведорівна мішталася, ще більш засмучувалася, і нічого не можна було дійти, нічого не можна було вивідати.

За се всі остигли до неї і балакати стали: яка Ганна Хведорівна чудна, незрозуміла! — потому на неї прогнівалися, і пройшла поголоска, що не без гріха й сама Ганна Хведорівна.

Де-які серця обернулися до Глафіри Іванівни, дехто навіть остерегав її, щоб вона ні в чому тітці не звірялася і щоб на родинну любов її ніколи не покладалася...

Глафіру Іванівну се дуже турбувало.

Вона вже тепер не кривилася, коли приїзжав гість або гостя, а нетерпляче дожидала його приїзду, вибігала на зустріч, вела в гостинну, садовила, і зараз заходила розмова про Ганну Хведорівну.

Ганну Хведорівну трудно було визвати на щирість, а Глафіри Іванівни й визивати не треба було: од одного ймення Ганни Хведорівни вона спახне бувало, як порох од вогню, дивується, гнівається...

Поїде собі вістун або вістниця, Глафіра Іванівна повторяє почуті нові вісті, радиться з чоловіком, що їй діяти, сердиться на Ганну Хведорівну: часто доходило

до сліз. Олексій Петрович ходив коло неї, ставав перед нею навколішки, умовляв і сам мало не плакав.

— Ми їздить до неї більше не будемо, Глашо, — говорив Олексій Петрович, не хочу її бачити!

— Ні, Олесю, ні, ми поїдемо до неї. Я хочу її бачити, я хочу подивитися, як вона мене стрічатиме, як забалакає зо мною!

Поїдемо завтра до неї!

Ні, лучче сьогодні!

— Глашенько, неоцінена!

— Поїдемо, Олесю. Поїдемо неодмінно.

Глафіра Іванівна хапала дзвінок і дзвонила на весь будинок, і веліла запрягати колясу. Вона спішно одягалася, скорила засмученого чоловіка, посилала людей одного по другому, що-б хутчій подавали коні і вони їхали до Ганни Хведорівни.

Встрічалися, здоровкались, Ганна Хведорівна бліда, серце їй бється; у Глафіри Іванівни серце бється й лице пащить; у Олексія Петровича серце бється і він у тузі смертельній.

Тільки одна Варочка спокійна була та скучала: ніхто до неї слова не скаже, усім не до неї; вона втікала з гостинної.

Ганна Хведорівна та Глафіра Іванівна з чоловіком вели розмову про сторонні речі, — сиділи п'ять, шість годин під рад, — розмова була уривчаста, у всіх голос тремтів; ні до вареного, ні до печеного ніхто не приторкався, пили тільки воду, цілими повними стаканами. Потому прощалися тай розставалися. Треба було віддячити за одвідини одвідинами і Ганна Хведорівна їхала в Саківку. щалися тай розставалися. Треба було віддячити за одвідини одвідинами і Ганна Хведорівна їхала в Саківку. І знову вони в купі кілька годин і знову серця їх б'ються.

— Ох Боже мій, за що все отсе? за що? — часто покрикувала Глафіра Іванівна.

— За що таке лихо? — жалівся Олексій Петрович. Ганна Хведорівна то-ж до Бога кликала.

А тим часом страшний час надходив, надходив...

Наступали Великодні Свята.

Добрі хазяйки ще в м'ясиці купують муку та сушать, — треба щоб мука була легка та суха. З самою сею мукою скільки то клопоту та турботи. А цього року була просто лиха година: два головних купці у місті, Жиди, позачиняли крамниці, — один погорів, а в другого дід умер, а по їх закону, коли хто в хаті вмре, то торгувати не можна раніш положеного часу по смерті. У иньших Жидів мука не добра.

Усі ждали поки одчинить лавку Мошко. Якої тривоги було! Якого нетерпіння! Усякими дорогами їхали в місто усякі коляси, брички, петичанки, дорожки; у всіх хазяйок коні були заморені, самі хазяйки з тіла знали.

Ганна Хведорівна оселилася в місті.

Вона туди переїхала ще в м'ясиці, найняла собі хатку недалечко базара; ходила до церкви, молилася Богу, в гостях не бувала, а тільки часто бачилася з своїм кумом.

Кум її був городничий.

Мошко крамницю одчинив на третьому тяжні посту, — всі туди кинулись; між хазяйками вийшло безліч сварок, і на муку піднялася нечувана ціна. В один день усю муку розкупили.

Везуть муку до дому і нараз дома бачать та чують, що мука не добра!

Не до стямку було, як се всі прокупилися; либонь, не в перше купували, і на руді підкидали і все-таки схибили. «Знати Бог за якісь гріхи покарав», — говорили зітхаючи.

Але гріхи гріхами, а тут усі накиннулися на Мошка: як він посмів обманути.

Мошко впевняв, що він не винен, божився, говорив про свою прихильність, подавав приклади віри собі, та між иньшим і скаже, що от Ганна Хведорівна нараз у

нього закупила більш двадцяти пудів муки, першого-ж дня як він крамницю одчинив.

Що було на сю вість! Як заблищали очі! Які вигуки посиналися! «Так то хто прислужився всім, от хто всім услужив!»

Глафіра Іванівна разом із иньшими журилася та побивалася, що мука не добра, але ся журба та побивання було благо, коли прирівняти його до того, що вона почула, коли до неї дійшла вістка, що Ганна Хведорівна закупила всю луччу муку в місті. Що Ганна Хведорівна закупила луччу, про се ніхто не сумнівався; але для чого-ж би їй закупати стільки в найдорожче время?

Глафіра Іванівна плакала та ридала цілісінький день.

— Ти уяви, Олесю, говорила вона чоловікови ридаючи, — що ся мука неможлива! Уяви, які в нас будуть баби! Усі просміють нас навіки! Все се через тітку! Вона навмисне закупила муку, з ненависти до мене!

— Тяжко, Глашо, досадно! Ох, усе серце в мене ізнило, — одказував Олексій Петрович нерівним голосом.

— А в неї певно, чудесні баби вдадуться, Олесю! — аж стогне Глафіра Іванівана.

— Ні, Глашечко! ні, сього бути не може! — покривавував Олексій Петрович в запалі — ні, ні, Глашо.

Але ще більший жаль ждав Глафіру Іванівну. Вона довідалася, що дехто з пань поїхали до Ганни Хведорівни з докорами, а од Ганни Хведорівни повернулися з мукою.

Ганна Хведорівна на їхнє нарікання та докори одказала, що вона муку закупила через те, що мука дуже добра і ніколи в господарстві не злишня. Коли її попросили відступити, вона відступила охоче, без жадної одмови, усякій по пудови.

До неї поїхала тоді решта за мукою — і решті вона не одмовила, тільки додала, що вже більше муки вона не може відступити, — а оставалася без муки лише Глафіра Іванівна. Зпала Глафіра Іванівна, що муку за-

куплено було на злість їй, а вся ся звістка потрясла її і багато ще вона сліз вилила; тяжко занило серце в Олексія Петровича і більший його смуток та сум обняв.

По одчаю та сльозах появилися у Глафіри Іванівни її звичайна меткість, жвавість, відвага та моторність. Вона вислала нарочного до своєї неньки з листом: списала все, що її спіткало; просила поради та муки негайно.

Вона прикликала свою ключницю та сказала їй: «Скачи зараз у губерньське місто та привези мені муки; я дам тобі десять рублів, я дам тобі вольну, що хочеш я дам! А без муки не вертайся і на очі мені не показуйся!» Ключниця зараз же помчала четвериком. Глафіра Іванівна була само в Мошка: «я дам тобі яку хочеш ціну — достань мені муки!» Мошко кудись счез за мукою.

Четвертий тиждень посту був уже на при кінці.

В четвер на п'ятому тижні вернувся Мошко з новою мукою. Мука була добра, але вогка. В суботу верхівець прискакав від неньки. Ненька посилала муку та писала Глафірі Іванівні, що коли на лихо баби не вдадуться, то не показувати виду, що не вдалися, а їхати до неї на свята. Ключниця приїхала із губерньського міста на шостому тижні у вівторок і тож привезла муки. Муки було багато, і муки хорошої, тільки вся вона вогкувата була.

Глафіра Іванівна не могла здатися на долю покірливо, вона цілі дні трівожилася до упаду, клопоталася, плакала, знивала...

А Олексій Петрович зовсім занепав із жаху та турботи. Він клеїв із паперу форми для баб, зітхаючи цілував руки в жінки, та сливе зовсім перестав говорити.

Ганна Хведорівна обявилася слабою і ніде не бувала. Хто її приїзжав одвідувати, той заставав її у світлиці з зачиняними віконницями у темноті, тільки горіла лампадка перед образами. Ганна Хведорівна сиділа в кріслі бліда та смутна: од голосного слова вона здригалася, од усякого гуку чи стуку скрикувала.

Настав вербний тиждень. Тоді то й настає справжня лиха година. Тоді й примічають, чи весело співає

канарок; тоді ставлять свічки угодникам і полотніють та тратять надію, як зустрінуть монаха або попа; тоді крий Боже помянути в хаті домового; тоді укрощають в собі гнів, а більш усього ухиляються, щоб не вихопився який проклон. В таких клопотах, турботах та трівозі хто-ж із собою здолає? — Тяжко. Тоді схаменувшись читають окрему молитву.

Коли так минається неділя безжурних та спокійних років, як же проминула вона сього року в Журбівці та Саківці?

На Великдень було тепло, зовсім по весняному; пахло березовими бруньками, шуміла повідь та дзюрчали струмочки з кожної гірки. По небу мчали весняні хмарки, сонце світило не ярко, та тепло. Так іще сонце світило, що від нього не хотілося ховатися в тінку, а хотілося проти нього постояти та поніжитися.

У Саківську гостинну сонце било у всі вікна; посеред гостинної стояв стіл, довгий предовгий стіл, застеляний білою тонкою скатеркою, а на столі стояла баба...

Як же сю бабу описати? Не кожен може описати добре.

«Вона була кругла, велика — превелика, блідо-жовтого ніжного коліру, а заввишки з трохлітню росляву дитину. Вона легенька, страх легенька, мабуть більш фунта не важить, а може й менш; тісто в ній дірчате, не наче тюль; смак має солодкий, пахучий та незвичайний».

От як описувано сю бабу в одному листі з А—ського повіту, і кращого опису не знайшлося.

Телер треба уявити собі, що баба ся стоїть на столі, а коло столу ходять Глафіра Іванівна та Олексій Петрович; що покровці знято з канап та крісел, що нове ясночервоне оббиття так і лисніє на сонці, що на столі коло баби усякі печива, усяка печена птиця, ковбаси, шинка, сири, печений баранець із міртовою гилкою в зубах, та баранець із масла з голубою хоруговкою, крашанки, сметанкові креми, мідалові торти... Між усім тим розставлені букети з квіток та зелені в високих фарфорових

вазах, вина, наливки та горілка в пляшках та в графинах, фрукти в кошпках, варення та цукорки на кришталових... А Глафіра Іванівна та Олексій Петрович ходять коло столу.

Боже мій, яка хороша Глафіра Іванівна в рожевій сукні! Які в неї блискучі очі! Який живий румянець на щоках! Яка в неї усмішка! Який вичепурений Олексій Петрович і який виперфуманий ясніном!

Боже мій, які вони обоє веселі та щасливі! Боже мій, як вони споглядають на бабу, а потому одно на одного! Розмова в них тільки починалася словами, а велася усмішками та поглядами, і разом вони обоє замислювалися, — знаєте, як замислюються люде в щасті про минулі бурі, з усмішкою на обличчю...

— Ти розумієш се, Олесю, — говорила Глафіра Іванівна але все-таки ти сього не досвідчив сам... Я досвідчила... Як посадили в піч, я впала навколішки: думала, що не переживу! Впала, тай встати не можу...

— Ох, Глашечко! Я страх радий — говорив Олексій Петрович.

— Подивися, яка вийшла! Ні, зайти но от із куточка та поглянь, га?

Заходили, дивилися із кутка, потім йшли — любовали з далека, з другого покою, потому знову із кутка.

Почали з'їзджатися сусіди з привітаннями. Хто не увійде, стане в дверях, як укопаний... потому виклики, потому похвали... А де-хто, так прямо терявся, тихенько садовився в кутку, підпирав голову рукою та говорив про себе: «Ні, се вже занадто!» В иньших очі розбігалися, і вони не знали куди кинуться: то кидались до баби, то до Глафіри Іванівни, і тільки охали.

Бабу називали чудом, дивом, Глафіру Іванівну рожею, султанкою, а один дідич, що любив балакати про Магомета, назвав її гурією. Олексія Петровича питали: за що вам таке щастє, Олексію Петровичу?

Шум та розрух були страшенні.

Коли в Саківці все вже спало після торжества та

трудів, у сусідів мало хто їй очі зводив; там толкували та розмовляли.

З початку балакали дами та мужчини, потому мужчини нарешті змовкли, а дами мало не до світу не уймалися; вони докоряли, що мужчини готові причаруватися усім на світі, що мужчини видають муху за слоня, що збили бучу Бог зна з-за чого і що не варт про се по правді їй слова мовити.

Другого дня свят до Глафіри Іванівни наїхали дами, — дами все їздять тільки другого дня, але завсіди числяться з чином, багацтвом, літами, довгим заміжжям, з усім, із чим можна, — тепер про се було забуто, і сливе всі приїхали до Глафіри Іванівни першими. Усиділи дома тільки тверді та загартовані.

Дами увіходили в гостинну і баби з початку не примічали, а примітивши — ні здивування, ні великої радості не виявляли. Інші говорили Глафірі Іванівні: «А в вас, Глафіро Іванівно, прегарна баба!» таким голосом, ніби баба була найнікчемніша. Інші говорили: «Щиро признаюся, я не хазяйка, — не можу себе принести в жертву кухні; я от читаю всякі книжки...» Інші тільки прищурювалися; інші тільки усміхалися.

Ні шуму, ні видимого розруху не було; навпаки, дами стали якісь недбайливіші та холодніші. Вони сиділи та говорили про канвові мережки, згадували минулу зиму; либонь; вони їй думати забули про тюлеву бабу...

Але Глафіра Іванівна була весела та щаслива; вона тямилася, яка то баба стоїть у неї на столі та знала, яка буря на душі у всіх дам під видимою байдужністю.

Тим часом як дами сиділи у Глафіри Іванівни в гостинній та вели балачку недбайливу, до Глафіри Іванівни приїхав знайомий із її повіта, той самий дідич, що перший засмутив Ганну Хведорівну своїм оповіданням про тюлеву бабу.

Він увійшов у гостинну, став тай дивився на бабу.

Він дивився на неї, як людина, що бачила не раз чудо, дивився без дивування і без тривоги, а спокійно та радісно.

Потому він підійшов до Глафіри Іванівни, поцілував у неї ручку та уклонився дамам.

— Наслухався про вашу біду з мукою, Глафіро Іванівно, мовив гість, а в вас не усумнівся. Чимало у нас усумнилося, а я ні. Я всіх успокоював, пані-матко, я знав на кого покладаюсь!

Глафіра Іванівна усміхалася весело до гостя та частувала його. Дами, хто якої вдачі, иньші тож усміхалися, иньші очі прищурили, иньші почали перешептуватися, иньші спитали гостя: «Як ваше здоров'я, Петре Дмитровичу?»

Петро Дмитрович надійшов до баби, сказав: «дуже гар а!» а потому вийшов на середину гостинної, поглянув на всіх та промовив у-нів голоса:

— Тільки ви сею бабою вчинили смертельний удар одній особі тутешнього повіту.

Глафіра Іванівна засміялася та просила сказати, кому-ж? Дами занепокоїлися і знову, хто якої вдачі, хто став усміхатися, хто щурить очі, хто ахнув, хто покрикнув, а де-які встали і спитали Петра Дмитровича:

— Петре Дмитровичу, що ви під сим підрозуміваєте і кого?

— Я не говорю про присутних, — сказав Петро Дмитрович.

— Се не одвіт, говоріть прямо! Скажіть, кого саме ви підрозумівали? — загреміло зо всіх боків.

Та Петро Дмитрович скаже певно, — підлесливо загули иньші голоски. — Петро Дмитрович такий добрий!

А як ви мене та видасьте? — сказав Петро Дмитрович.

Як можна! Якої ви про мене думки?! — Присягаюся, я як почую, зараз-же забуду! — Ви можете бути певні! — Скорійш умру! — посипалися дамські запевнення.

— Учинено удар Ганні Хведорівні Журбовській, —

голосно промовив Петро Дмитрович. — Еге-ж. По мужови вона вам родичка, Глафіро Іванівно, а гріха нема що таїти!

Глафіра Іванівна уся зблідла.

— Оповідайте! Оповідайте! — зашуміли дами. — Садовіться та оповідайте, Петре Дмитровичу!

Петра Дмитровича посадовили.

Дами то-ж усілися, склали ручки, повитягали шийки та нашорошили вушка. Інші однак дивилися та сиділи поважно.

Глафіра Іванівна стала коло Петра Дмитровича. Вона йому нічого не сказала, стояла та тільки на виду мінилася.

Я приїзжав у ваш повіт по ділу, неділь за три до весілля Глафіри Іванівни, та заїхав тоді на часинку до Ганни Хведорівни. Знаю яка вона хозяйка та яку страсть має пекти баби...

Дами усміхнулися.

— От я і кажу їй, що ваша от прийдешня родичка, Глафіра Іванівна, такі баби пече, яких ще й світ не бачив! — Ганна Хведорівна мені не вірить, змагається зо мною. Я їй описував, описував, тай питаюся: «А знаєте ви, Ганно Хведорівно що таке тюлева баба?» Ганна Хведорівна як вересне: «Води мені, води, я умираю!» На смерть мене перелякала. Тут її водою оббризкали, спірти усякі давали нюхати, ледви очутилася.

Ну, а почутя свої все таки скрить хоче, просить мене в неї пообідати. Сіли ми за стіл, я їсти нічого не можу, така сидить вона передо мною безпорадна... Так я голодний і поїхав...

Діла тоді було в мене по горло, а тут іще одна сестра заміж ішла, друга сестра масток купувала, увесь час у мене пролинув у розїздах та в клопотах до великого посту; на четвертому тижні посту я поверувся до дому і з усіх усюдів чую про ваше горе з мукою...

Приїхав би, я пані-матко й ранійше, та страшенне

бездорожя було, а скоро спала трохи повідь бачите й тут, навіть у багатьох із рідні не був, спішив.

По дорозі заїзжаю до Ганни Хведорівни, дивлюся навколо та міркую: які баби вийшли.

— Як се ви можете зміркувати? — спитали дві дами.

— Дуже легко. Як баби де вдалися, так люде там веселі, виряжені, по дворі ганяють собаки, хазяйка в вікно виглядає... А не вдалися баби, то у дворі пусто, всяка животина побита і ховається, люде хмурі, хазяйка нездужає...

— Яка нісенітниця, — заспорило багато дам. Не знати що!

— От я приїзжаю і бачу, що баби здається вдалися. Увіхожу до хати, скрізь накурено пахучими порошками, в залі два нові канарки співають, — знаєте, усе вже підведено так, що-б чоловіка звабити; — стіл найтоншою скатеркою застеляний і на столі усяка всячина... І баби знімаються... Добрячі баби... Стрічає мене Ганна Хведорівна виряжена та рада, але неспокійна; підводить мене до стола, угощає... А я їй спитався її: «А що ваша рідня, Ганно Хведорівно? Що Глафіра Іванівна та Олексій Петрович, як поживають?»

Спитався, добродійко, тай не радий був: мало мене Ганна Хведорівна не умертвила.

— Що-ж вона говорила? — спитала Глафіра Іванівна перемагаючи своє зворушення.

Що-ж було меж вами? — спитали дами, що?

— Ні словами сказати, ні пером не описати! — одказав Петро Дмитрович.

Ну хоч одно її слово перекажіть, сказала знову Глафіра Іванівна.

— Ні! ні! Перекажіть усе, все, все, все! — загули дами.

— Не можна переказати! не можна! — говорив Петро Дмитрович.

— Повторіть її слова!

— Та що слова? Не в словах річ! Ганна Хведорівна, ви знаєте, жінка хитра, її на слові трудно спіймати... Вона дивилася, добродійки; дивилася так, що й слів не треба...

Дивиться, дивиться на мене, та зближається, зближається до мене як «брата-розбійники», знаєте там у Пушкіна...

— Та що-ж говорила вона? Вже-ж щось вона вам та говорила!

Я мав честь та приємство докласти вам, що жінка вона хитра і її на слові не спіймаєш. Покрикнула вона: «А що-б тобі добра не було по вік!»

Кому, Ганно Хведорівно? — питаю. — Та се, каже, я об стіл ударилася, дак на стіл так сказала. —

І зараз же почала хреститься та молитву читать: «Лукавий, говорить поплутав, грішні слова вимовляю».

— Одначе пора їхати, сказали де-які дами.

— Ой, ой! давно, давно пора! — покрикнули иньші, засиділися ми в вас страшенно, Глафіро Іванівно. Тай вас задержали, адже вам то-ж треба їхать.

— Еге, я поїду то-ж, — одказала Глафіра Іванівна. — тільки дождуся чоловіка.

— Приїзжайте-но ви до Ганни Хведорівни. — сказала одна весела дама, — приїзжайте, мій янголе, від щирого серця натішимся.

— Та приїзжайте, Глафіро Іванівно, приїзжайте! — підхопили иньші дами. — Ви приїдьте немов нічого не знаєте... Ми вас там будемо дождити; обіщаєте нам, що приїдете?

Глафіра Іванівна обіщала, і всі дами від неї поїхали.

Глафіра Іванівна стала швидко ходити сюди й туди по гостинній, а Петро Дмитрович ходив за нею; потому Петро Дмитрович став та почав:

— Які чичітки сі дами! А прелукаві!

Глафіра Іванівна нічого не сказала, либонь слів Петра Дмитровича й не чула; вона ходила все швидче

та швидче; знати було, мисли в неї роїлися і всі її чуття збентежилися.

— Правда, Глафіро Іванівно, вони прелукаві? — знову мовив їй у слід Петро Дмитрович.

Еге, еге! — одказала Глафіра Іванівна, і все літала по гостинній.

— Коли про них вам розповісти, Глафіро Іванівно... Я про всяку можу розповісти... От приміром хоч би про Словчевську... Знаєте, що ся Словчевська говорила? — «Глафіра Іванівна зовсім не гарна! У неї навіть одна нога коротша, а друга довша; тільки що вона се штучно од людей скриває...»

Глафіра Іванівна махнула і нараз спинилася.

— Яка брехуха ся Словчевська! — сказала вона.

— Потому Словчевська говорила, що в вас усе личенько в рябютинні страшенному, Глафіро Іванівно, і що ви без підмазування жити не можете! І чи повірите? навіть у нас усі стали вас підозрівати, а тут і поготів зраділи до смерти.

Глафіра Іванівна знову стала.

— Злим язикам завжди вірять, Глафіро Іванівно... Дуже злі є язики, але одначе буває й велике лихо, — могло й вас лихо спіткати, могли ви прегарний колір обличчя втратити, могли то-ж як небудь не вірно ступити і ніжкам своїм зашкодити...

І Петро Дмитрович змовк; він став дивитись на Глафіру Іванівну так пильно та смутно, неначе їй прилучилося таке лихо.

— Багато вас дуже жаліють, Глафіро Іванівно...

Тут Глафіра Іванівна його перебила, глафіра Іванівна заговорила...

Годин через дві Петро Дмитрович попрощався з Глафірою Іванівною тай поїхав. Ідучи він усе сам до усміхався, а потому часто говорив своїм знайомим: «У Глафіри Іванівни не одна стрілочка в серці того дня засіла!»

Глафіра Іванівна одягла свою найлучшу сукню. Які прехороші були на їй черевички! Глафіра Іванівна не

один раз поглянула на свої ніжки і не один раз зиркнула в дзеркало, не один раз підходила до тюлевої баби, не один раз замислювалася, не один раз усміхалася та хмурилась, — і нетерпляче дожидала Олексія Петровича.

Олексій Петрович приїхав до дому веселий та радісний.

— Глашо! — гукав він іще з двору до Глафіри Іванівни, — усі баби я бачив, — усі нікчемні, Глашечко, усі до одної!... Тільки у тіточки не бачив, та запевне — те-ж...

Глафіра Іванівна хутко оповіла чоловікови, що чула од Петра Дмитровича про тітку та про Словчевську. Олексій Петрович дуже скипів, почав вигукувати та вихвалитися:

— Ні, Глашо, ні се на що не похоже! Я їм оддячу! Мене Словчевська знатиме!... Ні Глашо, я сього не подарую!

— Поїдемо до тігочки, Олесю, сказала Глафіра Іванівна, — пора.

— Лучче зовсім не їздити туди, Глашо. На що їздити? Тільки що-б серце замірало?

— Поїдемо, Олесю. Поїдемо, я хочу.

Їм подали колясу, і вони воїхали до Ганни Хведорівни. Дорогою вони мовчали. Глафіра Іванівна думала та хвилювалася, Олексій Петрович пересердився та принишкнув; так вони доїхали до Журбівки.

Панський двір заставлений екіпажами, дам була повна гостиння; всі дожидали Глафіри Іванівни. Глафіра Іванівна увійшла в гостинню немов засліплена та отуманіла, голова їй крутилася і в очах темніло.

Дами простягали до неї руки, покрикували, говорили, — вона нікому нічого не одповідала Ганна Хведорівна стріла її, і вони похристосувались. Губи в обох холодні.

Ганна Хведорівна промовила щось ледве, чутно, а в Глафіри Іванівни овсі не стало голосу їй одказати. Глафіра Іванівна сіла на каналці, як-раз проти свяченого столу. Тут вона трохи прийшла до пам'яті... Баби

у Ганни Хведорівни були хороші, але до тюлевої баби прирівняти їх не можна було...

— Вона нас стріла така весела, — шепотіли дами Глафірі Іванівні з права і з ліва, — угощала нас, сміялася, а ми стали про вашу тюлеву бабу оповідати, од разу вона так помінилася, що ми перелякалися, а тут ви приїхали — вона вже й зовсім стерялася...

І справді, Ганна Хведорівна немов стерялася. Вона ні слова не говорила, тільки всіх угощала та на всіх пильно споглядала. Дами всі ждали, що то вийде, і все нічого не виходило, а вже смеркало. Даремне вони на всі лади викликали, марно дратували і натяками і усмішками, — Ганна Хведорівна і Глафіра Іванівна немов не чули і не бачили, що круг них діється, — нічого не виходило і не вийшло. Дами ждали, дожидалися та сподівалися доти, поти, поки Ганна Хведорівна на всі запити не почала одказувати, що в неї тяжко голова болить. Тоді усі встали і поїхали. Поїхали розгнівані та засмучені. Поїхала й Глафіра Іванівна з чоловіком до дому.

Другого дня в Саківці встали до-світа. В ночі не спалося, голови були важкі, але ні Глафіра Іванівна, ні Олексій Петрович не жалілися, а тільки мов непритомні бралися за голову. Було не до голови, не до жаління тепер.

— Як ти думаєш, Олесю, говорила Глафіра Іванівна чоловікови, — вона приїде сьогодні до нас?

— Не приїде, Глашо. Яка-ж їй радість їхати? Бувши нею, ніхто-б не поїхав.

— А я-б неодмінно поїхала. Вона приїде до нас... Помяни моє слово, приїде...

— Ох, чим усе се кінчиться і коли кінчиться! Душа не на місці...

— Та чого боїшся, Олесю? До чого така нетерпливість!

Олексій Петрович став ходити по хаті похнюпившись, а Глафіра Іванівна сіла коло вікна. Була тоді шеста

година рано. Ще не розпогодилося і було дуже свіжо. Перед вікнами бив крилами та горланив червоний півень; хтось незримий голосно кашляв промовляючи: «ох Боже мій!» На річці сиділи білі гуси, завернувши голови під крила, а за річкою село прокинулось: там толоси перегукувались, чути було стук коліє; видно було, як нахилилися журавлі і як люде виходили з білих хат, стоячи, або спішили улицями, і як над кожною вився димок. Глафіра Іванівна сиділа коло вікна, Олексій Петрович ступав по хаті, а години минали. Час од часу Глафіра Іванівна вставала, підходила до тюлевої баби; за Глафірою Іванівною підходив Олексій Петрович, постоять і повеселішають, і знову Глафіра Іванівна коло вікна сяде, а Олексій Петрович почне ступати по хаті.

Глафіра Іванівна вгадала, а Олексій Петрович помилився: скоро після полудня показалася коляса Ганни Хведорівни за річкою, на горі. Глафіра Іванівна зіскочила з крісла.

— Іде! іде! покрикнула вона. — Я казала тобі, Олесю!

Олексій Петрович став серед хати і промовив.

— Що-ж тепер, Глашо?

— Ходім зустрічати... не показуй виду... будь веселіший... будь недбайливіший... — навчала його Глафіра Іванівна.

Голос їй уривався, вона метушилася кругом столу та переставляла з місця на місце їства.

Вже коляса коло ганку. Глафіра Іванівна розчервонівшись тихою ходою вийшла зустрічати Ганну Хведорівну; за Глафірою Іванівною виступав смиренно Олексій Петрович.

Ганна Хведорівна увійшла й сіла. Очи її звернулися од разу до столу, угледіла тюлеву бабу...

Глафіра Іванівна почала весело балакати про свята: як гарно на святах сього року, як тепло та сухо. Ганна Хведорівна ні слова їй не одмовляла та дивилася на бабу. Глафіра Іванівна стала угощати; вона піднесла

Ганні Хведорівні кусок тюлевої баби. Ганна Хведорівна тремтячою рукою узяла тарілку та довго перед собою держала, поки попробувала шматочок. Потому вона помінилася на виду. Глафіра Іванівна взяла в неї з рук порожню тарілку і спитала: «Як вам подобається, тіточко?» Але Ганна Хведорівна не одказала та сиділа як деревляна втопивши очи в землю. Жаль було бачити її. У Глафіри Іванівни було серце одходчиве, до того-ж вона свого доказала, вона побідила; їй стало жаль Ганни Хведорівни; вона поглянула на чоловіка, — у чоловіка стояли сльози в очах і він дивився на неї, наче благав...

Глафіра Іванівна підступила до Ганни Хведорівни ближче і мовила до неї ласкаво:

— Тіточко, заспокійтеся!

За жінкою кинувся до тітки Олексій Петрович, схопив її за руку.

— Тіточко, нам самим жаль...

— Нема чого жаліть! — нараз промовила Ганна Хведорівна. — Я ні об чім не жалію!

Вона вихопила свою руку в Олексія Петровича, встала та швидко вийшла на ганок, з ганку крикнула своєму кучерови подавати колясу і звеліла їхати в місто. Кучер думав, що не дочув і поїхав шляхом до дому.

— У місто, до кума! хутчій! — гукнула Ганна Хведорівна.

Кучер обернувся, поглянув на неї, потому звернув на шлях, що йшов до міста.

Глафіра Іванівна та Олексій Петрович лишились як громом прибиті. Перша прийшла до пам'яті Глафіра Іванівна, розкричалася та залялась сльозами.

— Ох, Олесю, Олесю, — яка се не можлива жінка.

— А мені ще так жаль її стало! — дорікав сам собі Олексій Петрович. Се страх!

— Я її благала! Се нам не простимо! — покрикувала Глафіра Іванівна.

Вони то себе корили за м'яке серце, то судили Ганну

Хведорівну, то жалілися на обиди, на лукавство, то нараз Глафіра Іванівна покрикувала:

— А все таки хто гору взяв?

— А все таки ми гору взяли! — покрикував Олексій Петрович. На душі в них полегчало...

А тим часом Ганна Хведорівна швидко їхала і приїхала в місто прямо під ганок сірого деревляного будинку, у вісім вікон на вулицю, з зеленими віконницями. Верх був червоний, тисовий, з двома високими білими димарами, а на димарах півники.

Коли Ганна Хведорівна приїхала, вітерець був невеликий і півники ледве поверталися, ледве скрипіли. Коло ганку сидів старий понурий москаль та шив смушеву шапку. Побачивши колясу, він підійшов спиною, одчинив дверці, висадив Ганну Хведорівну, — при тім він місто уклону кучерові моргнув, а кучер на його моргання підняв шапку, — потому він одчинив Ганні Хведорівні двері в покої.

Ганна Хведорівна швидко перейшла чотири перші покої. Всі покої були зовсім оден на одного похожі: просторі, високі, з білими стінами; по-під стінами стільці з тоненькими ніжками, щільно один коло одного; посеред покою стояв круглий стіл, на середині стелі висіла клітка з птичками. Скрізь сильно пахло смолю та міцним тютюном. П'ятий pokій був найбільший за всіх, обклеєний жовтими обивками. Тут стояли столи з вигнутими ніжками та канапка з високою спинкою, з круглими ручками, узявшись в боки неначе хвастливий вояк; на каннапі вишиті подушки, на стелі висіла клітка із горлицею; на одному столі лежали житія та псалтир, а на другому стояли нові чоботи. Із сеї хати до другої двері були на пів зачинені і з відти виходив дим клубком. Ганна Хведорівна увійшла в жовту світлицю та гукнула:

— Куме! Куме, де ви? Куме, Виходьте!

— А, кума завитала! — одказано дужим басом; — милости просимо!

До Ганни Хведорівни вийшов городничий у піст-

рвовому халаті з довгим цибухом у руках. Він був високий на зріст. Очі його великі, голубі, погляд бистрий та гострий немов сей погляд скрізь вишукував підвладного; лоб маленький, узький тай той сливе увесь заріс густими чорними бровами. Ще більші та чорнійші од брів — були вуса; зпід вусів часом видно було червоні губи та білі, зовсім міцні зуби; з пересердя городничий страшно скреготав зубами, а шерстке волосся з сивиною треба було силою пригладжувати і в спокійному стані. Оповідали, що городничий натуру мав поровисту, завзяту та палку, а проте був услужливий та добродушний. Він був охочий до пташок, ловив їх сам та скуповував у інших, а потому переучував жити по своєму і для того сажав синицю в одну клітку з чижами та пильнував, щоб вони жили в згоді; випробовував, чи може горлиця прожити без пари, а кобчик без мяса, на воді та каші, і спорив, що усяка птиця любить тютюновий дим, коли з ним освоїться. Він не міг терпіти Жидів і на всі лади їм допікав, «бо я християнин», говорив він; часто ходив до церкви та підтягував дякам; любив у себе гостей пригостити, і в нього була навичка за що-небудь усе перепросювати, а слідом потому пояснити свої перепросини. Скоро він в двері, Ганна Хведорівна щось заговорила, але він покритт її голос своїм басом: — Милости просимо, кумасю, милости просимо! Вибачайте, що я в халаті, але я сливе завжди в халаті, у вечері навіть по місту хожу. Сідайте, кумасю; чим вас частувати звелите? Вибачайте, що в мене чоботи на столі, але се нові чоботи, і ви не панночка, вам нема чого соромитися.

Скоро змовк городничий, зняла голос Ганна Хведорівна, голос хоч тремтливий, проте грімкий та роздратований.

— Коли ви мені друг, коли ви мені кум, коли в вас есть Бог у серці, обороніть мене! Мене обманив Жид Мошко...

Городничий сидів, слухав хоч удивленно, але спокійно, але скоро Ганна Хведорівна помянула Жида

Мошка, він підскочив, немов його гадюка вкусила і гукнув із усієї сили:

— Михайло! Михайло! Де десятські? Привести мені зараз жида Мошка, хоч живого, хоч мертвого!

На гукання увійшов Михайло, той самий москаль, що шив коло ґанку смушеву шапку, і спитався: чого вам треба? Городничий затупотів ногами.

— Мошка мені! Мошка! Зараз Мошка! Зв'яжіть його та приводіть до мене!

Михайло пішов.

Ганна Хведорівна, бачучи яку участь узяв кум в її горі, почала плакати та розповідати.

— Я вам оповім, куме, говорила вона, я вам оповім, що сей Мошко...

— Та не треба й оповідати, перебив городничий, я й так знаю, що всі вони поганці.

— А я вам розповім, куме, намагалася Ганна Хведорівна. Я, бачите, на третім тижні посту купила в Мошка двацять пудів муки за готові гроші... І Мошко божився, що продає мені найлуччу муку... і я сама обшарила всю його крамницю, — муки не було... а потому він нараз продає муку... а я знаю, що привозу не було... виходить, він утаїв... обманив мене...

Два десятських увели Мошка.

Мошко був молодий та гарний: очи темні, як чорнослив, і чорне волосся, вється; ніс із горбиною, а лице біле. Коли його ввели, він побілів, як смерть, із ляку, і широкими очима дивився на городничого. Городничий собі дивився на Мошка та підсміхувався. Усмішка була дуже люта.

— Милости просимо, добродію христопродавче! — Мовив городничий. — Мені хотілось би з тобою слово перемовити.

— Я нічого не винен, — промовив Мошко.

— Не винен! — покрикнула Ганна Хведорівна, — а ти бож...

Бас городничого усе заглушив...

— Ведіть його в поліцію!

Мошка повели. Мошко хотів щось говорити, гордоничий звелів десятським затулити йому рота...

Скоро вивели Мошка на ґанок, до нього кинулася молода, хвора з виду, жінка — його дружина. Десятські її одіпхнули та повели Мошка далі; вона хитаючися, але швидко, пішла за ними слідом, сльози в неї лилися річками, вона стогнала та ламала руки.

Гордоничий гукнув із вікна до Михайла:

— Нажени її!

Михайло її прогнав...

Гордоничий звелів подавати самовар та послав запросити на чай приходського священника та одставного ротмістра з жінкою.

— Задамо ми, бенкет, — мовив він Ганні Хведорівні. — За частування вибачите: чим багаті, тим і раді а в кінці не хлібом одним жив буде чоловік.

Але Ганна Хведорівна не лишилася на чай у кума; як він не благав її, вона поїхала до дому.

Через тиждень після того Ганна Хведорівна, ні з ким не попрощавшись, вибралася з онучкою на прощу. Пригода з Мошком рознеслася; до Ганни Хведорівни приїзжало чимало посудити та потолкувати, але Ганна Хведорівна до самого од'їзду обявлялася слабою, і нікого не приймала, — усім у неї одказували: «Ганна Хведорівна нездужають, отсе тільки що лягли спочивати», і як не довго ждав який терплячий та невідступний гість, Ганна Хведорівна при ньому не прокидалася.

Од'їзд Ганни Хведорівни здивував; про нього судили та радили. Глафірі Іванівні та Олексієви Петровичови сей од'їзд завдав іще більше турботи та вагання: була близько Ганна Хведорівна, — здавалося зле, а поїхала Ганна Хведорівна, видалося ніби ще гірше стало.

Рідко друзі так що хвилини памятають та що години говорять про неприсутнього, як памятали та говорили в Саківці про Ганну Хведорівну.

Другого дня після того як посадили Мошка в по-

ліцію, лягла в ліжко його жінка (вона все хворіла та слабувала), через два дні вона привела не вчасну дитину, а ще через чотири дні і дитину і матір поховали. Мошків дім спустів, вікна забили дошками, на двері наложили печаті.

З того часу як узяли Мошка, Жиди стали ходити юрбою. Правда, се була не смілива юрба: загледівши десятського вона розбігалася, але через хвилину збиралася знову; далі юрба перестала бояться десятського, а ще далі прийшла рано на майдан та стала перед вікнами будинка городничого. У кожного на обличчі була томливість і острах; здавалося, кожен ладен утікти, а не втікав ніхто. Жаль брав за боясть і можна було дивуватися їх твердості. Городничий одчинив вікно і закликав із вінка:

— Як вони сміли прийти і чого?

Голоси із юрби запитали: за що Мошко сидить у поліції? Інші голоси почали оповідати історію з мукою, та питали, де тут Мошкова провина? Із задніх лав почулося, що Бог бачить неправду і за неправду карає...

Городничий розпалився, побив шибки у вікні і звелів порозганяти Жидів. Їх гнали, але вони жалібно кричали і не йшли. Один молодий Жидок вибіг із юрби під саме вікно і обливаючись сльозами закричав, що всі вони підуть просити оборони до самого губернатора.

До вечера одначе юрбу гарненько розігнали.

Але городничий подарувати сього не міг. Явно Мошка обвинити не було за що: городничий узявся за розвіди і найшов якусь контрабанду: захопив австрійські чаї; тут попався і Мошко, і багато інших Жидів.

Діло затяглося і довго тяглося. Через рік тільки випустили винуватих. Хто мав за що завести торговлю, той узявся знову за неї, а кому не було за що, ті жили на світі, як Бог велів, і своя меткість помагала.

Мошко пішов із міста, і з того часу про нього не було й чутки.

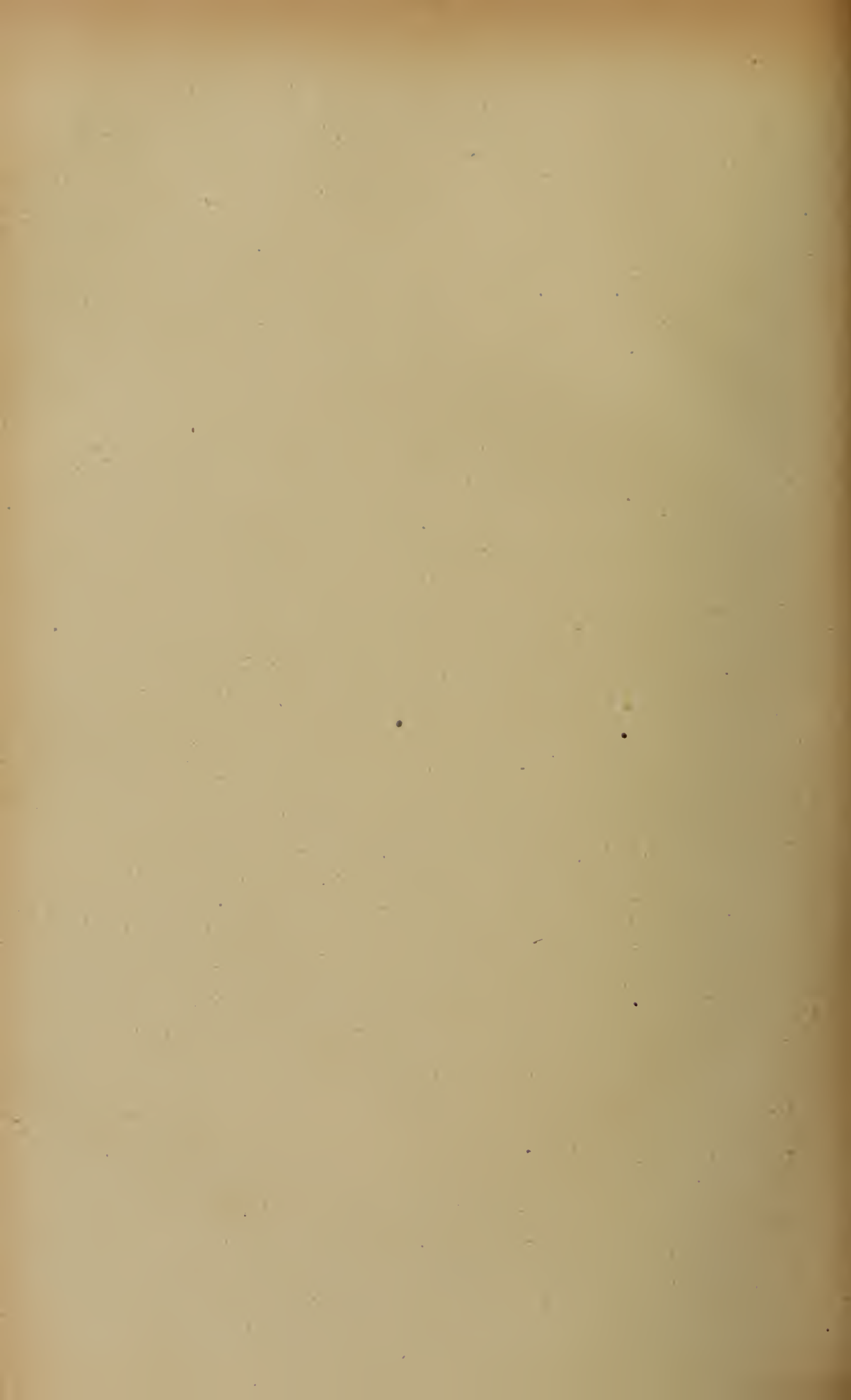
Глафіра Іванівна та Ганна Хведорівна перестали бувати одна у другій, і як перше одна другій житте труять.

Либонь із кожним днем росте їхня ворожнеча. Стрінутья вони в церкві, — як Глафіра Іванівна почервоніє, як гнівно в неї очі заблискають! Вона усміхається і дивиться на Ганну Хведорівну, як на шкідливого хробака, а Ганна Хведорівна од неї бокує, як од отрутної змії. Безнастанно щось виходить між Журбівкою та Саківкою. То Глафіра Іванівна звелить розібрали місток, на якому переїзжають через ярк між Саківськими та Журбівськими землями; Глафіра Іванівна радіє, а Ганна Хведорівна журиться, а інші не причетні до діла люде неділь пять не можуть через рів перебраться, хоч там рідний батько нехай помирає; то Ганна Хведорівна звелить воду спустить і Саківській млин перестав молоти. Глафіра Іванівна гнівається та плаче, Ганна Хведорівна тішиться, але інші млини на річці тож перестають молоти, і хазяї ні за-що, ні про-що в накладі.

Війна без просвітку йде. Глафіра Іванівна, не вважаючи на частий гнів та на часті сльози, у сій війні закохалася; Ганна Хведорівна, які-б не були поразки, усю свою душу в сю війну наловила. Олексій Петрович зітхає, і хоч часом і в нього закипає на душі, але він більше схожий на рядового салдата, як на вільного ополченця: вірно обороняє, але не охочий нападати. Не з його смирною вдачою таке турботне життя; останніми часами він став більше книжки читати і більше спати.

Годи ідуть, і війна йде у Глафіри Іванівни з Ганною Хведорівною. Тільки із смертю, треба гадати, війна їх кінчиться. А смерть, і сама найдальша, не за Бог зна якими горами...

ГЛУХИЙ ГОРОДОК.
М. М. С.

I.

Жив собі, був собі в городку Н. городничий Ераст Антипович Малимонов, чоловік сивоусий, чорнобривий, що низько волоссе стриг, — се, бачте, ніби молодить, — гарно убирався; говорив про себе, що він роду почесного і що серце в нього добре: назвав гроші благом земним, просителів — приносителями, вишнівку — потіхою, а жінку свою — поміхою; сливе завсіди був веселий, жартовливий, балакливий у гостях, і дома не буйний; любив у себе гостей вшанувати і сам у гостях бувати, гнівався він часто, та не на довго: «я в панотця небіжчика», — говорив Ераст Антипович, — «у мене серце одходчиве, і ні крихти я не мстивий».

Дружина Ераста Антиповича була дуже тілиста жінка і все оповідала, як вона худа була тому два роки — навіть год. Вона читала книжки, а ще більш любила сидіти з книжкою в руках коло вікна та визирати на улицу; любила чепуритися, любила милих гостей і од них уважливість. «Певне, — говорила вона, — певне од усякого уважливість приємна, але од милої, щирої людини у двоє, — од милої, щирої людини навіть краплина мене зворушує». Вона була господиня привітна та любязна; вгощала, частувала, оповідала, що вона робить і чого не робить, що їй по душі і що не по душі; щурила очи і усміхалася; спускала очи і зітхала. Скільки їй літ — вона ніколи не говорила, а як би захотіла сказати, то сказала-б, що їй з сорок. Бідним вона подавала, хоч і не все з охотою, а багатих неодмінно шанувала; засмучу-

валася, коли річ заходила про острого батька або остру матір, про приневолену молоду, хоча її саму ні батько, ні мати не неволили, і заміж вона пішла за Ераста Антиповича по своїй охоті, з вискоком. Засмучувалася вона тож, коли знімали річ про лихого мужа, про нещасливу жінку, хоча її муж лихий з роду не бував, а вона спочивала міцно, іла в смак — де-ж подоба нещасливої жінки? Але вона все таки до нещасливої жінки себе прирівнювала. Ні, ні, тай мовить чоловікові:

— Чого я за тебе заміж ішла? Лучче-б я не виходила за тебе!

— Твоя воля була, Павло Андріївно, — одкаже Ераст Антипович.

— Лучче-б я за иньшого пішла! — нарікає Павла Андріївна.

— Пора-б тобі вже се з голови викинути, Павло Андріївно.

— Що таке пора! Я, хвалити Бога, ще не столітня, либонь! Вам на злість не старіюся! Хто мене не побачить, усі мені дивуються: як ви молодієте, як ви молодієте, Павло Андріївно! Так і охають усі!

— Ти не вір нікому.

— Вам, певно, ніколи не повірю, Ерасте Антиповичу, і все буду думати, до самої смерти, чому я не пішла за кого кращого од вас!

Коли Ераст Антипович сплахне та одкаже на се: кращі то й побрали собі кращих, а я тебе! — то Павла Андріївна заплаче і почне голосити; у Ераста Антиповича од серця едляже — він почне вговорювати та упевняти, що жартував і кається, що жарт його безглуздий; але Павла Андріївна довго, довго плаче. А коли Ераст Антипович тсерпить, нічого не одкаже, а почне ходити по гостинній та висвистувати пісню, — ходить, ходить, висвистує, стане коло дверей, оглядає двері та нараз вийде в залю; в залі походить посвище, посвище, то-ж стане коло дверей, то-ж їх огляне і нараз увійде у свій кабінет, причинить за собою двері і там притаїться, — Павла Андріївна позітхає, по-

зітхає й розважить себе чимось иньшим і все вийде на добре.

Будинок у Малимонових був власний («трусами рук своїх», — говорив Ераст Антипович), просторий, ясний, з прегарним садком, де старий козак Яків чепурненько промітав доріжку, по якій зрідка прокожувалася Павла Андріївна. Що за утіха гулять, коли крім зелені та пташок нічого й нікого не бачиш і не чуєш? Як би музика, товариство... І дивувалася, що Настя мало не живе у садових заулках, куди чимало стежечок проклали її жваві ніжки.

Настя була далека родичка. Її мати доводилася Павлі Андріївні двоюродною сестрою; колись-то вони довго жили в купі, були подруги, потому роз'їхалися в різні сторони і не бачилися. Павла Андріївна чула, що двоюродна сестра вийшла заміж за багату та хорошу людину, що живе в загороді, як нараз одержує од неї листа — передсмертного листа; вона писала, що розорилася в край, що чоловік умер, що сама вона на божій дорозі, і просила Павлу Андріївну, по старій приязні, узяти до себе її дочку Настю, а з Настею її своячку, чоловікову сестру, вірного та незмінного її друга. Вона просила взяти їх на час, поки скінчиться позов у своячки за хутір. Виграють справу, писала вона, — Настя з своячкою переїдуть у сей хутір на життя.

Коли сей лист дійшов до Павли Андріївни, її двоюродна сестра вже вмерла і була похована. Павлу Андріївну тяжко засмутила її смерть; плачучи, вона почала розповідати чоловікови про небіжку; звісно, скоро людина в землі, то всі її добродійства пригадаються — чоловік слухав, жалкував, і потішав тим, що се воля божа.

Зараз-же послали коні за Настею та Єлисаветою Сергіївною — своячку Єлисаветою Сергіївною звали — і привітали їх дуже щиро.

Ераст Антипович розпитував про дорогу та старався розважити тим, що всяке горе колинебудь та минає. Павла Андріївна зітхала, частуючи чаєм, та втираючи

сльози, згадувала небіжку та минулий час, брала Настю на коліна, питалася її, що вона найбільше любить та чи не забула мамі.

Єлисавета Сергіївна з виду була плоха, але не любя, не весела і не балаклива дівчина. Очи її були чорні, великі, погаслі та тихі; обличчя — без кропелинки крови — бліде та прозоре, пеначе з воску; усміхалася вона любо, ласкаво та добряче. Убиралася вся в чорне і строго постила, довго молилася; доглядала Насті, учила її, та берегла як зіницю в оці.

Настя пам'ятала, що як живі була тато та мама сестра та брати, то жили вони всі в селі, в великому мурованому будинку. Який се будинок був затишний та славний! Тато й мама були не острі; брати та сестри пустуни, тіточка Єлисавета Сергіївна була тоді весела, гуляла з ними, дітьми, у піжмурки, у горю-дуба; учила їх, петерпляче тупотіла ніжками; тоді з неї малювали портрет у рожевій сукні, з рожею в косах; тоді вона носила на руці золотий перстінь, була рум'яна. Потому всі в домі померли; село продали. Все се лучилося не разом, але помалу. Настя пам'ятала, як стояла з хаті перша невеличка труна, далі друга невеличка труна, як потому тихіше стало в будинку. Батько вже не грав на скрипці «горлиці», але грав «чумака»; мати тихо розмовляла з тіткою; два брати не могли у двох підняти такого гомону, який піднімали вони в чотирьох. Потому в домі не величка труна ще; потому велика труна, за нею знову маленька, а за маленькою знову велика.

Усе замовкло в будинку; просторійш, порожнійш та холоднійш стало. Осталася Настя одна з тіткою, і неначе другу людину побачила. Тітка її вчила лагідно і не сердилася за пустощі, хиба спиняла; золотий свій перстінь або сховала, або згубила; вона укладала Настю на ліжку, цілувала її ручки та ніжки, але ні разу не полоскотала її, як бувало перше, не сміялася, не представляла хохи*)

*) Боба, страх.

і не оповідала казки про вовка, — вона стала рівна та тиха, терпелива та сумна.

Коли обжилися в купі, огляділися, Павла Андріївна не вдоволена стала. Єлисавета Сергіївна була занадто вже одлюдько, не щира, а Настя занадто норавлива, смілива та моторна.

— Що се таке? — говорила Павла Андріївна чоловікови про Єлисавету Сергіївну — ніколи вона зо мною не поговорить лю щирости; навіть погуляти в місті по саду ні разу не захотіла; навіть ні разу не прийшла, не посиділа зо мною хоч часинку — усе в своїй кімнаті або Богу молиться, або вовтузиться з Настею. Що-ж се мені за життя з нею?

— Та жила-ж ти без її розмов і без неї, — ну й тепер...

— Ти усе з порадами! Я не можу терпіти...

— А Настя? — спитав Єраст Антипович.

— Се лихо, а не дівчина! Вона зовсім, зовсім мене не слухає! Насте, не дивися в вікно! Вона дивиться. Насте, побігай! Вона не бігає. Насте, їж! Не їсть. А скажеш: не їж! — вона так і проковтне. Учора, приміром, як вона мене розстроїла: чую я, щось пищить десь; невже в мене миши в гостинній? Я слухаю, слухаю... пищить. Я кітку веліла принести, — турбуюся, роздивляюся... Нарешті я збгнула з якого боку писк — там Настя сидить; глянула я на неї — таке в неї лукавство на личку, очиці так і бігають. — «Чого ти тут сидиш усе, Насте? Іди, кітці не перешкожай». Вона в другий куток перейшла і нараз звідти: писк... Так се ти? Пустуха ти, кажу; як не стид тобі, не сором! Вона стулилася, таке з себе мишенятко вдала, — знаєш, яка вона гарненька, зубки які, оченята які — і сміється, і щуриться, і я як дурна розсміялася... Однак підхожу до неї і поважно кажу: Насте! Вона лягла, притулилася до канапки. Устань! Не встає. Я хотіла підвести — так вона і впялася в канапу, не можу підвести!

Уставай, дурне дівча, кажу тобі! Ще гірше впивається в канашку. Уставай зараз!

— Не встану! — одказує, а оченята, як уголле...

Я на неї дивлюся, вона на мене дивиться, — прямо, прямо на мене дивиться, хоч би моргнула! Ух, яка груба дівчина... І втікла!

Ераст Антипович мовчав, дивився в низ та крадькома усміхнувся разів зо два.

— Чого-ж ти мовчиш? — спитала Павла Андріївна, — як тобі се видасться?

— Дитина ще, — промовив Ераст Антипович.

— Так я й знала, так я й знала! Ти пристрастився до сього дівчати! Ти її пестиш. Будь ласкав, не одмояйся! Ераст Антипович не одмовлявся і сховався в своєму кабінеті.

Одного разу в ранці Павла Андріївна увійшла до Єлисавети Сергіївни, спитала: як ваше здоров'я? — сіла і поглянула навкруги.

Комната була чиста, ясна, але не весела: в кутку узеньке ліжко, над ліжком велике розпяття, два стільці плетені, комода, великий стіл коло вікна, а на столі книжки в чорній оправі і почата робота — полотняна сорочка.

Павла Андріївна присунулася ближче до вікна; вікно виходило в сад — там зеленіло, рябіло, шуміло, шелестіло пахло зіллям та цвітами, ягодами; чути було цвірінькане і щебетанне пташин і Настин голосок.

— А де-ж червоне крісло поділося? — спитала Павла Андріївна.

— Я його винесла, вона мені злишне було, — одказала Єлисавета Сергіївна.

— А дзеркало у вас... розбилося?

— Ні, мені його не треба.

Павла Андріївна видивилася на неї.

— Не вже ви все так жили? — спитала вона, — і все ви так жить будете?

— Мені так добре, — одказала їй Єлисавета Сергіївна.

Ви дуже одлюдок, Єлисавето Сергіївно, мовила Павла Андріївна. — Мене се вражає і смутить... В моїм домі... Ви мене за щось не любите. Така нещирість, така відлюдність! Весело хіба? Який ви нелюдько! Адже я правду кажу, нелюдько?

— Так, я нелюдько...

-- Ви покиньте се, будьте ласкаві. Вам треба зовсім перемінитися. Перемініться, люба Єлисавето Сергіївно!

— Я перемінитись не можу, — одказала Єлисавета Сергіївна тихо та лагідно, — так одказала, що і Павла Андріївна спустила голос і повторила: не можете!

— Не можу.

Павла Андріївна хотіла сказати їй: спробуйте! а сказала: Ви не сумуйте!

— Не потурбувала я вас? — спитала Павла Андріївна.

— Ні.

— Чи подобається вам комната, Єлисавето Сергіївно?

-- Подобається.

-- А в Насті гарно?

— Гарно, погляньте.

Єлисавета Сергіївна встала і розчинила двері до другого покою з біленьким мягеньким ліжком, із рожевими запонами на вікнах, із ярким килимом на підлозі. На столі складені були книжки, зшитки, стояла башта з картону, кітка із скляними очима та санчата; перед самісіньким вікном росла біла акація, крізь її гнучке віття сонце так і било в кімнатку; залетіла бджілка і дзижчала у вікні; на підлокотник те і знай злітала якась сіренька пташка з темними очима — злетить, цвірінькне і полетить, і знову злетить.

— Яка смілива пташка! — мовила Павла Андріївна.

— Настя її привчила, — одказала Єлисавета Сергіївна.

— Правда, — одказала Єлисавета Сергіївна і зітхнула.

Павла Андріївна хотіла щось іще додати про Настю, але поглянула на Єлисавету Сергіївну, дуже смирно попрощалася й пішла.

— Ніколи більш я до неї не піду, — говорила Павла Андріївна чоловікови. — Уяви: крісло, килимок, дзеркало, малювання — усе із своєї хати вона повикидала, неначе келія тепер. Порні книжки... Сидить, шие сорочку. Серце так у мене і занило. Так от і причувається — співають «со святими упокой». Страшно, страх! І жаль її. Жаль було навіть про Настю побалакати: ще засмутиться! Так я нічого й не сказала. То, правда, я й сама можу поорудувати з Настею... можу й сама покарати.

Але коли вона схотіла Настю скарати, поставити в кутку, в Насті покотилися сльози і вона загукала, що її обидили, що її обижать ніхто не сміє. Павла Андріївна нерада була що зачепиластала її пестити, обділяти конхветами. Настя усі пестити, обділяти конхветами. Настя усі пестоці одіпхнула і розкидала усі конхвети; її не могла нічим успокоїти і Єлисавета Сергіївна — вона й заснула в сльозах.

Думала Павла Андріївна, що другого дня Настя угамується і попросить у неї пробачення, але Настя пробачення в неї не просила і од неї втікала, і якось так вийшло, що Павла Андріївна перша її приголубила і купила їй ляльку.

— Хто се мене з пантелику збив? — говорила Павла Андріївна, на що, за що я їй ляльку купила?

І добре зробила, — мовив Єраст Антиповлч, — дитина!

— Ох, будь ласкав! Ти отсе мабуть і з пантелику мене збив! Вічно гудеш, гудеш, гудеш, над вухом.! Вона нічого не відчуває... Проста, зла дівчина!

Павла Андріївна сподівалася, що з часом Настя стане покірливійша, податливійша та розсудливійша; роки минали, — і як ні в чім не бувало, Настя лишилася

так само уперта та суперечниця. Правда, з Єлисаветою Сергіївною вона ніколи не спорила і слухала її тихо, — слухає, слухає все, а коли мові кінець: «А я таки буду», каже, а то хоч і не скаже: а я таки буду! то личко за неї скаже. Але коли Єлисавета Сергіївна дуже смутилася, Настя ставала перед нею навколішки, цілувала в неї руки, просила її наказів і всі накази проворно та покійливо сповняла.

Досадніш усього було Павлі Андріївні, що Настю всі любили, усі жалували, усе їй прощали; що Настя усіма крутила по своїй впадоби. Бувало, просять її заспівати що-небудь, яку пісню — голос у неї славний був, такий ніжний та дзвенячий — і як найде на Настю, то зараз вона послухається, заспіває, а то ні. «Не співається», і неначе води в рот набрала, вже тоді нічим її не примусиш. Се було досадно. І скільки раз їй обіщають: «Не будемо тебе просить ніколи». Тільки вона подасть голосок — і сліду не має досади і знову просять: Заспівай, Насте, заспівай!

У Ераста Антиповича була мазухою, а за що? Настя ні в чім йому не догажала, Настя з ним спорила та йому перечила.

— Мовчи, Насте! Я лучче тебе се знаю! — говорив Ераст Антипович остро.

— Ви по своєму знаєте, я по своєму знаю! — одказує Настя.

— Мовчи, Насте! Сказано раз, мовчи, то й мовчи.

Оттут-то Настя й піде говорить... Ераст Антипович розгнівається дуже, — дивись, сам-же до Насті підходить і миру просить: «Помирімося, Насте!»

Садовник, із козаків, старий, поважний та понурий, не любив усього жіноцтва на світі, особливо не любив панночок: «Що воно таке? Пави — не пави, сороки — не сороки!» говорив садовник; «Мед їдять, квітки зривають та прибіраються, на що вони? Палець об палець не вдаряють!...» Прибіжить Настя у садок — він нерадий: «Улетіла, як московська бомба, рій зігнала, гилля пола-

мала, — їй Богу, треба піти пожалітися!» Він ішов і далі половини дороги не доходив; запримітить у стороні щось — ворону чи суху гілку і до них присікається — до ворони чи сухої гілки. А для кого він беріг яблука з своєї любимої яблуні? для кого беріг мед у куточку куріня, у маленькій мисочці? — Для Насті.

Куховарка Марія все бурчала на Настю: «ото кара Господня! Ну, чого панночці на кухню заглядати? Се не панночка, а дика птиця — лихо загальне!» А кому Марина пиріжок пекла? На кого Марина хотіла поглянути, коли лежала недужа та згадала свою сторону?

Покоївка Хима часто бідкалася, що панночка непосидяча дуже, а коли в Хими умер брат, до кого першого прийшла і сказала: «В мене брат умер?»

А покоївка — дівчинка Ганна, для кого втирала сльози та починала веселу казку про дурну ворону оповідати?

А сама Павла Андріївна, яка-б там ні гнівна була, чому не приможє суворо Настиного ласкавого погляду стрінути? Як ні крепиться, ні хмуриться, а губи так і розхиляються і серце теплійшає. Чарівниця ся Настя, істна чарівниця!

Годи минали за годами. Хуторцю Єлисавета Сергіївна не виграла, він перейшов в иньші руки; вони з Настею жили у Малимонових і вже збиратися од Малимонових не було куди.

Насті вирівнялося шіснайцять літ. Була вона жвава, моторна реготуха, темноока, струнка, свіжа дівчина.

В той час умерла Єлисавета Сергіївна. Вмерла мона од разу, несподівано; сиділа, робила, слухала, як Настя коло неї то співала, то говорила, слухала — нараз охнула і покотилася із стільця на землю. Настя кинулася до неї, закричала — усі збіглися, а вона вже нежива. Нерозважна була Настя, і довго, довго нерозважна. Впадали коло неї, вмовляли, — нічим не можна було її вмовити і ніщо її не розважило, крім часу. І все як згадає

любу тітку, в великих темних її очах повним-повно сліз і яркий румянець спаде з лиця.

II.

У Малимонових часто гості бували. І самі різно-родні: бідні, багаті, степовики, городяне, хуторяне — усякі.

Про Настю розходилася слава... Молодь стала з'їзжались поглянути на її красу. Приїхали раз — потягло в друге, і понадилися часто їздити. До Насті вже чималі женихів сваталось. Вона подумає, подумає, похитає голівкою: ні, не піду. Женихи притихли, засумували; їздили, дивилися на Настю, а говорить нічого вже не говорили — боялися гарбуза зісти.

Ераст Антипович не тільки не наглив Насті, а ще радий був, що вона не хоче заміж іти. «Скучно без Насті буде», — говорив він.

Павла Андріївна з ним сперечалася, але для того тільки, що-б йому довести, що вона більше його тямить; у самої неї серце замірало, як подумає, що з Настею розлучатися.

Часто став їздити в гості до Малимонових Данило Самійлович Копита. Він був багатий чоловік; маєтності в нього були такі, що хто із дідичів мимо проїде, усякий зітхне. Одинокий був, уже не молодий, із себе не гарний: високий, немов жердина, сухорлявий, рот йому щучий, ніс як у шуліки, а очі як у сови.

Данило вперше приїхав до Ераста Антиповича по ділі, побачив Павлу Андріївну і Настю, познайомився і став-бувати. Данило Самійлович усе Павлі Андріївні ручку цілував, привозив їй цвіти, присилав персики, сидів коло неї та говорив із нею по довгу. Павла Андріївна нахвалитися не могла — що яка то мила, гарна людина. Ераст Антипович тож був радий одвідинам багача, говорив із ним з шанобою, кланявся йому низенько. Тільки Настя не дуже мала ласку до Данила Самійловича —

уклонитися тай шукає okazji, щоб від нього утікати. Данило Самійлович говорив із Настею дуже мало і рідко, якимось нерівним, немов не своїм голосом і обличчє в нього тоді якось темнійшало й хмурилося.

Раз Данило Самійлович дуже довго сидів, розмовляв із Павлою Андріївною і дуже її розворушив. Він їй говорив, що самотньому жити нудно, що хотів би він женитися, та не підуть за нього — він і старий і поганий, — гірка його доля! Умре він — очей не буде кому закрити!

— Ах, що се ви! Що ви, — покрикувала Павла Андріївна. Ах, не тратьте надії! Ах, женіться!

— Де вже мені, безталанному! Де мені! Я сам собі молодій не знайду і ні з чиїх рук не прийму — от хиба із ваших.

— Невже?

— Нехай мене Бог скарає! Я вас шаную, Павло Андріївно!

— Ох, далєбі мені соромно, Данило Самійловичу? За що-ж?

За все, за все, Павло Андріївно. Ви у нас найрозумнійша, а хто добрійш за вас?

Павла Андріївна зітхнула і мабуть нікого добрійш вона не найшла, бо не одказала.

— Де-ж мені вам молоду знайти?

— Як найближче пошукайте, Павло Андріївно, ближче, — одказав їй Данило Самійлович; він спустив голос.

Павла Андріївна поглянула на нього, немов ще спитала: де-ж?

— Ближче пошукайте, — повторив Данило Самійлович.

Вона замислилась, а він на неї дивився своїми совиими очима і губи в нього трошки тремтіли. Павла Андріївна подумала; подумала, одкашлялась і голосно з протягом гукнула на Настю.

Настя вбігла.

— Насте, подивись, які прегарні цвіти привіз мені

Данило Самійлович. Ох як пахнуть! Які хороші! Та і все в природі прегарне! Сядь, Насте, посидь із нами. Куди-ж ви, Данило Самійловичу? — спитала вона здивована.

Данило Самійлович стояв із шапкою в руках та низенько їй кланявся, він увесь на виду од разу одмінився, як недужий.

— Що з вами? Ви нездужаєте? — питалася Павла Андріївна.

Він одказав, що нездужає, поцілував у неї руку, уклонився і пішов.

— Який добрий чоловік — промовила Павла Андріївна.

— Не добрий він чоловік! — сказала Настя.

— Як можна гудити людей, Настенько! Ти все гудиш! По чім ти знаєш, що він недобрий?

— А ви по чім знаєте, що він добрий?

— Я по чім знаю? та по всьому.

— І я по всьому.

— Ох, годі Насте, годі! Я-б хотіла, що-б він женився, Настенько.

— А я-б не хотіла.

— Чому, Настенько?

— Він заморить жінку.

— Які вигадки! Розумна дівчина...

— Розумна дівчина за нього не піде.

— Чому не піде, мій друже?

— Настя заспівала:

А у тебе, старий діду,

Колючая борода,

Совипії очі,

Погані до ночі.

— Ах, стидно Насте, стидно!

А Настя сміялася, співала та говорила, що о всім не стидно.

— Бідний чоловік! Такий добрий чоловік!

А Настя сміялася і змагалася, що не бідний і не добрий.

— Стидно, Насте, кажу тобі, він добрий і нещасний, самотній чоловік.

— Ні, ні, він недобрий, поганий! — покринула Настя. До нього рідна сестра приходила — плакала, ішла од нього — плакала, він їй ніколи не поміг... так і померла... на нього сусіди всі жаліються. Скільки людей він засуdiv! Скільки людей він обидив! У нього серед зими леду не випросиш... скупий, жаденний, злий... я його знати не хочу! Я йому і кланятися не буду!

Настя віддихнула, поблизкала очима, вигукнула ще раз, злий, поганий, знати його не хочу, і вибігла на двір не слухаючи, як Павла Андріївна їй гукала: годі, годі, зажди! тривай!

Минуло три дні і за три дні ні разу не довелося Павлі Андріївній з Настею поговорити знову про Данила Самійловича. Скоро вона згадає про нього — Настя починає співати ту негарну пісню, або хутко щезає. Не встиг Павла Андріївна протягнути: прехороший чоловік! — уже Насті і немає в хаті.

— Що се ти все хвалиш його? — спитав Ераст Антипович. — Немов у перше побачила.

— Ну, не вчи мене, будь ласкав! Я його завжди буду хвалити! Завжди!

— Хвали, хвали, Павло Андріївно!

Цілих три дні Данило Самійлович не був у них. Четвертого дня у вечері він прийшов, спитався про здоров'я і ні про що більше. Він був дуже блідий і дивився все в низ. Павла Андріївна зітхала, обмахувалася хусточкою та дивилася все в гору. Вони сиділи в двох за чайним столом. Ераста Антиповича не було дома. Настя не показувалася. Сиділи і мовчали.

Данило Самійлович достав із кешені коробку, подержав, і ще більше побілів; подав сю коробочку Павлі Андріївній, і просив прийняти від нього подарунок. Павла Андріївна почервоніла і просіяла.

— Ох, нащо ви! нащо! Ох, Данило Самійловичу! Вона одкрила коробочку і покрикнула: ох, точнісінько мої! мої згублені!

— Я знав, що ви за ними скучаєте... я старався — промовив Данило Самійлович.

В коробочці були сережки з дорогим камінням.

— Як же се ви? Де купили? Де достали?

— Я виписав із Варшави, Павло Андріївно.

Павла Андріївна стала йому дякувати, — у неї навіть — сльози блищали в очах. Потому вона почала любитися сережками та говорила:

— Вже як я за ними жаліла! Скільки плакала, як згубила! Се була мені памятка од матери, і нагло я їх згубила! Я просто лиха ждала якого-будь по тому. Точнісінькі вони! Немов їх бачу!

Налюбувавшись, Павла Андріївна стала чай наливати та стала оповідати, як вона свої сережки згубила.

— Були ми в Ганни Григорівни в гостях і пішли купатись. Я сережки зняла і сховала в карман, тай забулася. Як я забулася могла — досі не збагну! І згубила... Ніяк не примогли знайти опісля. Двісті душ шукало — не знайшли!

Павла Андріївна знов узяла коробочку в руки і знову полюбувалася сережками.

Данило Самійлович усміхався; усміхаючись, побілів іще більш і спитався Павли Андріївни, чи вона не забула, що обіцяла? Невісту йому знайти!...

— Ні, Данило Самійловичу, ні! Не забула! Я знайду вам. Хвалити Бога, невіст у нас і не перелічиш.

Обое змовкли і посиділи мовчки.

Раптом Данило Самійлович присунувся близенько до Павли Андріївни. Очи йому палали, і худі його пальці так і впилися в м'які ручки Павли Андріївни та боляче їх стиснули. Данило Самійлович признався, що любить Настю і благав Павлу Андріївну допомогти йому.

— Я раднійша, раднійша, — одказала Павла Ан-

дріївна, — але Настя уперта така... Чи справлюся я з нею, Данило Самійловичу?

— Розумна жінка зможе, — Павло Андріївно! — промовив Данило Самійлович.

— Розуміється, Данило Самійловичу. Але чому ви Настю як раз обібрали? Знаєте, я-б бажала для вас жінку...

Її одну мені треба! — промовив Данило Самійлович, — а як не вона... він перевів дух та доказав: — иньшої не треба ніякої!

Та-ж вона уперта, дуже свавільна, Данило Самійловичу. — Я вам усе скажу — вона запальна і брусовата!

— Так я знаю!... Так я знаю! Мені її треба! Свавільної, брусоватої мені треба!

— Ох, я далєбі вас не пізнаю, Данило Самійловичу!

— Її одну мені треба! Її одну!

— Ох, далєбі, як чудно! — говорила Павла Андріївна.

Данило Самійлович одійшов, постояв коло вікна і вернувся за чайний стіл зі спокійним обличчям, із звичайною своєю медяною усмішкою. Вони стали мило розмовляти з Павлою Андріївною і знати, що розмовляли про важні справи; Данило Самійлович озирався, прислухав, Павла Андріївна розводила руками, засмучувалася, зітхала, усміхалася, і хитала, і кивала головою.

III.

З того часу у Павли Андріївни тільки й мови з Настею, що про женихів, про невіст та про весілля.

— Ти, Насте, не засидишся в дівках, — говорила Павла Андріївна. — Скільки он у тебе женихів! І буде ще більше, і будуть женихи ще кращі — не такі як тепер!

— А чим же теперішні не гарні?

— Як, Насте, хиба тобі подобаються? Невже? Хто-ж?

— Усі — одні більш, другі менш.

— Чому-ж ти заміж не йдеш? Тобі жалко нас, Настечко? А от я тобі знайду такого жениха...

— Ні, ні! За кого я захочу піти заміж, для того я нікого не пожалю — розлучуся.

— І нас не пожалієш? Невже, Насте?

— Не пожалію.

— Спасибі, Насте, спасибі! Се за нашу любов до тебе... За мою любов... Ох, ох!

Павла Андріївна засмутилася і не могла далі речей вести. Як ні почне — усе одна й та сама думка в голові, одні й ті самі слова з язика уриваються; і нас не пожалієш? Невже?

— Не вір їй, — вспокоював Ераст Антипович, — вона нас пожаліє.

— Ох, од неї усього станеться! — одказала йому Павла Андріївна стогнучи.

Одначе діло треба було провадити наперед.

— Насте, любиш ти багатство? — спитала Павла Андріївна.

— Яке багатство?

— Усяке. Щоб маєтноти, ліси, поля, дзеркала, оксамітові сукні, перли, алмази, смарагди, берлини, кучері, кухарі, золото, срібло... усе було, усе на світі! Любиш, Насте?

— Ой-ой! промовила Настя і хвилинку замислилася. — Хотіла-б я на все се поглянути! — Мовила вона.

— А як би тобі все дали? Усе тобі?

— Хто-ж би мені дав?

— Жених найшовся би такий... багач, добрий, чудесний... Ти-б враз надягла сукню розкішну, дороге каміння, будинок би в тебе такий, цвіти такі, гості, веселощі... усе, що ти забажаєш! Тобі-б завидували, кланялись би усі тобі... га? Насте? За такого жениха можна піти заміж заплющивши очі! Правда?

Ні, заплющивши очі не можна.

— Далєбі, що можна! Чому-ж?

— Який він, треба побачити попереду. — Яке-то з ним життя буде.

— Що-ж, життя прегарне! Вільна, багата, хочеш —

добро роби, хочеш — зло, усе можеш! А він... він тож хороший чоловігга! От, приміром, як би такий, як Данило Самійлович... Ох, Данило Самійлович, на мене, дуччий і дорочий за всіх на світі! Він би тебе, Насте, пестив він би тебе, Насте, у всьому слухав, потішав би тебе; усікими б роскошами тебе обсилав...

— Хто се роскошами обсилав кого? — спитав Ераст Антипович, увіходячи та прикрашаючи себе перед дзеркалом.

Хто-б ні був! — одказала з досадою Павла Андріївна.
— Хиба се не добре в роскоші жить?

— Бог із тобою! як не добре? Дуже, дуже, добре.

Ераст Антипович січ у крісло, позіхнув, зітхнув, сперся на руку, подумав; потому поглянув округ себе і мовив:

— Насте заспівай пісеньки! Що ти все у вікно дивишся?

— Ах, годі, тепер не до співів — всім! мовила Павла Андріївна. Ти перебив... ти вічно...

Настя заспівала:

Не хочу я хатки,
Ані сіножатки,
Ні ставка, ні млинка
Ні вишневого садка!
Ой ти старий дідуга,
Ізігнувся, як дуга...

Ераст Антипович засміявся.

— Як вона се вимавляє: «Ой, ти старий дідуга!»

— Напевне, не гірш вас, Ерасте Антиповичу!

Та що се ти, Павло Андріївно? За що? Чи ти до себе прикладаєш що-небудь? Далєбі...

Настя з своєю пісенькою випурхнула з хати...

— Ну, що далєбі? Що далєбі? — з гнівом питалася Павла Андріївна. — Ви все не в своє діло мішаєтеся! Усе!

Ераст Антипович устав і пішов до дверей.

— Нема чого втікати! Усе втікаєте, як заяць!

— Та що таке, Павло Андріївно?

Нічого!

Ераст Антипович став похожати по хаті. Павла Андріївна сиділа та хмурилася.

— Насті пора заміж, — сказала вона остро.

Ераст Антипович став похожати по хаті. Павла Андріївна сиділа та хмурилася.

— Насті пора заміж, — сказала вона остро.

Ераст Антипович помінився на виду і став.

— За кого? — спитав він.

— За кого-б там ні було! На що вам знати? Їй пора заміж!

— Молоденька, — промовив Ераст Антипович.

— Що се ви все учите, Ераст Антипович! Я знаю сама, що молоденька!

— Згодна вона? — спитав Ераст Антипович.

— Що-ж ви думаєте, її не треба ніколи заміж видавати? — спитала з серцем Павла Андріївна. —

— Ні, я не думаю... най іде. Але жаль із нею розставитися... Хати без неї спустіють — і він пройшовся ще раз по хаті і сів.

Павла Андріївна перестало гніватися і зажурилася. Розмова на сьому її стала. Посиділи вони мовчки і розійшлися.

Одначе діло треба вести!

— Насте, сказала Павла Андріївна, — тобі пора заміж!

Ні, ще не пора, — одказала їй Настя.

— А що, як би до тебе посватався Луша?

— Не пішла-б.

— А як Косовський.

— І за нього не піду.

— А уяви, як би до тебе посватався Данило Самійлович?

— Не піду!

— А як би неодмінно, неодмінно треба було, ну — смерть, або за нього?

— Не піду!

— Дивно, Насте, чому ти не шануєш такого прехорошого чоловіка! Непаче він тобі не до сподоби...

— Він мені не до сподоби. Годі про нього говорити. І Настя пішла.

Павла Андріївна була така невдоволена, що Ераст Антипович спитав її:

— Що се ти надулася, Павло Андріївно?

Він прийшов був до дому веселий, забалакував — не одказують, він і сам розсердився.

— Які ти чудні речі говориш! Далєбі, я дивуюся, — мовила Павла Андріївна.

— Чого-ж ти дивуєшся, Павло Андріївно? Ти не дивуєшся, а дурієш. Ох, жінки, жінки!... Он купець Миллов сеї ночі жінку задушив.

— Ох, Боже мій! Хто тебе про се питає!

— Ніхто. Сам собі кажу.

Сіли обідати, Насті не було.

— А деж Настя? — спитав Ераст Антипович.

— Не знаю. Ви-ж її розпестили так, що ні на що не похоже!

— Чим я її пестив, Павло Андріївно?

— Усім! усім! Будьте ласкаві, не змагайтесь! Не змагайтесь! Я й так нездужаю!

Ех, Павло Андріївно, мучить тебе лиха недуга! — За тобою, пані-матко, усі березки плачуть!

Павла Андріївна так і стрепенулася, як опечена.

— Ну, ну, годі, — промовив Ераст Антипович. Обідай смирно і я буду смирно обідать.

— Мені життя не миле з вами! Раньше часу я в домовину ляжу! — сказала Павла Андріївна.

— Хто з нас ранійше, хто пізнійше. — Богові одному відомо. А от я хворіти починаю.

— Що-ж у тебе болить? — спитала налякана Павла Андріївна.

— Та так, нездужається.

Ераст Антипович склав руки на грудях і зітхнув, і охнув.

— Ти полічись, будь ласкав! — говорила Павла Андріївна.

— Полічусь, полічусь, — одказав Ераст Антипович. І засоромився, що трошки припинувся хворим.

— Не подобається мені, що Настя разу-раз буває у Крашівки, — сказала Павла Андріївна. Що за приязнь із Крашівкою?

Ся Крашівка дуже хитра баба.

— Відна, — промовив Ераст Антипович. Особливих хитрощів, виходить, немає!

IV.

Город Н. був город тихий. Дві вулиці там буркованих, городницька та соборна: на иньших вулицях м'ярко ходити було по пісочку, а по хідниках росла травиця, і навіть подекуди цвіли квіточки; конюшина рожева цвіла, ромашка; весною тут городяне рвали молоду кропиву та лободу на борш; збирали полин для настою і цікорій для кофію та на лікарство. У городі було чимало садів, чимало пусто-порожніх місць; особливо густе, пусто-порожнє місце було на Ляховій вулиці, коло Ляхових воріт: величезний зарослий двір, а в тім дворі руїни будинку, обросли мохом та бурянами, за руїнами сад густий, великий. Скільки там спілих яблук, груш, ягід, скільки квіток цвіло, яка чудесна трава висока!

Туди ходили по гриби, по печериці, по ягоди, по садовину, по кирпич. Там усе діти збиралися на гулянку; хазяї заганяли туди пасти свої корови та воли.

Недалечко від того місця стояв біленький будиночок у три ьконця на вулицю; ворота були новісінькі, дворик муріжком поріс. Посеред двору розкинулася стара дрібнолиста груша; коло будинку зеленів та цвів садок. Тут жила бабуся Крашівка, Марта Петрівна.

Батько її був із козаків, ходив на Дін, розбогатів, оженився на красуні, на донській козачці; вийшов у

купці, та купець із нього був не моторний. Не то що-б самому закликати у крамницю, а прийде хто, так він ледве гляне. Заправляти він ніколи не заправляв, тай не поступався ніколи. Що коштує? — Карбованець. Покупник радий, що дешево, хоче ще дешевше: бери пів карбованця. — І се гроші, та не мої.

Бери 75 к.! — І се гроші, та не мої. А після трьох раз і балакать більше не стане. Часто-густо, покутник обидиться і піде: «Мені й дурно такого купця не треба!»

Став він убожити. Тут у нього жінка вмерла, дочку йому лишила. Марту Петрівну.

Він затужив тяжко, зовсім зубожів і вмер; умираючи, кажуть, він дав дочці заповіт піти на Тамань. Хто його знає, чи справді такий був заповіт, тільки Марта Петрівна на Тамань ходила. Ще живі люде, що памятають, як вона вийшла із города. В осени се було. Ясного время вийшла вона в своїй чорній кожушаночці, із червоною стрічкою на голові, і памятають, як через півтора року вона вернулася така-ж привітна, спокійна та добра, як і пішла. «Ходила», каже, «на Тамань, побачилась із дядьком; дядько гарно там живе, сімю має».

Марта Петрівна притулилася у своєї далекої рідні, — жила тихо, працювала багато, а через два роки потому заміж вийшла.

Чоловік її був полковничого роду, не бідний, молодий і гарний з себе. Страхали Марту Петрівну, що він вдачі лихої, та вона, чи не повірила, чи не побоялася — пішла за нього, і жили вони дуже добре. У них народився син; ще сьому синові года не вийшло — скоїлося лихо.

Крашівка посварився з сусідом на охоті, — а й сусід був із того-ж поля ягода, — не довго думавши націлились один на другого і вистрелили. Крашівка живий і цілий остався, а сусід од разу вбитий був. Крашівку довго судили; на решті засудили і заслали. Разом із ним пішла і Марта Петрівна з синком на руках. Вже як, кажуть, умовляв, благав Крашівка: «вернися!» — не вернулася. І йшли вони разом дружно і хлопчика свого

несли; то те понесе, то друге. І тужив тільки один Крашівка.

Бог їх святий знає, як там на заслання проживали. Через п'ять літ Марта Петрівна повернулася вдовою, з сином. Рідня її перемерла вся, і одна тітка перед смертю одисала їй домок та всяку мізерію. Марта Петрівна увійшла в сей будинок, стала жити, і помалу звела кінці з кінцями. Синок її Гриць славний був хлопчик, козак справжній. Учитись він був охочий. Спершу учився в дяка, потому став проситися в губернію на науку. Марта Петрівна його туди одвезла і цілий рік не бачила; літом тільки він приїзжав. За те літо бувало краще.

Син звичився, виріс; говорили бабусі, старожительки, що так і виїшов він у сього прадіда, полковника.

Син пішов до якогось дідича дітей вчити. Марта Петрівна жила в своєму будинку.

Марта Петрівна була бабуся ласкава, тиха, спокійна. Світлиці ясенькі в неї, в них пахло усякими запашними травами, а в вікна пахло свіжими квітками із саду. Крім плетених із комишу стільців та столів, застеляних мережаними скатерками, в одній світлиці стояла шкуратяна канапка, в другій стінні дзигари, з зозулею, в третій — ліжко та маленька постілька. Усього три світлиці й було. Над постількою висіла шапочка сива, смушева і в куточку стояла повозочка на трьох колісцях: на столі кошик із нитками, з клубочками з вовни, і там таки лежав червоненький мячик немов треба було його тож усе на похваті мати. Біля узголя на столику лежали листи од Гриця.

Про минуле Марта Петрівна ніколи не говорила, на минуле ніколи не нарікала. Нераз її питали, чи тяжко їй було, жаліли, що так гірко молоді її літа проминули, — Марта Петрівна слухає, слухає і вимовить: «Еге, минулося усе!» немов минув любий час, немов їй жаль проминулого.

З Мартою Петрівною жила молода дівчина Мелася, — дівчина дуже гарненька і з виду тишко, та зражували

її очі: лукаві, бистрі очі. Вона, знати, й сама про се відала, бо те й знай зітхала, усе засмучувалася, дивилася в гору, або в низ, або в бік, ніколи не дивилася просто. Стоїть, бувало, оттак, иньший подумає — молитви читає на память, але стукни, гуркни що на вулиці — стріла не вилітала-б хутчій Меласі за ворота, моторнійш не пробилося-б в юрбі.

Сюди-от Настя часто ходила і просижувала тут дні і вечері. Такі тихі дні та вечері!

Марта Петрівна робить; Настя і Мелася тож роблять. Балакають мало, за те думками де ні літають! Нараз Настя мовить: «Які в мене братіки були милі, Марто Петрівно! як би вони пожили на світі!»

— Розкажи-но ти мені про них щонебудь, Насте! — просить Марта Петрівна.

Настя почне згадувати, оповідати. Мелася питається, котрого вона брата більш любила; згадує свого меньшого — горланя, і старшого — молодця, і як за її брата попівна хотіла вийти заміж, та яка була ся попівна, та яка мати в неї, та рідня, та яке-то те село, де вона жила, і які там звичаї. На Різдво, приміром, які вигадки! А до речі, Мелася чула, кажуть що буде зима тепла сього року.

— Наша зима — ще слава Богу, — одказує Марта Петрівна, — а от єсть краї, де зима дуже люта.

— Де-ж? — питається Мелася.

— Багато там людей замерзає?

Марта Петрівна оповідає, які високі кучугури снігу, яка крига буває там, у холодних краях, і як любо в лютий холод розтопити піч.

Вже пізно. Настя прощається. Пора до дому, а йти не хочеться.

Марта Петрівна кличе її: приходь знову скорійш, та побудь знову як найдовше. Мелася іде її провести. Щоразу Мелася говорить, що вона усього в вечері в тьмі боїться: і собак, і людей, і мерців, а все-таки, йдучи вулицею, вона в кожную щілину в віконниці зазирає, за-

бігає в сади за квітками для вінка, доганяє кожного стрічного — довідатися, хто такий та куди йде. І Настя зазирає у щілинку в віконниці, і Настя забігає в сад за квітками, од стрічних тільки одходить у бік.

— Прощайте — Насте Михайлівно, — добра ніч!

— Прощай, Меласю, — добраніч!

— Приходьте до нас мерщій! Глядіть, не баріться довго.

— Прийду, прийу.

Настя стукає у хвіртку, хвіртка одчиняється, її стрічають. Хто вимовляє, що запізнилася так, хто питає, чи не треба їй чого, хто оповідає, що без неї гість такий і такий був, а хто говорить, що скучив за нею.

Розходяться спати. Настя одна в своїй кімнаті. Вона Богу молиться, стоїть на колінах. Потому вона заплітає на ніч свої довгі коси. Часом вона сідає, подумає, а після дум часом усміхнеться, часом зітхне і загасить свічку. Часом погасивши свічку, сяде біля вікна і довго сидить тихо, неначе прислухає до чого, потому тихо встане і тихо покладеться в ліжку.

А Мелася, провівши Настю, біжить до дому і все стріне Василя, сусіднього наймита. Василь красивий такий, чорновусий, чорнобривий, ходить у вишитій мережаній сорочці, в синіх шараварах, свитку накидає на праве плече, і либонь він і не ворожбит, а все знає, де Меласю стрінуту. Стрінуться і стануть. Уже Василь говорить, говорить! уже Мелася щебече, щебече!

— Меласю, чого так пізно? — питається Марта Петрівна.

— А ви думаєте близький світ! — говорить Мелася.

Ідеш, ідеш, ідеш... та ще острах тебе такий озме! злякаєшся.

— Чого-ж лякатися, Меласю?

— Чого? ох, Боже мій єдиний! А відьми? А мерці? лихі люде? А скажені собаки? А вовкулаки? А упирі? А...

— Що се ти, Меласю, що ти, голубко! Наше місце святе! — говорить Марта Петрівна і хреститься.

— Ну, пора спати, Меласю. Город уже давним-давно втих, усі поснули. Ніде не світиться.

— А як же не поснуть? Давно, давно пора. Ми тільки полуношники, — одказує Мелася, ніби хоче сказати: що-ж діяти, така наша доля!

Гасять огонь, і все в будинку темніє та стихає.

— Що ти невесела, Насте? — спиталася Марта Петрівна одного дня.

А Настя того вечора була хмурна.

— Яке в тебе горе, Насте?

— Та все мені гудуть у вуха, що пора заміж, пора заміж, пора заміж! Не хочу я заміж!

— Чи новий жених винайшовся?

— Знаєте Данила Самійловича Копиту?

— Знаю, Насте, бачила.

— Таке опудало! Ото він прийде, сяде з Павлою Андріївною — шу-шу-шу-шу, а потоду вона мені й співає: Насте, тобі пора заміж. До тебе аксаміт пристане, Насте! Тобі усі завидувать будуть, Насте! Ти над усіма сяятимеш, як сонце, Насте! А що, як Данило Самійлович до тебе посватається? Який прехороший чоловік, Насте!

— А Данило Самійлович?

— Почав рідче ходити до нас. Зо мною стрінеться, тільки уклониться та погляне — він негарно дивиться. Негарні в нього очи. Тепер іще гірший він став, неначе кого убить збирається.

— А Ераст Антипович що?

— Він нічого. Раз спитав мене: Насте, ти заміж збралася? Ні, ні, кажу. Він засміявся тільки. А я за Копиту не піду. Хоч би він гори золоті обіщав, — не піду за нього, не піду!

— Та на щож тобі гори золоті, Насте? — питається Марта Петрівна.

— Не треба мені! Не треба мені його багатства!

— Не треба, Насте. Награєшся золотом, моя дитино, оглянешся і моторошно стане.

Мелася параз немов виросла з під землі.

— Як же можна за нелюба йти? — Заговорила вона! Та краще в землю піти! Сей Копита старий як світ, а страшний, як дідько, а скупий як Жид... Хиба в вас иньших женихів немає? Єсть молоді, хороші...

— Я ні за кого не хочу, — сказала Настя.

— Ото біда, як подождати? Дівчина — не малина, не опаде. Иньші ждуть, ждуть... Бог знає скільки! — говорила Мелася.

— А якого ти собі жениха жадала-б Насте? — спитала Марта Петрівна.

— Не знаю.

— Та ти-ж думала, небійсь, про се?

— Думала. Я-б хотіла хорошого...

— Очевидно хорошого, — підхопила Мелася, хорошого, молодого.

— А чим тобі сподобатися? — спитала Марта Петрівна.

— Та я не знаю. одказала їй Настя. — Щоб гарний був...

— А вже-ж гарний, — сказала Мелася. — Гарний сподобається і полюбитися.

Одного вечера Настя постукала до Марти Петрівни; їй двері одчинив високий, молодий, вродливий чоловік і присвітив їй свічкою. Настя спинилася, поглянула на нього, а він на неї. Подумав він, що ніколи ще йому не доводилось бачити такої любої дівчини, а вона подумала, що ще ніколи на неї не дивилися такі прегарні очі.

— А хто там прийшов? — питала Марта Петрівна, виходячи назустріч.

Її не впізнати, така була оживлена.

— Настя прийшла? Іди, Насте, йди! У нас гість, син Гриць... Не ждали його не сподівалися, а він приїхав. Приїхав мій козак!

Усі увійшли в світлицю і сіли.

Настя коло Марти Петрівни, а приїзжий проти Насті.

Марта Петрівна сиділа без роботи. Обличчє її зблідло трошки, губи усміхалися, а на очах блищали сльози. Син приїхав, ось він тут; вона його бачить і чує.

Настя взялась було до роботи.

— Годі, Насте, сьогодні не роби, — сказала Марта Петрівна, сьогодні у нас свято.

Настя покірливо склала роботу. Прийшла Мелася з білим хлібом і з вином. Усі стали клопотатися; стали стіл застеляти, більш свічок світити, чашки розставляти. Усім було дуже добре, усім було якось святочно на душі. Мелася наділа на голову вінок із червоного маку, перестала дивитися у низ та в гору, а просто дивилася на молодого хазяїна. На нього дивилася й Настя. А Марта Петрівна з нього й очей не спускала. Чи йому не добре було? Ось знайома кімнатка, де хлопцем він засипляв під тихі пісні; ось миле материне обличчє — хвалити Бога, вона ще свіжа та бадьора; а ось незнайоме обличчє — таке молоде та прехороше! А от друге — не можна повдержати усмішки, як поглянеш на нього, таке веселе та лукаве!

Вечір теплий, темний, місяця не має, тільки зорі миготять. Як розрісся сад! Куці рож живі, запах їх чути, хоч їх самих і не видно за черемховими вітами, що лізуть у вікно; черемха виросла без молодого хазяїна — він тепер дивиться на неї і думає: се нова, се без мене, і йому спало на думку, як і всякому спадає, хто повернеться на рідне місце: а чи давно?

Марта Петрівна оповідала синові про старих знайомих, про нові доми, що вибудовано без нього, про чутки, що ходять.

Він слухав, зрідка про те, про иньше сам питався. Мелася виходила, приходила, і на ходу новини оповідала, поради давала, остерігала.

— Ви побувайте в пана Луски, — говорила вона, — в нього навіть ведмідь на ланці єсть. Він свою дочку

засватав на чужій стороні десь; такий немилосерний сей Луска! А от прибіжить до вас панич Шора — ви з ним не приятелюйте...

Настя говорила не багато, вона більше слухала. Якось до речі вона спитала:

— Ви надовго приїхали, Григорю Гавриловичу?

Марта Петрівна лехко зітхнула, їй вже одлягло од серця — вона вже знала, що Гриць останеться довго.

— На довго, — одказав Григорій Гаврилович.

— У нас страх як весело! — сказала Мелася.

— Дуже весело в вас? — спитав Григорій Гаврилович Настю, і дивна річ! У Насті на серці нараз стало якось тихо, тоскно, сумирно — і вона йому одказала: не дуже!

— І не скучали ми, — сказала Марта Петрівна, нема чого Бога гнівити — даремне. Я то тепер сливе нікуди не вихожу з дому, рідко, рідко... і до мене часто ходить тільки одна Настя... прийде і пощобече в мене.

Григорій Гаврилович поглянув на Настю.

Пізно кончився сей вечір. Пора Насті до дому, вона прощається.

— Я вас до дому проведу, — каже їй Григорій Гаврилович.

— Проведи, Грицю, проведи, — каже Марта Петрівна, — а то Мелася все боїться одна вертатися.

— А вже-ж страшно, — говорить Мелася.

Григорій Гаврилович іде провозжати Настю. Він вийшов із нею за ворота і озирнувся на всі боки.

— Ви не знаєте дороги? — сказала Настя.

— Без мене усе перестроєно, переплутано, — чого доброго й не найду.

— Байдуже, я знаю. Недалечко.

Правда, що було недалечко, але йшли вони довго таки. Ставали, дивилися на залишений Хорошаївський двір, і пройшли Хорошаївським садом до будинку Малимонових.

— Що се ви так запізналися, панночко? — спита-

лася Хима. — Усі вже сплять у дома. Пані гнівалась. Данило Самійлович цілий вечір у нас сидів. Весело там вам було у старенької? Ви, либонь, втомилися. Спочивайте. Добраніч вам.

— Голубонько моя! Чи не треба вам чого? — спиталася Хима.

Настя усміхнулася і похитала головою. Хима пішла. Настя лягла спати. Вона справді втомилася, тим то її сон хилив; але не міцно їй спалося. Скоро вона засипляла — її немов будив хто, нараз прокидалася. Над ранком однак вона міцнійше заснула.

— А ти мабуть заблудився у городі? — спитала Марта Петрівна сина.

Він узяв її руки і поцілував, і сів коло неї.

— Чи сон не бере? — спиталася Марта Петрівна.

— Ні. Яка ніч тиха та тепла!

— Ночі у літку славні.

Вони перейшли ближче до одчиняного вікна.

— Ти писав мені про своє життя-буття, а все лучче з живих твоїх уст почути, як тобі жилося, Грицю?

— Жилося.

І горе лучалося?

— Лучалося.

— Не велике?

— Ні, великого не було.

— Що-ж ти тепер думаєш? Спочинути?

— Спочину. А тим часом — місце винайдеться.

— Спочинь, дитино моя, спочинь.

Другого дня чорновусий Василь оповідав людям, що до сусіди Крашівки син приїхав на проживання. Був він у значного пана в учителях, учив дітей. Нараз значний пан узяв тай умер нагло — пані зараз до своєї рідні у столицю з дітьми, а Григорій Гаврилович сюди, до нас. І дуже хороша та добра людина Григорій Гаврилович.

V.

— Як ви з Настею Михайлівною зазнайомилися? — питав Григорій Гаврилович у матери.

— По переду на улиці стрічалися, я питаюся: чия се гарненька така? Довідуся — Малимонівська спритка. Раз на всеношній бачу, вона в куточку молиться, молиться... Виходять люде з церкви — вона послі всіх, і важна така йде, тиха; на дверях мене штовхнула, підвела очи і просить вибачення. Слово по слову, слово по слову, розбалакалися. Дойшли разом до дому. «Я до вас зайду», мовить вона. Я дуже рада. Зайшла до мене. Вона ще дорогою усміхатися почала, а прийшла до мене, як защебече, як розпустується! І співала вона, і танцювала вона. З того часу їй стала ходити до мене часто.

— А ви до неї часто ходили?

— Ні, дуже рідко. Малимонова мені не землячка і не рівня.

— Що-ж горда дуже?

— Не так горда, як вередлива. Одного разу прийдеши до неї — не знає, де тебе посадовити, чим тебе приймати, жалує, без устанку балакає; а иньшого разу прийдеши — ні питання тобі, ні одвіту, хіба тільки промовить: а! Проте, жінка не лиха, і милосерна до бідних.

— А Малимонів?

Він рівнійший од неї. Усе питає про здоров'я.

— А яке життя у них Насті Михайлівні?

— Вони обоє її люблять.

— Добре їй у них?

— Добре, не обижають.

— Вона ніколи не нарікала?

— Ні, не нарікала. Оповідас, те й те та те й те вийшло, те й те та те й те було, та оповідає без нарікання, так. На неї розсердяться — вона сама на них розсердиться; знаєш, рівна лічба.

— А тебе як приймали вони?

— Добре приймали.

У них бувають вечерниці; гостей багато наїзжає, — сказала Марта Петрівна помовчавши.

— Часті гості?

— Часті. Молоді багато — Настині женихи.

— Хто-ж такі?

— Не перелічиш їх усіх. Шосточка, Чаровський... почала була лічити Марта Петрівна.

— А Настя Михайлівна що?

— Ні за кого не хоче. Не хочу, — каже, ні за кого з них не піду. Іншим разом Григорій Григорович спитався матери:

— Ви все говорите про Копиту, що то за Копита?

— Тутешній дідич, багатир. Малимонова за нього Настю призначає, от ми з Настею й говоримо про нього.

— Що-ж він за людина?

— Не добра, кажуть, старий, скупий, немилосерний.

— Трудно умовляти Настю Михайлівну за нього йти?

— Де там умовляти! Вона дарма що молоденька, а своїм розумом живе і своєю волею: ніжна, що квіточка, а міцна, що криця.

Григорій Григорович стояв біля вікна; перед вікном, перед його очима цвіли квітки; він довго дивився на них; про щось думав; не раз він трохи усміхався; не раз він трохи нахмурювався.

— Знаєте кого я бачила? — сказала Мелася, — вона убігла поспішаючи в світлиці, — я бачила Копиту!

— Де-ж ти його бачила, Меласю? — спиталася Марта Петрівна.

Настя тоді сиділа тут таки, шила; вона тільки підвела очи на вістунку байдужо, не спитала її ні про що.

Григорій Гаврилович тож тут сидів оддалеки; він читав якусь книжку і слухав, що говорить Мелася.

— Я стріла його на вулиці, — говорила Мелася. Захожу в крамницю за сахаром, і він за мною слідом захо-

дить. Купці зараз до нього, немов кулі, летять, кланяються, питаються, крам вихваляють; він купував щось у коробочці, ласощі якісь, а я стою, жду та дивлюся. Дають йому здачі. Господи мій милий! так він і кидається на кожному копійку, як півень на яшне зернятко... Одну срібну сороківку узяв, оглянув і не питався а в руці стиснув, стиснув аж запищало. І поглянув на мене — такі в нього очі не добрі! Я купила сахарю, іду, а він мене наздогоняє, питається: ти, дівчино, у пані Крашівки служиши? А вже-ж у пані Крашівки, кажу. — Здорова вона? — А вже-ж, здорова, кажу. — Така вона добра! — А вже-ж добра, кажу. — Тобі мабуть живеться у неї добре? — А вже-ж добре, кажу. — Чутно, до неї син приїхав? — А вже-ж, приїхав, кажу. — Чутно, що син у неї красивий такий? — А вже-ж, красивий, кажу, та додаю: і молодий. Молодий, що барвінок! — Ох, мое лишенько! Я думала, він мене так і розірве на шматочки за се слово! Так його й зкорчило, й зкорчило... Я од нього мерщій. Тривай, тривай, говорить, ти славна дівчина така, а бідна, на ось тобі! Дає мені срібну сороківку. Сховайте для інших, кажу я йому, я не бідна, се бідний той, бо в нього душі немає... та хутчій побігла од нього.

Марта Петрівна одна її либонь, слухала; бодай вона одна поглядала на неї та усміхалася.

— А знаєте, куди він куплені ласощі поніс? — спиталася Мелася. — Просто до вас, Насте Михайлівно, я сама бачила.

— Насте, ти щось сумувати стала, га? — спитала Марта Петрівна.

Настя підвела на неї очі і наче не чуючи примовленого до неї, усміхнулася. І погляд, і усмішка в неї були неувважливі.

— Чи тобі стали дуже надокучати сим сватанням? — спитала ще Марта Петрівна.

— Докучають, — одказала Настя.

Вона сперлася на ліктик і хотіла була замислитися,

та зненацька стрілася очима з Григорієм Гавриловичом і спалахнула румянцем.

— Він уже посватався? — питалася Марта Петрівна.
— З тобою він балакає?

— Ні, — одказала Настя.

— Ти не журися, Насте, — одказала їй Марта Петрівна.

А Настя од разу тяжко зажурилася. Смутна посиділа ще трошечки тай пішла до дому. Як вже ні благала її Марта Петрівна: останься, Насте, останься! вона не осталася, — пішла.

Настя з кожним днем примовкала та притихала; нікого вона не піднімала на глум, не сміялася сливе, блиск пропав з її очей, пропала її жвавність; голос її став такий тихий, немов із роду не дзвенів у суперчках та не виспівув веселих пісень.

А Григорій Гаврилович із кожним днем ставав турботнійший. Він залишив книжки читати, понадився ходити далеко за город на охоту.

Марта Петрівна часом про щось роздумувати стала самотою, неначе вона чула, що недалечко смуток та скорбота; вона неначе з ними в мислях знайомилася.

Мелася, либонь, нічого не думала. А от чорнівусий Василь говорив, що коли-б молодий Крашівка та женився на Малимонівській сирітці, то лучче-б сього нічого на білому світі не було.

Григорій Гаврилович та Настя рідко й мало з собою говорили; здавалося, що вони збираються щось сказати одно другому і тоді вже в волю наговоряться. На одинці вони бували тільки вечорами, коли Григорій Гаврилович провожав Настю до дому. Щасливий се був час! Ночі зорешливі, теплі, українські; город заснув — вони йдуть поруч тихими вулицями; ніякого гомону, тільки соловії щебечуть, та сади шорошать. І коли потому вони самі з собою роздумують, у тугу вдаються, згадка про такий вечір думи їх розвеселить, їх тугу вгамує.

— В неї багаті женихи бутуть, а я бідний. Я її

люблю... А вона?... Чи брать мені її за себе на тяжке. вбоге життя? — думав Григорій Гаврилович.

— Чи любить він мене? Чи возьме за себе? Чи любить він мене, як я його? — думала Настя.

І смутно, і тяжко на серці, а пригадаються вечірні проводи, тепла нічка, соловіїне щебетання, шелестячі сади, два-три тихих слова, і на серденьку легче, легче...

VI.

У Малимонових були вечерниці. Увесь двір їх був заставляний колясами, бричками, дорожками. Біля воріт світилися два ліхтарі. Будинок ясно світився усіма вікнами серед темних вулиць. Гостей наїздилося чимало. Виряжені поважні пані поважно склали руки, поважно сиділи та поважно розмовляли; виряжені та моторні панночки ходила парами, перешіптувалися та усміхалися; старші сіли за картяні столи; молоді стояли купками коло дверей, коло вікон, дивилися на всі боки, а иньші дивилися лише в один бік. Павла Андріївна замітала за собою своєю пишною сукнею, обмахувалася хусточкою і всім жалилася на спеку. Ераст Антипович сидів серед картівників. Настя була поміж панночками. Вечерниці йшли своєю чергою — що далі то живійш. Пані загомоніли жвавійш; за картами сперечалися голоснійш; панночки помішалися з паничами, сміялися, цокотіли, бавилися в усякі грища. Серед сього шуму, гомону, сміху та веселощів Настя садовилася де-небудь і тихо сиділа. Моторошно їй солодко їй було стрінутися очима з Григорієм Гавриловичом. Яке їй стало усе нудне та немиле округи, коли він їй сказав: «Вам, либонь, дуже весело!» І все поясніло та покращало округи, коли він їй сказав: «Ви чогось смутні?» Як вони потому поглянули одно на другого — і обое зблідли, і обое були щасливі!

Григорій Гаврилович стояв і розмовляв зі своїм

давнім знайомим і шкільним товаришем, з Іваном Савичом Лепехою.

— Нема краще, як дитинні літа! — говорив Іван Савич, — нема краще! Жадного горя і в заводі тоді не було!

— А тепер у тебе єсть горе? — спитав Григорій Гаврилович.

— А ти думаєш не має? Єсть горе, Грицю, єсть!

— Яке? звідки?

— Звісно, яке і звісно, звідки. Од кого-ж усе горе на світі? Од дівчат! І моє горе од дівчини.

— А! — мовив Григорій Гаврилович і обернувся, і поглянув приятелеви в лице. Горе, знати, його сушило! щоким йому були рум'яні та округлі, очи не померхли — живо визирали з-під широких, чорних брів.

— Так, так! — говорив Іван Савич, — із думки не виходить у мене ся дівчина! Їсти й пити мені заважає, спокійно мені спати не дає, Грицю. Лихо, то й тільки мені з нею!

Як раз тоді Настя повз їх переходила.

— Чи пройде вона мимо, а моє серце за нею слідком; моє серце так і вмирає! — говорив Іван Савич.

Переходячи Настя поглянула на Григорія Гавриловича, а Івана Савича й не бачила.

— На всякого иньшого погляне, а на мене ні! — говорив Іван Савич. — Вона мене не любить зовсім, а перейде тільки вона мимо — серце моє за нею слідком, Грицю!

— Ти дуже її любиш? — спитав Григорій Гаврилович. — Хто-ж вона така? Дуже любиш? Без жартів?

— Які там жарти! Се лихо, а не жарти!

— Покажи мені її. Вона тут?

Іван Савич зітхнув, але далі мовити не вспів: надійшли три панночки і спиталися, про що у них мова?

— Про все потрошку, — одказав Іван Савич.

— Скажіть нам про що!

— Усього не можна говорити, — у нас єсть тайни.

— Скажіть! Скажіть! — приставали панночки.

Надійшли ще інші. Підняли гомін, сміх, пішла про всячину розмова.

Коли розносили варення та конхекти по покоях, ласуни припали до підносів, а кому бажалося слівцем перемовитися, влучили тоді годину і перемовилися.

Тоді Григорій Гаврилович і Настя опинилися разом коло вікна. Вони стояли близьенько одно коло одного та тихо розмовляли. Нараз Настя здригнулася і одвернулася. Григорій Гаврилович оглянувся і побачив у кутку чісь бліде обличчє, як у мерця, перекошене, — і недобрі очи престо дивилися на них.

— Хто се так дивиться на нас? — спитав Григорій Гаврилович Насті.

— Копита, — одказала йому Настя.

Коли вони ні зйдуться до купи — бліде, перекошене лице із злими очима дивиться на них і стежить за ними з якогобудь кутка.

Павла Андріївна, ходячи та замітаючи своєю пишною сукнею, нараз стала — побачила Копиту.

— А я вас давно шукаю, Данило Самійловичу, — мовила вона. — Що се ви сидите у куточку? Та що з вами? — нараз спиталася вона. — Ох, Боже мій!

— Тихше, тихше! — одказав їй Данило Самійлович. — Хто сей чорнявий, молодий — он там стоїть, у вікно дивиться... Се Крашівка?

— Так Крашівка, Данило Самійловичу, — а ви його не знаєте ще?

— Тихше... Тихше... Я завтра прийду до вас. Треба рішить хутчій... Завтра я до вас прийду... Так завтра...

— Ох, Боже мій... Та куди-ж ви?... Що се, куди він побіг?...

Данило Самійлович не далеко побіг. Він ходив коло Малимонівського будинку та заглядав у вікна. Очі його зірко шукали Насті та Григорія Гавриловича. Він із мукою та журбою стежив, як вони і нарізно були, та бачили одно друге, як вони радісно сходилися разом, як розмовляли. Він усе бачив: і усмішки, і погляди їх, і щастя,

і молодість її і красу. Бачити се було йому не стерпуче, а коли вони з його очей ховалися, — немов іще більш не стерпуче; він біг од вікон у темну вулицю, — а любові його знову приводили, він знову її шукав, знову находив, знову дивився на них.

Була ще одна душа, що стежила крадькома за Настею та за Григорієм Гавриловичом: Іван Савич Лепеха. Не раз серце в нього стиснулося, стиснулося... Одначе він розмовляв, сміявся; за сміхом, за розмовою ніхто не зауважив, що він трохи на виду помінився.

Данило Самійлович усе під вікнами.

Гості почали розізжатись. Торохтять колеса, виїзжаючи з двору; в покоях хутко рідчає людей. Крашівка тут іще. От уже в одному, а от в двох покоях погасили свічки. Павла Андріївна переходить і позіхає; Ераст Антипович розчисляється з двома останніми гостями коло зеленого столика — Крашівка все тут.

Він ходить по хаті, озирається — він жде її. В хаті все темніє; свічки все гаснуть. От вона увійшла. Яке в неї ніжне обличчя! І як вона дивиться на нього! Як вона його кохає!

Не памятаючи себе, Данило Самійлович кинувся од вікна, як ужалений; потому він кинувся до вікна і вдарив у ряму — шибки задзвеніли. Він чув, як Настя скрикнула, бачив, як вбігли Малимонові, спізнілі гості та челядь, і на-пів темна кімната ясно освітилася; як товпились коло вікна, висилали на вулицю з ліхтарями. Він притаївся. Коли все втихло, він знову підкрався до вікна, — вони знову разом, і знову розмовляють і дивляться одного на одного!

Нарешті всі пішли, — пішов Крашівка. Будинок зовсім потемнів і втих.

Данило Самійлович приплівся до своїх дверей. Йому одчинила худа бабуся, з тоненькою свічкою в руці. Він одіпхнув її із свічкою, пройшов у свою кімнату і сів коло стола.

Вже світати стало. Осінній холодний досвіток; сонце

сходить, світить, а не гріє, не живить; усе кругом повяло, усе тихо кругом.

Данило Самійлович сидів знеможений; кожна зморшка поглибшала в нього на виду. І нараз із злих його очей сльози так і линули, линули. Він схилився сивою головою на стіл — вихопилось глухе, недуже ридання. Він довго ридав, — коли підвів голову, сонце вже неясно виблискувало ізза сірих туч. Він почав ходити по хаті. Се була велика світлиця, де стояли комоди і шафи з важкими, мідними замками. На великому столі нічого не лежало; нічого не було ні на вікнах, ні на двох столиках — усе сховано під замками.

Він обійшов увесь будинок. Будинок у нього багатий, великий, але який понурий сей будинок! Який понурий! Все в ньому збережено і схоронено: од єдвабного пологу до хрусткого кришталевого стакана — усе під замком і в порядку. Берегли усе і всього пильнували в сьому будинку з остраху; господар був усе людина одинока та сувора; він зібрав чимало грошей, він любив свої гроші... Тепер він любив дівчину більше їх. Невже се правда? Так, се правда!

Він знову прийшов до своєї хати, знову сів коло стола. Посидів. Потому гукнув Ганку.

Увійшла бабуся, боса, квола і похмура, по самі брови псвязана чорною, проношеною хусткою, її синя юпка побіліла від довгого ношення; спідниця в латках. Вона була єдина слуга в домі і в дворі Данила Самійловича.

Данило Самійлович велів подати собі води; умився, прибрався і пішов до Малимонових, але там усі віконниці були ще зачинені; після вечерниць спали довше, як звичайно. Він став вештатися із вулиці в вулицю. Люде йшли на базар і що хвилини йому стрічалися. То два старші чоловіки ступали важкими чобітьми по промерзлій землі і розмовляли про господарство; то бігли молоденькі, стрункі дівчата з кошиками і змагалися між собою: — От не продам! — А от продам! — Не продам! — Продам! — То бабусі пленталися, охаючи та кречучи;

то швидко проходили молоді жінки і дівчата; чулися уривчаті слова, то сміх, то нарікання; на всіх і на все Данило Самійлович дивився неприязно та сумно. Коло дсму Крашівки він спіткав Меласю; показалося йому, що її лукаве лице лукаво усміхалося; гнів вмить опанував ним, він ладен був, либонь, задушити її; кинувся був за нею слідом, та схаменувся і пішов своєю дорогою. Знову був коло Малимонівського будинку — усе ще віконниці зачинені!

VII.

Павла Андріївна сиділа за чаєм та позіхала, коли Данило Самійлович до неї увійшов. Він, знати, збирався говорити спокійно, хоч обличчя його мінилося і посмикувалося.

— Ох, здорові, Данило Самійловичу! — мовила Павла Андріївна, — а я от чай пію; чи не хочете чашечку чаю? Що з вами було таке учора? Ви мене налякали. Що ви мені обіцяли сказати? Кажіть, кажіть. Ніхто не почує. Ераста Антиповича дома не має, Настя ще спить. Чого ви учора так рано пішли? Що вас таке непокоїло? А вчора в нас дуже весело було, — усі такі задоволені, пізно роз'їхалися. Що ви мені хотіли сьогодні сказати, Данило Самійловичу?

— Оддасьте ви за мене Настю Михайлівну? — промсьвив Данило Самійлович.

— Що з вами, Данило Самійловичу, що з вами?

— Оддасьте ви її за мене?

— Та я раднійша-б, я дуже рада, та вона не хоче, Данило Самійловичу, вона опинається.

— Заставте її!

— Та як же заставити, коли вона не хоче слухати? Я заставляю, а вона говорить: не хочу!

— Заставте!

— Як, Данило Самійловичу? Силою її віддати не можна?

— Чому не можна?

— Як же силою? Зв'язать її, чи що?

— Чому-ж не зв'язать?

— Ох, що се ви, Данило Самійловичу! Лучче ви заждіть. Не турбуйтеся, молю вас, пождіть, — я її таки умовлю.

— Я не можу більше ждять! Не можу... Її в мене однімають... одняли... Вона Крашівку любить. Мені кожна година дорожча золота! Перевінчайте її зо мною!

— Що се ви, Данило Самійловичу! — покрикнула Павла Андріївна. — Любить Крашівку? Як же я нічого не запримітила! Не може сього бути!

— Перевінчайте її зо мною хутчій!

— Що-ж ви запримітили? Що? Ви чули, як вона з Крашівкою розмовляла? Учора чули?

— Вона любить його, — промовив Данило Самійлович, — і так промовив, що Павла Андріївна змішалася і злякалася.

— Ну, добре, добре, — вимовила вона, — не сердьтесь, Данило Самійловичу. Я ніколи сього од Насті не сподівалася!

Обоє мовчали. Потому Данило Самійлович став тихо оповідати, а Павла Андріївна слухала його, дивувалася, хвилювалася та зітхала.

— Я сьогодні таки, Данило Самійловичу, сьогодні неодмінно умовлятиму її і скажу їй все... Прохатиму її...

— Звеліть!

— Звелю, Данило Самійловичу. Коли-б нам Господь поміг!

— А я все споряжу та все зготовлю.

— Добре, Данило Самійловичу, добре.

Данило Самійлович пішов був, та вернувся.

— За неї я вам оддам усе, що маю — життя мое тоді беріть! — промовив він.

— Покірно дякую, Данило Самійловичу... Я й так для вас...

— А як ви мене обманите?

Він поглянув просто їй у вічі своїми недобрими очима, — не добре поглянув.

— Як можна, Данило Самійловичу, як можна! Вірте...

— Заприсягніть мені! — мовив Данило Самійлович.

— Богом божуся, Данило Самійловичу, присягаюся вам!

— Хутчій, хутчій лише! — вимовив Данило Самійлович, — хутчій!

І пішов.

— Ох, Боже ти мій! — промовила Павла Андріївна, — я-ж його боюся! Їй Богу, я боюся його!

Вона подумала, похитала головою і зітхнула.

Прийшов Ераст Антипович.

— А що-ж обід? — мовив він. — Вже скоро вечір на дворі.

— Ох, годі! Не до того... Успієш ще пообідати! — одказала йому Павла Андріївна.

— Що-ж таке, Павло Андріївно?

Павла Андріївна мовчала.

— Та що такеє? Чим ти турбуєшся?

— За Настю сватаються, — сказала Павла Андріївна.

— А! Хто-ж такий сватається?

— Сватається Данило Самійлович.

— Копита! Бути не може!

— Чому-ж се бути не може! Чому, Ерасте Антиповичу?

— Се-б то я не сподівався од нього сватання. Настя його дуже не злюбила — вона за нього не піде.

— Хто-ж буде слухати Насті? Хто її буде слухати, хотіла-б я знати?

— А як же ти її присилуєш?

— Ох, Боже мій! Я їй щастя бажаю! Я їй хочу багатства, Ерасте Антиповичу; вона потому сама мені дякуватиме. Ви знаєте, що вона закохалася в Крашівку? Що-ж її по вашому за Крашівку віддати? га?

— Так се вигадки!

— Ні, се не вигадки! Ви живете, нічого не бачите, що у вас перед очима діється, а иньші, хвалити Бога, не сліпі ще!

— Ну, за Крашівку не слід їй йти! — сказав Ераст Антипович. — Сей Крашівка мені не до вподоби: гордій якийсь! А з чого-б йому здається, гордіти? Не вклониться до ладу, не усміхнеться, немов у нього спина дубова, а губи печатю припечатані. Та ну його! Ти справді думаєш оддавати Настю?

— Справді, тай як найскорійше.

— Дай, Боже, їй щастя. Жаль її одпускати з дому, Павло Андріївно.

— Вона часто ходитиме до нас. Данило Самійлович обіцяв будинок купити напроти нашого, щоб не розлучати нас із нею.

— То-то, вір йому!

— А певно, вірю. Будинок проти нас продається — він його купить, прегарно оздобить.

— Се буде гарно, коли буде.

Обое замовкли, потому Павла Андріївна знову почала:

— Настя буде у нас перша багатирка.

— Дай їй Боже! — одказав Ераст Антипович.

— Знаєш, Данило Самійлович мені казав: ви, каже, будете тоді мені рідня; вам, каже, я тоді оддам Більчики. Я йому: На що! На що! Ні, каже, Більчики ваші. І оддав нам Більчики. Страх, аке в нього добре серце!

— А ти й повірила, що оддасть обіцяне? Ох, Павло Андріївно!

— Певно, оддасть, Ерасте Антиповичу. Се певнійш смерти!

— Ти-б тільки подумала, що в Більчиках либонь півтора ста душ, пані-матко!

— Та хоч би мільон душ, Ерасте Антиповичу! Данило Самійлович обіцяв.

— Обіцяв пан — кожух дам, тай слово його тепле! Павла Андріївна розгнівалася.

— З тобою говорити не можна! — покрикнула вона.

— Ну, вибач, винен. Вибач і говори.

— Бачиш-но, сказала Павла Андріївна, — треба-ж колись Настю заміж оддати, треба-ж колинебудь із нею розлучитися? То лучче її оддати за багатого, за хорошого чоловіка, га?

— Що й казати, Павло Андріївно, — що й казати!

— От бачиш! А де ми найдемо багаччого за Данила Самійловича та добрійшого за нього? Одно слово, я обіцяла йому, що Настя буде його жінкою і тепер не можна одмовитися. Він так Настю любить, що я навіть боюся його. Коли, каже мені, не оддасьте за мене Насті, коли мене обманите — лихо вам! І дійсне, я чую, що лихо буде, коли Насті за нього не віддамо.

— А що-ж ти поробиш, коли Настя за нього йти не захоче, Павло Андріївно?

— Вона піде.

— Навряд чи вона піде. Заварила ти кашу, Павло Андріївно! Чого доброго — біду собі наживемо!

— Ох, Боже мій, чим би успокоїти мене, ти ще лякаєш! Тобі все любо мене розтривожити! А я знаю, що все кінчиться гаразд та щасливо!

— Ну, годі, Павло Андріївно! Я сам думаю, що кінець щасливий буде, а поки що — що діяти: потерпіти прийдеться.

Обоє знову змовкли.

— Боюсь я тільки одного, — сказала Павла Андріївна, — боюсь я, що Данило Самійлович дуже ревнивий буде.

— Чого доброго, й буде. Старі люде сливе завжди ревниві.

— Та-ж Настя така, що її не обидиш, як иньшу плохеньку.

— Се правда, а все таки і їй допекти можна, Павло Андріївно.

— Він її дуже любить; каже: життя за неї оддам!

— Може бути, може бути! А коли ревливий, то тим дужче ревнувати її буде.

— Ох, багато дечого мене турбує, й сама не знаю чому! Луччого жениха не знайти, а все жаль оддавати Настю!

І Павла Андріївна заплакала.

— Перестань, Павло Андріївно, перестань. Ну, не плач. Ти подумай... Я тобі скажу ще от що: Копита вже старий чоловік, проживе він, треба гадати, не два віки... А по ньому — Настя і багата, і вільна, як птиця.

— Ох, так! — мовила Павла Андріївна і підвела голову, — се правда! Напевно він не довговічний... худий такий... Настю він дуже кохає і все їй лишить...

За обідом усі мовчали. Павла Андріївна зиралася з чоловіком; Настя дивилася в затоплену грубу та тихо сиділа. На дворі йшов дощ і ліпив у шибки.

По обіді Настя пішла в свою кімнату, а Павла Андріївна з Ерастом Антиповичом у свій кабінет. де довго між собою про щось розмовляли пошеки.

В домі ще нічого не знали, але всі нашорошили вуха, усі чогось ждали.

VIII.

Павла Андріївна прийшла до Насті. Не увіходячи до покою, вона стала на дверях і поглянула. Настя сиділа коло вікна. Її білі плечі стулилися, підборіддя лежало на долоні; пальчиками вона притискувала собі губки, а локіток сперла об підлокотник; очі її дивилися замислено на вечірне, небо. Зоря жевріла червоним світлом, і хмари були з червоним відбляском, і дощові краплі на зівялій траві; на будинках, на деревах, на парканах, — всюди червоний відбляск.

— Об чім замислилася, Насте? — спиталася Павла Андріївна.

Настя здригнулася і встала.

— Чого-ж ти встаєш, Насте? Я от до тебе прийшла, хочу побалакати з тобою.

— Про що? — швидко спитала Настя.

Так питаються люде, коли на душі в них живе щось нікому не відоме та їм дороге.

— Про жениха, Насте.

Павла Андріївна усміхнулася яко мога веселійш.

— Сядь же, Насте, сядь. Ну, сядь, я буду говорити.

Настя сіла.

— Треба тобі неодмінно пристроїтися, Насте, — зачала Павла Андріївна. — Ти сама знаєш... Не вередуй, мій друже. Ти розумна дівчина. Данило Самійлович така прегарна людина. Він говорив мені сьогодні і я... я говорила тож, мій друже.

На імя Данила Самійловича Настя нахмурилася і одказала уривчасто:

— Ні! ні! ні!

— Як ні, Насте? Подумай!

— Ні!

— Чому-ж ти не хочеш? А я знаю, чому ти не хочеш! Тобі впав в око Крашівка.

Настя стала червонійш червоної квітки, змішалася і немов оторопіла.

— Але за Крашівкою тобі не бути, Насте! Я скорійш умру, ніж ти за ним будеш! Якийсь харпак, якийсь дурисвіт... якийсь...

— Не кажіть таких слів! — покрикнула Настя.

Замішання її минуло і боязкості вже не було; сльози блиснули у неї в очах, вона встала і голівку високо підвела.

— Ні, я говоритиму! Хто-ж мені заборонить? Крашівка...

— Не говоріть! — вимовила Настя.

— Я для тебе ж говорю, що Крашівка найстрашнійша людина! Що...

Настя пішла з хати.

— Насте! Насте!

— Ох, Боже мій, яка дівчина! — сказала Павла Андріївна, прокликавши дареме з пів години по всіх хатах.

— Та де-ж Настя? — спитала Павла Андріївна Химу.

— Кудись пішла, — одказала Хима.

— Куди-ж вона пішла?

— Не знаю.

— Як тобі се покажеться, Ерасте Антиповичу? — жалілася йому Павла Андріївна. — Настя й слухати мене не стала, пішла! Як тобі се покажеться?

— Не добре, не добре, — одказав Ераст Антипович. — Куди-ж вона пішла?

— Як се мені зносити? Як мені зносити се, га?

— Одначе, куди-ж Настя пішла, Павло Андрійовно?

Чиясь хода почувалася. Се був Данило Самійлович.

— Де вона? Де Настя Михайлівна? — було його перше слово. Очи його перебігали хутір, трівожно та понуро з обличчя Павли Андріївни на обличчя Ераста Антиповича.

— Вона зараз буде тут. Данило Самійловичу, зараз. Сідайте, будьте ласкаві, — сказала Павла Андріївна.

— Вона у Крашівки? Вона там! — промовив Данило Самійлович.

— Ох, ні, ні, далєбі ні! — успокоювала його Павла Андріївна.

— Посилайте за нею! Вона там! — сказав Копита.

Ераст Антипович одійшов був на бік, але тут присунувся ближче і спитав:

— А по чім ви, Данило Самійловичу, думаєте, що Настя у Крашівки?

— Я бачив, я бачив... як хтось убіг до них у хату — се була вона! Посилайте-ж за нею!

— Ох Боже мій! — вимовила Андріївна.

— А може й не вона вбігла у хату? — сказав Ераст Антипович.

— Вона, вона! Посилайте за нею, вона там!

Він так голосно і гнівно промовив останні слова, що Павла Андріївна злякалася, вибігла із хати словами: «зараз, зараз посилаю!» І послала Химу за Настею до Крашівки.

Данило Самійлович тим часом кидався по хаті, як часом кидаються звірі в клітках. Ераст Антипович споглядав на нього, щось сам про себе думав. Павла Андріївна смиренесенько усіла в куточку, і помовчавши спитала:

— Що ви, Данило Самійловичу, все уряджувати почали? Будинок оздоблюється?

Данило Самійлович либонь й не чув; він кидався од вікна до вікна, виглядав то в те, то в друге. Обличчя в нього і темніло і блідло.

Павла Андріївна не дождалася одвіту, і поглянула на чоловіка — він їй подав знак помовчати. Павла Андріївна була стурбована і послухала. Настала мовчанка.

ІХ.

Настя швидко дійшла до Крашівчиного дому — постояла коло дверей немов вагаючись, але наважилась і увійшла.

Швидка хода, змішання, любов — такого блиску надали її очам, такий румянець її обличчю!

Марта Петрівна давно вже з Настею поводитися обережно, як із підбитою пташкою; вона її не спитала, що з нею, хоч бачила, що з нею щось особливе, а почала її розпитувати про вечерниці.

Григорій Гаврилович був тут. Настя стріла його очі; очі сі повні любови, питалися, що з нею. Насті нараз стало так на душі гарно і повно... І вона усміхачись одповідала Марті Петрівні.

Мелася знала сама де-що про вечерниці і про гостей і встрявала тож у розмову.

— Славно освітили будинок — говорила вона. Ясно було так, що хоч голки збірай. Купець Мироненко скаржився, що всі свічки із своєї крамниці туди пожертвував. А пані одна там була така товства, що голови не може нахилити, подвійна борода така, що не пускає — лихо тай годі! Так та пані тільки сидить та дише, дише... Панничі були. Дивляться як голубенята з гнізда... Панночки розумнійші здаються — виражені такі...

Почувся стук у вікно.

— Хто-б се? — мовила Марта Петрівна.

Мелася побігла одчиняти.

— Прийшла Хима до дому Настю звати. Павла Андріївна веліли Насті, що-б вона заразже йшла.

Настя було спалахнула, хотіла заговорити, але втихла і поглянула на Григорія Гавриловича, що він скаже. Він нічого не говорив, але на виду помінився. Марта Петрівна спитала Химу, що таке в них лучилося?

— Нічого, хвалити Бога, — одказала Хима.

— У них старий Копита сидить — сказала Мелася. Правда, Химо?

— Правда, — одказала Хима.

— Я не піду, — промовила Настя. Скажи Павлі Андріївні, Химо, що я ще посижу тут.

Настя говорила і за кожним словом споглядала на Григорія Гавриловича.

Хима пішла. По її відході розмова урвалася; всі були збентежені і замовкли. Настя скоро попрощалася. Григорій Гаврилович пішов, як усе, її провозжати.

До залишеного Хорошаївського саду вони мовчки дійшли, а тут Григорій Гаврилович став і спитав:

— Вас заміж іти силують?

— Я не піду за нього, — одказала Настя.

— А за мене? — спитав Григорій Гаврилович тихіше.

— Піду, — був одвіт, тихий та ревний одвіт.

— Люба моя! Не боїшся убожества?

— Нічого! Нічого на світі!

Він питав, чи давно вона його полюбила, вона пи-

тала чи давно він її — обоє першого вечора, першого побачення; згадали се перше побачення, згадали і вечіні проводи, і всі свої думи, і все своє горе, і кожну свою радість. А час минав. У вечірній тьмі кругом усе блищало від білого морозу, — місяць вибився з за хмар і сяяв на небі мов срібний.

— А рученьки зовсім похололи, — говорив Григорій Гаврилович.

І в теплу свою шалку ховав холодні ручки і цілував їх. Настя сміялась. Її всю поняло якесь щастя, освіжало і кріпило її.

— Тобі будуть жениха сватать, Насте, — сказав Григорій Гаврилович.

— А в мене вже єсть! Я скажу: в мене єсть жених!

— Прощай, моє серце! Любиш мене вірно?

— Люблю вірно, Грицю!

Не хотілося їм розлучатися, хоч плач! Обіцяли завтра побачитись рано-раненько...

Настя застала дома всіх у замішанню. Уже за нею послано було знову Химу, і Ераст Антипович сам збирався йти за нею. Він був дуже стурбований; ще більше стурбована була Павла Андріївна.

На дверях стрів Настю Данило Самійлович.

— Чого ви такі веселі? — спитав він здержуючи голос.

Настя увійшла ясна і весела — вона й на нього споглянула ясно і весело.

— Сядь, Насте, — сказала Павла Андріївна.

Настя сіла. Усі стояли круг неї.

— Насте, — сказала Павла Андріївна і взяла Данила Самійловича за руку, — Насте, от твій жених!

— Ні, — одказала Настя, у мене вже єсть жених.

Вона одказала мягко, тихо; червона краска так і розливалась по її ніжному обличчю.

Данило Самійлович увесь затремтів; Павла Андріївна ахнула; Ераст Антипович насупився.

— Хто-ж твій жених, Насте? — спитав Ераст Антипович.

Настя назвала.

— Ніколи! — закричала Павла Андріївна, ніколи сього не буде!

— Та постій, Павло Андріївно, мовив Ераст Антипович, а ти, Насте, не сердься, вислухай...

Та Настя не сердилась, а тільки сказала, що ні за кого не піде крім Григорія Гавриловича.

— От тобі жених! — говорила Павла Андріївна і показала на Данила Самійловича.

— Я ні за кого не піду крім Григорія Гавриловича, — одказала Настя.

— А як ви його ніколи більше не побачите? — спитав Данило Самійлович якимось диким голосом.

Настя звернула на нього очи, як на страховище.

— Я побачу його, — промовила вона.

— Краще її не дратувати, не сердити, — шепнув Ераст Антипович Павлі Андріївні.

— Я вже не знаю, що й робити! — сказала Павла Андріївна в горю.

— Ви його не побачите! — говорив Насті Данило Самійлович.

— Так, Насте, краще забудь його! — підхопила Павла Андріївна. Ти його не побачиш, я не допущу!

— Як ви не допустите? — спитала Настя.

— Я не допущу! — прошептав Данило Самійлович.

— Ви? Що се таке? Я не хочу тут оставатись! Я піду до нього...

Настя швидко підійшла до дверей, але Данило Самійлович кинувся в перед і загородив їй дорогу; Павла Андріївна схопила її за сукню; Ераст Антипович тож надійшов.

— Ви посмієте? — крикнула Настя.

В очах у неї заблищав гнів, а губи побіліли і тремтіли з ляку.

— Так, я посмію! — шептав Данило Самійлович. Я все посмію... Я все...

— Пустіть мене! — кричала Настя. Веліть йому мене пустити, Павло Андріївно!

— Ах, Насте! Ах, Насте! — ахала Павла Андріївна.

— Годі, Насте, заспокійсь: сядь, ми поговоримо — говорив Ераст Антипович.

— Я не хочу ні про що говорити! Пустіть мене! Ви обижаєте мене! Ох, гріх, гріх! Не добрі ви люде! Ви не смієте мене заперати!

— Ні, смію! ні, смію! — лепетала збентежена Павла Андріївна.

— Дозвольте, Данило Самійловичу, сказав Ераст Антипович, дозвольте, я поговорю з Настею.

Але Данило Самійлович і кроку од дверей не одступав.

— Ви зрадники! — покрикнула Настя. Що ви хочете зо мною робити?

Вона затулила лице руками і заридала.

— Не плач, Насте, не плач! — стала просити Павла Андріївна і сама стала плакати.

— Рано буде видніше, — рішив Ераст Антипович, а тепер пора спати. Іди-но спать, Насте!

— Так, так, Насте, іди спати, йди! — хлипала Павла Андріївна.

Ераст Антипович узяв Настю за руку і повів її, а Павла Андріївна схопила її за другу.

Данило Самійлович увійшов за ними у Настин покій і оглянув вікно — вікна були подвійні.

— Ну, ходім, вона засне, — сказав Ераст Антипович.

— Насте! — сказала Павла Андріївна. Насте.

Настя не одповідала.

— Насте! — повторила Павла Андріївна.

Знову не було одвіту.

— Ходім, ходім, — сказав Ераст Антипович.

Данило Самійлович намагався, щоб Настю перевінчати з ним силою. Ераст Антипович умовляв, що краще

помалу її намовляти; Павла Андріївна то з тим згожувалась, то з другим, охала і призивала поміч божу. Усі вмовляння пропадали дармо — Данило Самійлович твердив одно: хутчій оддайте її мені! Беріть за неї що хочете в мене — тільки хутчій оддайте її мені.

Стали на тому, що Данило Самійлович повезе Павлу Андріївну з Настею у село і там з Настею повинчається. Через три дні поклали їхати — раніш не можна було: у городі він не мав коней і ніде було достати екіпажа — треба було послати за ними в село, а до села од города цілих сто верств, та ще верств не міряних.

Х.

Другого дня Григорій Гаврилович дуже зрадів, що сонце нарешті вже зійшло і спішив на зустріч Насті.

— Ти йдеш, Грицю? — спитала Марта Петрівна.

— Йду, мамо.

Він швидко пішов вулицею.

Марта Петрівна дивилася на нього у віконце, поки їй видно було. Скільки життя і радості, скільки нетерпіння і веселости в нього на лиці йграло! «Дитино моя!» промовила вона. Сим словом багато, багато добра прохалося на його голову.

Григорій Гаврилович дійшов до самісінького Малимоновського дому — Настя не стрічала. Він постояв у проулку, перейшов його з краю в край і знов вернувся — все нема ще Насті. Він зайшов в Хорошаївський сад, де вчора стояв і розмовляв із нею — може вона там дожидає його; сад увесь наскрізь було видно, листя з дерев опало; світло й сонце пронизувалися всюди — не має Насті. Та поки він тут, то може вона йде тепер просто до них; він поспішає до дому, а її нема. В нетерпінню він знову виходить уже з дому і стрів Меласю.

— Слава Богу! — мовила Мелася, а я вас шукаю. Ох, бідна панночка, нещаслива панночка!

— Вона жива? — спитав Григорій Гаврилович.

У нього в очах потемніло і серце упало.

— Що таке лучилося, Меласю? — спитала Марта Петрівна.

Жива вона? — скрикнув Григорій Гаврилович.

— Жива, жива, бідненька, — одказала Мелася, та що то за життя, коли її заперли на замок, стережуть як злочинницю, хочуть віддати силою заміж за старого Копита.

— Що ти, що ти, Меласю! — сказала Марта Петрівна. Се неправда.

— Се неправда, — мовив Григорій Гаврилович. Скорій говори.

— Ох їй-Богу, їй-Богу щира правда! Хима вихопилась на хвилику, бігла нас сповістити; я її стріла і од неї все довідалась: говорить, панночка як зівяла квітка, і на світ божий не дивиться, нікого до неї не пускають.

Потому Настя все докладно розповіла, що було у Малимонових.

— Пожди, Грицю, пожди, — скрикнула Марта Петрівна.

Вона здержала си́на за руку і сумно на нього поглянула. Він в той мент схожий став на свого небіжчика батька, як дві краплі води — той самий гнів і відвага в очах, та сама краса і сміливість.

— Зажди, Грицю, поміркуй... Тихше, Грицю, а то все діло попсуєш і Насті не допоможеш... Копита багатир, він грішми закупить, Малимонів у городі начальник і рідня Насті, — як нам проти них йти силою? Будь тихше, Грицю, а то лихо буде... Може вони самі будуть тебе викликати на суперечку; будь на сторожі, Грицю, здержи себе, переможи себе! Грицю, чи чуєш?

— Усе чую, — одказав Григорій Гаврилович.

Марта Петрівна держала його за руку і чула як рука ся тремтіла; бачила, що лице в нього білійш полотна.

— Як-же, Грицю, ти думаєш? Чи правду я кажу?

— Правду.

— Як можна тихше, Грицю; коли стануть зачіпати тебе, дражнити — перетерпи, знеси все. Адже вони можуть і тебе заперти, а поки ти оправдаєшся...

— Правда, можуть мене заперти! Поки оправдаюсь...

— Сам бачиш, що силою не можна...

— Яка сила в нас? — мовив Григорій Гаврилович у гніві та смутку — де вона сила?

— Куди-ж ти, Грицю?

— Іду до Малимонових.

— Грицю для Насті... памятай.

— Я все памятаю.

Він прийшов до Малимонових, але його не пустили. Коло воріт стояв сам квартальний і сказав, що Ераста Антиповича ні в яким разі не можна турбувати, так само і Павлу Андріївну.

Пішов сильний сніг; за кілька годин вулиці завалило м'якими білими заметами. Смерком Григорій Гаврилович ледве пробірався по вузеньких заулочках. Небо все затягло хмарами, сніг усе ще йшов; не видно було низеньких біленьких будинків, тільки огники ясними точками блискали по боках.

Григорій Гаврилович добрався до одного будинку, до низенького ганку і постукав. В сьому будинку жив Іван Савич Лепеха з товаришом Василем Миколаєвичем Солодким. Іван Савич одчинив двері і дуже зрадів, а нараз неначе стрівожився.

— Ох, се ти, Грицю! Ох, друже!

Він повів його у світлицю і гукнув Солодкому, що Гриць прийшов.

— Е, е! Милости просимо, — сказав Солодкий. Чи здорові, Григорій Гаврилович?

У Солодкого очи і волос були чорніш чорного ворона; піднімав він пуди як перця; вид мав важнійший од пащі турецького; голос голоснійший, як у соборного диякона; а норову був тихого, услужливий, лагідний, любив синиць, поважав дідів і бабусь; товариш був вірний і прихильний.

Іван Савич коли краще поглянув на Григорія Гавриловича, так і скрикнув:

— Ох, братіку мій що з тобою? На тобі лиця живого не має.

— Правда, правда, ви змінились, — Мовив стурбований Солодкий.

— Поможіть мені! — промовив Григорій Гаврилович.

— Що таке, друже? Що, Грицю? Веди в огонь і воду! — одказав Іван Савич.

— І я вам туди товариш, — сказав Солодкий.

— Настю Михайлівну хочуть силою заміж віддати, — допоможіть її визволити!

— У Івана Савича пополотніло лице, голос упав і він уже тихенько спитав: по чім ти знаєш? А се питання зараз-же покрити иньшим: се дійсне правда?

Солодкий спитав, за кого її неволять?

Григорій Гаврилович усе розповів.

Солодкий учасливо його слухав, учасливо слухав і Іван Савич... і дивився на Григорія Гавриловича, немов щось нове в йому бачив; ясні його очи затуманилися; добре і сміливе лице засмутилося.

Почали радитись, що діяти.

— Силою нічого не вдієш, а поки будем жалітися та позиватися — її десять раз перевінчають. Часу гаяти не можна, говорив Солодкий, треба Настю Михайлівну у них викрасти.

— Я знаю Якова, їх садовника, і всі їх люде нам помагатимуть — її люблять, — сказав Іван Савич.

— Коли-ж? — спитав Григорій Гаврилович.

— Треба перш усього звісточку Насті Михайлівні передати, а вам, Григорію Гавриловичу, треба схватись. Ми чутку пустимо, що ви поїхали в губернію; вони безпечнійші будуть.

— Коли-ж? Я коней достану...

— Ні, вже ви сидіть смирно; станете ви коней доставать — дійде, що ви в городі, одне, а друге — ясно їм, як день буде, на що ви коней доставте. Ні, ви вже

дома посидьте, а ми з Іваном все з'орудуємо. Правда, Іване?

— Так, так, ми все уладнаємо, — одказав Іван Савич.

— А тепер ходім, подивимось, як то там Настю Михайлівну бережуть та стережуть; ніч непогожа, можна од всякого ока укритися.

Вони пішли до Малимонівського дому. З вулиці віконниці були зачинені, — нічого не видно було. Вони зайшли з другого боку, з заулка, од саду; крізь падаючий сніг, крізь дерева мигтіло освітлене віконце.

— Се її вікно світиться, — сказав Григорій Гаврилович.

Іван Савич знав, що се вікно її.

Оглянули садову огорожу — невисока, легко можна перелізти.

Григорій Гаврилович перескочив у сад, за ним товариші і почали підкрадатися до вікна.

Забрехали з двору собаки.

— Вернись, вернись, а то все пропаде, мовив Солодкий. Чуєте гомін! Нас переловлять.

Вони вернулись із саду.

— Григорію Гавриловичу, сидіть-же ви дома; а ми будем усе уладжувати і вас будем повідомляти, — сказав Солодкий.

— Так Грицю, сиди дома, а ми все уладнаємо. Завтра я підмовлю Якова, завтра коні достану, завтра подамо Насті Михайлівні вістку; ти не турбуйся — все зроблю.

Іван Савич схожий був на того козака, що в перше проти Татарів вийшов: із початку серце стиснулося, розум стуманів, а оглядівся молодий козак — став відважніший старих.

Товариші розпрощались і розійшлись.

Григорій Гаврилович сеї ночі не лягав. Марта Петрівна не нагадувала йому, що час спати, Вона сама не лягала — робила щось. І мати й син сиділи так тихо, що

їх зовсім не було чути. Син на сей час забув про матір, він мучився своїм сердечним горем, своїми тривогами, думав про кохану дівчину; мати тривожилась і журилась за нього.

XI.

Другого дня Іван Савич Лепеха ще в досвіта прохожувався заулком, де стояв будинок із темною крамничкою. Чого не продавалося в сій крамниці! Тютюн і табака, смушеві шапки, червоні пояси, бублики, дьоготь, ковбаса, нитки, лопати, мед — і не перелічиш! Все се продавала жінка літ трийцяти, така свіжа, здорова й весела, що любо було їй поглянути. Час од часу показувався в крамниці її чоловік і дивився на всіх, що переходили мимо, з якоюсь лукавою усмішкою — ся усмішка немов говорила: а ну, хто розумніщий! Ви чи я? Крамничку держала Малимонівського Якова кума, і він усе ходив сюди то за тютюном, то щоб йому стару шапку поправили, то поторгувати иньші шапки, то спитати, чи скоро буде свіжий тютюн, — або просто Яків ні за чим прийде і скаже, що зовсім він і не збіравсь, а от прийшов хто його знає за якою радістю. І дня не минало, щоб Яків не одвідав куми в крамниці.

Тут проходжуючись не далечко від крамнички Іван Савич дожидав Якова.

У Івана Савича очи хоч трохи запали, а дивилися і блищали жваво і бадьорно; може де які мисли й пекли йому голову — він часто знімав шапку і тряс зубом — але холод ясного соняшного дня дуже добре освіжав.

Годин може зо дві ждав Іван Савич, поки Яків указався. Яків ішов тихо, з люлькою в зубах; на голові в нього висока сива шапка, на плечі накинута чорна свита руки засунуті в кишені широких синіх шараварів. Ще здалека ясно визначалися довгі сиві вуса, великі чорні брови і між бровами глибока хмура зморшка.

Іван Савич пішов йому на зустріч.

— Здоров, Якове, — сказав Іван Савич. Якове, друже! Мені треба з тобою слівце перемовити.

Яків зняв шапку, спинився і слухав. Ні учасливості, ні цікавості не видно було на його лиці. Він мабуть тільки з поштивості дививсь на Івана Савича своїми понурими очима.

— Ти не видаси мене, Якове?

— А як се видають людей?

Іван Савич розповів йому всю справу і просив його допомогти.

— Я тобі, Якове, сам в якій хочеш пригоді стану.

— Спасибі вам за вашу добрість непокупну.

— Поможі-ж, Якове, помози, голубе!

— У чім помагать?

— Не перешкажай доброму ділу, Якове!

— Якому ділу?

— Ех, Якове, не муч, друже! Я-ж тобі усе до пуття розповів, чого-ж ти ще питаєш? Ти лишніх людей вишли куди, собак запри, дай мені звістку, в яку пору лучче можна підкрастися до панночки під віконце... Ти як думаєш, із вечора чи в досвіта, чи у ночі?

— Про що се ви питаєте? Коли красти зручнійш? Чув я, люде говорили, що лучче красти з вечора, а я не знаю — нічого на віку не крав.

— З вечора? То ми з вечора й підберемося через сад під вікно.

— Яке вікно, питаєте? Звісно, вікно, міцне, добряче, подвійне.

— Ох, а от мені було і з голови вилетіло, що вікно подвійне! Спасибі, Якове, що напутив.

— Панночка? Звісно, всі панночки нерозважні і полохливі. Що воно таке, панночка? Круть-верть! Ах-ах! Ні розважити, ні розміркувати. Що треба — забула, чого не треба — згадала...

— Так, треба завчасу повідомити панночку, умовитись. Ти скажи Химі — адже Хима хороша дівчина?

— Дівчина як дівчина, а чи хороша, я по чім знаю?
Я на ній не був жонатий.

— Вона не видасть панночки? Ти перебалакай з нею як небудь...

— З ким перебалакать?

— Та з Химою.

— Об чім мені з Химою говорить?

— Ох, Боже мій, Якове, серце ти мое! Вишли Химу до мене — як смеркне, я її дождатиму під вашим садом.

Яків курил люльку й мовчав.

Іван Савич повторив. Яків слухав як пташиний спів.

— Де-ж мені побачити Химу, Якове?

— Я не знаю, де-б її побачити. Кого треба бачити, того пристерегають.

— Добре, я пристережу, ти поможи. Якове голубе, поможи будь ласка! Собак запри.

Яків уклонився і пішов.

— Ну прощай, Якове друже! Спасибі тобі, спасибі!
— мовив йому у-слід Іван Савич.

Яків зайшов до куми в крамничку.

— Об чім се ви толкували з паничем Лепехою? — спитала кума.

— А тютюн у вас добрий? — спитав її Яків.

Кума більше не допитувала і завірила, що тютюн у неї добрий.

Кума давно знала кумів норів: коли зразу не одновів на питання, то й не жди одвіту. Як би її не пекло так непобориме бажання — усе знати — ні про що не варт було-б і питати старого хріна!

Ох, як се бажання пекло! Адже кума, хвалити Бога, не безклепка: в ту-ж мить здогадалася, що тут щось єсть.

І в куми проти її волі вихоплюється:

— Дуже він щось чудний сьогодні!

— А хто се чудний сьогодні? — питає кум.

— Та панич Лепеха! Про нього-ж мова!

— А! Так чудний, кажете, панич Лепеха?

— Кажу, кажу... А ви, куме, й не запримітили?

— Я дійсно трошки запримітив і отсе хотів вас спитати, чого він такий, — кума, думаю, знає, а хоч не знає то догадається... Ого-го! Кума догадлива...

Ну скажіть, будьте ласкаві, не гаспид?

ХП.

Панич Лепеха обійшов Малимонівський сад, намітив, що треба і повернув до дому.

Досі, на превелику його втіху, усе йде до ладу. На Якова можна покластись. Значить сьогодні... Як не довго ждати вечора... І не помітиш, як промелькне час... І успішно буде вкрадена вона... Грицева молода... От тільки не похвально, що серце все щемить та щемить... Ну, нема що діяти, пощемить та коли-небудь і перестане.

А воно тим часом усе не переставало — де там! Ще гірше розходилося, так що він чимало постояв під дверми... бо що за охота показувати приятелю Солодкому свою пику, коли на ній, як чорним на білому, написана туга та мука!

— Будуть коні і сані, і чудові! — стрів його Солодкий.

— Де достав?

— У Робоча на хуторі. Робоч славний чоловіга, товаришови готовий і душу оддати. Зараз же усе справив, і сам за кучера напрошувався. Ну, за кучера то я сам буду — він не вміє правити. А в тебе йде на лад?

— По троху йде.

— От і чудово!

— Чудово, друже!

— А знаєш, Іване, сказав Солодкий, я заздрю на таку молоду, як Настя Михайлівна. Мила дівчина! Один час я думав, що ти...

— Було — минуло, — спокійно одказав Іван Савич.

— Не буде Галя — буде другая, — сказав Солодкий.

А вашим молодим дай Боже щастя та долі, нехай живуть довго здорові та в гаразді!

— Дай Боже довгого щастя і здоров'я!

— А ми поки що і самі поживемо на світі, Іване!

— Поживемо, Василю!

Іван Савич поглянув навкруги.

Невеличка убога кімнатка, маленьке сліпе віконечко на вулицю; вулиця пуста, будинки тихі. Серце ще дужче в нього занило.

— А знаєш, Василю, поганий наш город! — мовив Іван Савич.

— А чим же він гірший иньших? — спитав Солодкий.

— І життя наше погане.

Іван Савич зачав ходити по хаті із кутка в куток. А чим се життя прикрасити? Як вибратись із сього городка?

— Не дай, Боже, нікому злидарем бути! — промовив.

— При вбожестві коли ще здоров'я лихе та сімя велика — то біда! — сказав Солодкий.

— Колишніх часів війни часто бували, ішли люде на війну, бились, рубались, а тепер дітись нема куди; нема де, нема чим тути розважити.

— А на війну то й я-б пішов, — сказав Солодкий.

— Увесь вік свій звікуй оттак: служи в тутешнім суді, веселись у тутешнім городку! Ач яка кімнатка тісна! Йй Богу, вона на домовину схожа!

Іван Савич сів кінець стола і схилив голову на руки.

— Що се ти, Іване, затужив так? — промовив Солодкий.

— Затужив? Ні... Чого тужити, — не поможеться. Так найшло...

Та адже правда, друже, непоказна наша кімнатка, — Бо-зна' яке життя... Одначе пора... піду...

— Та куди-ж, Іване?

— Химу пристерегати.

— А не рано?

— Ранійш лучче... Ще де-що розгляну добренько...

Солодкий провів товариша і похитав головою: зле з Іваном! Зовсім із сердегою зле...

Нічого тут не поробиш! Нема на кого нарікати, нема кого винуватити, — така видно доля. «Ще де-що розгляну добренько», — не розглядаєш ти, а блукаєш де-ненудь по пустирю, щоб нічийі очи тебе не бачили. Бродиш, друже, а туга з тобою, — разом смерку дож-детесь!

Де і з ким ні бродив Іван Савич до смерку, а смерком він стояв коло дому Малимонових, притаївшись за їх палісадником. Почали суватися хмари, і місяць тільки зрідка указувався, тай то не ввесь; а кінчиком.

От і Хима випорхнула із воріт.

— Химо! Химо!

Господи! Панич Лепеха! А я думала: Хто то мене дожитає! Бо сей старий Яків як почне тобі усе на здогад плести, то без попа й не розбереш!

— Химо, любиш ти панночку?

— То що що люблю?

Довідавшись в чім річ, Хима так і затремтіла з радощів.

— Спасибі, спасибі, що заступились за сироту! Я їй звісточку перекажу... Уже я ухитрюся... До неї тепер трудно й увійти, не то що з нею поговорити... Та вже я ухитрюсь! Покладіться на мене, як на камяну гору! Я не то що Мелася, що в неї тільки одни Василь на думці, — найшла цяцю! Тільки й того, що вуса чорні, — в тих вусах і вся його слава... Уже покладіться на мене! Уже я...

— А що Настя Михайлівна здорова? — спитав Іван Савич.

— Не жаліється.

— Дуже скучає?

— Дуже. — дуже — дуже!

Іван Савич зітхнув і було притих, — але параз немов опам'ятався, стрепенувся і промовив:

— То ждiть же нас... У вечерi, пiзненько ждiть.

— Та вже знаю, — одказала Хима, — уже покладiть-ся на мене! Побiжy: мене напевне вже оглядiлися... Панi посилала за бубликами i твердила: мерщiй! Визволяйте панночку, визволяйте! Ох, Господи Боже милостивий, поможи нам!

З сею молитвою Хима побiгла за бубликами, а Іван Савич попрямував до будинку Крашiвки.

А серце, серце... Ох, се серце! Занило, зацемiло так, що мусiв Іван Савич спинитись i постояти коло сеi хвiртки довше, як пiд дверми у приятеля Солодкого...

Одначе всьому повинна бути мiра... Іван Савич озирнувся, чи нема кого на вулицi — на вулицi було пусто. Він стукнув у хвiртку.

Його стрiла Мелася.

— А, мовила вона, так се вас ждуть! Iдiть, iдiть мерщiй, милости вашоi просимо. Ми вже очи переглядiли, вас дожидаючи!

Григорiй Гаврилович i Марта Петрiвна стрiчали вже самi. У Івана Савича не знайшлося зразу голосу i хата закутилась у нього в очах. Потiм він сказав:

— Усе готове, Грицю. Сьогодні.

— У ночi? — промовив Григорiй Гаврилович.

— Нi, з вечора, тiльки пiзнiйше.

— У якiй годинi?

— Через двi години будь у нас.

Іван Савич вернувся до дому веселий i потiшив свого клопотливого товариша веселим лицем i жартами.

Солодкий був такий задоволений, що навиць у нього трошки звичайноi величності пропало.

— Ми козацького роду, говорив Солодкий: у нас туга не загостюється, ми її проженемо скоро; по козацьки, лихом об землю!

— А знавш, що я ще придумав? — сказав Іван Савич.

Він спустив голос і розповів, що придумав.
Солодкий засміявся.

— А що, добре буде? — спитав Іван Савич.

— Добре, Іване, дуже добре! тільки бережись!

ХІІІ.

У Малимонових було не весело. До Ераста Антиповича дійшло, що Крашівка поїхав у губернію. Ераста Антиповича се занепокоїло: в нього в губернії був давній ворог, і сей ворог тільки ждав нагоди, — навіть не нагоди, а тільки приводу, — щоб причепитися.

Павла Андріївна ходила смутна і збентежена: їй було моторошно заглянути до Насті. Настя тужливо у неї все питала:

— Що я вам зробила? Чи ви не знаєте, як мені тяжко? Чи вам весело мучити бідну дівчину? За що ви хочете мене занапастити?

— Ох, як вона вбивається! Як вона, бідна, побивається! — говорила Павла Андріївна Копиті.

Копита їй нічого не одказував, тільки все хмурнійш та хмурнійш споглядав на неї, а коли вона говорила Ерасту Антиповичу, Ераст Антипович одказував, що стявши голову за чубом не плачуть, що тепер пізно жалувати.

— Та жаль мені її! — говорила Павла Андріївна.

— Що-ж робити, що жаль! Жаль — не жаль, а за Копиту оддавай, коли не хочеш, щоб він нас із лиця землі стер!

— Ох, Ерасте Антиповичу, вже він мені раз погрозив!

— Мені не грозив, та я і без погрози наскрізь бачу, що він за птах. Хто його знає, як приймуть Крашівчину скаргу. Причепляться до того, що сироту утісняю, тай підуть Бог зна чого дошукуватись...

І коли Копита не заступиться... Тепер річ у тім, щоб він заступивсь.

— Він заступиться, — сказала Павла Андріївна. Я ручусь!

— Не ручись і за себе, не то що за старого скниру!

— Він усе обіцяв...

— Ну, ну! Що-ж діяти? будемо упувати на добре!

— Ох, я Насті щастя бажала! Я бажаю їй щастя!

— Чого-ж пициш, Павло Андріївно? Я вірю тобі! Ех!

— Слухай... пеначе шум у Настиній кімнаті?... Ні... Ох!... Піду я знов до неї...

А в Настину кімнату тихенько відчинились двері, тихенько увійшла Хима, обняла Настю, міцно поцілувала:

— Не журіться...

— Химо, біжи туди... біжи до нього... скажи йому... перебила Настя і гнала Химу із хати.

— Не тужіть, не плачте, — шептала Хима, — та пождіть...

— Ох Химо! Я не бачила його давно! Іди, скажи йому! Ти не знаєш, яка я нещасна... Іди, йди до нього...

— Тихо, тихо! Він прийде... Ох, тихше, тихше! Почують, усе тоді пропало.

— Де він? Коли прийде?

— Сядьте смирно, слухайте смирно, смирно!

— Кажі... скажі!...

— Сьогодні у вечері прийде він під ваше вікно... Та тихше, тихше! Прийде з товаришами і вас украде... Тихше! Скажіть, що голова болить і йдіть раніш спати... Памятайте, все треба тихо! тихо! Та дайте-ж розповісти до ладу!...

— Так — так — так — розкажи... Тремтіла вона уся, як листок.

— Слухайте-ж... та слухайте хорошенько... не тремтять... чуєте... Біда з вами!

— Чую...

Хима розказала, — і як толком, докладно розказала! Нічого не спустила з ока — неначе увесь свій вік тільки те й робила, що помагала панночок викрадати.

— Ну не бійтесь-же, моє серце, закінчила вона: всі будемо помогати вам; навіть Мелася визвалася з своїм чорновусим... Хоч ми їх і не дуже потребуємо... Памятайте-ж, спокійніш дивіться, щоб не підозрили... Ідуть пані...

Почулася хода. Хима взяла в руки стакан із водою. Увійшла Павла Андріївна.

— Ти, Насте, ляж; ти, Насте, засни.

— Хочеш сиропу?

— Я нездужаю, — промовила Настя.

— Ох, Боже! що в тебе болить?

— Голова болить.

— Ох, Боже мій! Ох, Боже мій!

Ти, Насте, ляж; ти, Насте, засни.

— Так, так, ідіть я ляжу, — одказала Настя, ідіть я ляжу.

Павла Андріївна і Хима пішли.

— Настя нездужає, — сказала Павла Андріївна, увіходячи в гостинну.

Там уже був Копита, — і він і Ераст Антипович, обидва сиділи мовчки. Копита схопився зі свого місця.

— Слаба? — промовив він.

— Що таке з нею? — спитав Ераст Антипович.

— Ох, у неї голова болить. Ох!... вона спати лягла.

— Виспиться, і мине — голова се не небезпечно, — сказав Ераст Антипович. Не турбуйтеся, Данило Самійловичу.

Данило Самійлович посидів іще трошки, не кажучи ні слова, і пішов до дому в свій непривітний куток. Він був дуже похмурий, сумний і гнівний. Кожний прожитий день, лягав на нього, як гора: йому було все душнійш, все нуднійш. Його пекла турбота, нетерпіння; його мучила ревність.

XIV.

Десята година вечера була вже при кінці. Павла Андріївна сиділа з Ерастом Антиповичом у двох.

Обоє були дуже нудні.

— Господи, як у мене важко чогось на серці! — мовила Павла Андріївна.

На се Ераст Антипович тільки крикнув.

— І тобі тяжко? — спитала вона, — га?

— Ех, Павло Андріївно! — промовив Ераст Антипович.

— Хтось застукав у двері з вулиці.

— Хтось, стукає, чуєш? — сказала Павла Андріївна.

— Кого се принесло!

— Хто-б се? Чи не Данило Самішлович? — сказала Павла Андріївна.

Ераст Антипович узяв свічку і пішов одчиняти. Павла Андріївна виглядала зза дверей.

Увійшов дебелий, чорнобривий чоловік, високий на зріст, у синьому довгополому каптані, з виду — купець. Він зняв із голови оксамітовий картуз і уклонився низенько Ерастови Антиповичови.

— Чи начальника города сподобив Бог мене побачити перед собою? — мовив сей чоловік.

(Він говорив немов не своїм голосом, ягось глухо, з горла).

— Хто ви такі? — спитав Ераст Антипович.

— Купець Решетов із П., добродію сахаром там торгую.

— Що вам завгодно?

— Вибачте, що насмілився до вас явитися пізно; опізнився, добродію, опізнився. Тим опізнився, що кінь у мене корінний, почав шкутильгати.

— Чого-ж вам од мене треба?

— Та обидив мене ваш купець Жолтуха. Я приїхав на нього суда просити.

— У нас купець Жолтуха хороша людина, — сказав Ераст Антипович.

— Як вам завгодно, добродію, тільки він мене обидив. Явіть над нами правий суд, — я за правий суд тисячі не пожалію!...

— Та зайдіть до хати, в гостинну, чого-ж ми тут стоїмо?

Ераст Антипович увів купця в гостинну, показав на Павлу Андріївну і сказав: жінка моя. Купець уклонився їй в пояс.

— Сідайте, милости прошу, — сказав Ераст Антипович купцеві, — як вас звати, як по батьощі?

— Єремей Єремеїч Решетов, добродію.

— А! З великої Росії?

— Дійсно так.

— Я сам із великої Росії.

— Давно; добродію?

— Де там не давно... літ уже трицять живу тут.

— І добре, добродію, живете?

— Живемо помаленьку.

— А подруга не скучають?

— Байдуже.

— Скучаю! — промовила Павла Андріївна. У нас городок невеселий.

— Ярмарків, видно, не буває, добродійко? — спитав купець.

— Нікчемні ярмарки, — сказав Ераст Антипович. Ну, розкажіть своє діло. Іди-но, Павло Андріївно, не заважай нам.

— Крий Боже, від вашої подруги яка-ж завада? Лишіться, добродійко, лишіться! — просив купець.

Павла Андріївна лишилась.

— Ну, розповідайте, намагався, Ераст Антипович. Купець почав розказувати і розказував повільно надзвичайно, — як то кажуть — зімував на кожному слові, приплітав всюди свою рідню і знайомих, пожарі торішні, будучий кінець світа...

Ераста Антиповича вже нетерплячка брала як нараз купець встав, уклонився і сказав:

— Я привіз вам, добродію, двадцять голов сахару, не погордуйте мою щирістю.

— Дякую щиро, Єремей Єремеїч, — одказав Ераст Антипович. Дуже дякую!

— У мене тут під ворітьми парубок стоїть — дозвольте, я на нього гукну.

— Добре, Єремей Єремеїч, гукніть.

Купець вийшов моторно і гукнув голосно: зараз-же указався парубок із головами на плечах.

— Який азіят у вас парубок! — сказав Ераст Антипович.

— Правда, дійсно азіят. Дозвольте тут у передній сахар скласти?

— Добре, добре, я вам посвічу.

Ераст Антипович світив, парубок носив і складав сахарні голови, а купець лічив — налічив двадцять і знову Ерасту Антиповичу уклонився, потім Павлі Андріївній, — вона з усмішкою стояла тут таки, — а на парубка махнув рукою, велів йому йти на заїзд. Парубок пішов.

Ераст Антипович і Павла Андріївна обоє подякували купцеві.

— А діла все-таки до ладу не розказали! — сказав Ераст Антипович.

Купець знову почав своє діло розказувати...

Павла Андріївна була дуже задоволена купцевими приносами: раз — увага, а друге — дуже приємний вид мала ся купа сахарних голов — просто любо дивитися, усі як одна! — Навіть турбота за Настю одступила.

А Настя, тим часом, уся замираючи, поспішно збиралась...

— Одягайтесь тепліше, на дворі мороз такий, що зорі танцюють, — шептала Хима Насті.

— Та чи прийдуть вони? чи прийдуть?

— Ждіть, будьте на — поготові. Прощайте! Щасливої дороги, гарного, веселого життя!

Дівчата обнялися і довго цілували одна другу.

Хима пішла.

Настя стала прислухатись, ждати. Який шум, який згук чи відгук ні долетить до неї в холодному вечірньому повітрі — од усього вона здригається, і жде, жде... Їй то жарко, то холодно. Нараз хода... швидка, швидка хода... Се він!

— Насте! Насте!

— Я жду, я жду!

Він підрізує ряму... Господи, як страшно! Ряму вийнято.

— Насте, одчиняй, одчиняй!

Настя тремтячими руками одчиняє вікно... одчинила! Григорій Гаврилович халає її на руки і, вона в саду. Вони біжать, рука з рукою по саду до огорожі. За огорожею сані у триконь. Григорій Гаврилович переносить Настю через огорожу. Вони садовляться в сані і сані летять, як стріла; сніг вищить під полозками; зорі ясно миготять на небі; серце ще тріпочеться од недавніх страхів і вже повне радощів... В купі! Уже ніхто не розлучить! Адже не доженуть? Ні?

А в гостинній у Малимонових купець своє діло розказав, — по його оповіданю, купець Жолтуха у нього підманою сахар перекупив.

— Заступіться, добродію, за мене! — благав купець.

— Гм! — одказав Ераст Антипович.

— Я не пожалію і тисячі, оби тільки мені своєму напасникови віддячити.

— Не журіться, Єремей Єремеїч, — одказав Ераст Антипович. Покладіться на мене!

— На вас уся моя надія, добродію, — сказав купець.

— А знаєте, мені ваше обличчя дуже знайоме — я десь вас мабуть стрічав, — сказав Ераст Антипович.

Багато чести, — одказав купець із уклоном.

— І мені знайоме, — сказала Павла Андріївна.

— Багато чести, добродійко, — одказав їй купець тож із уклоном.

— Тільки от голос у вас... голос якийсь незнайомий...
— сказав Ераст Антипович.

— Простуда може? — спитала Павла Андріївна.

— Так, простуда, — одказав купець.

На вулиці чути стало веселу пісню. Хтось співав дуже весело: «Ой був, та нема». Купець став одклонюватися і прощатись.

— Приходьте завтра, — запросив його Ераст Антипович.

— Приходьте, — сказала Павла Андріївна.

— Неодмінно, — одказав купець, — неодмінно.

Купець пішов, а Павла Андріївна — сказала:

— Так скучно тепер, що усякому я рада. Поки був купець, усе лучче, а тепер зпову нудьга. І спати не хочеться.

— Уже пізно, пора спати, — одказав Ераст Антипович. Диви-но, скоро північ.

XV.

Ніч минула, настав ранок.

— Ох, що се таке! — скрикнула Павла Андріївна.

— Де? що? — спитав Ераст Антипович.

— Ох, ось... сахар... ох, Боже мій!

В передній вода текла струмками. Ясне весело світило в вікна; весело палахкотіла затоплена груба, а од учерашніх приносин купця Єремея Єремеїча Решетова, од голов сахару, лишилася одна мокра синя бумага, та шматки обтаялого снігу.

Ераст Антипович очам своїм не вірив; він стояв, як громом прибитий. Павла Андріївна ахала, охала, дивувалася, губилася в здогадах.

— Що Настя? — запитав нараз Ераст Антипович.

— Вона мабуть спить, я її ще не бачила сьогодні.

— Піди до неї... піди, поглянь зараз.

— На що?

— Піди, піди...

І Ераст Антипович сам поспішно пішов за нею до Насті.

Кімната Насті порожня. Вікно навстіж.

— Ах, ах, ах, ах! — заахала Павла Андріївна.

— Сама біда не йде — за собою другу веде! — сказав Ераст Антипович.

Скликали людей. Ніхто ніхто не знає, не відає; ніхто нічого не чув, не бачив.

Прийшов Данило Самійлович.

Ох, Данило Самійловичу! — промовила Павла Андріївна. Ох, Данило Самійловичу!

— Що лучилося? — погукнув Данило Самійлович і побілів як мрець.

— Насті немає! Настю вкрали!

— Ох, Боже мій! він умирає, — закричала Павла Андріївна.

Ераст Антипович було кинувся його піддержати, але Данило Самійлович одіпхнув його і побіг до дому з криком: «коней, коней!»

— Коні ще не прийшли з села, — одказала йому Гапка.

Він геть збожеволів, кидав гроші жменями і кричав: коней! Гапка ізлякалася і заховалася од нього.

Він побіг знов до Малимонових із тим самим криком: коней!

Там зо страху зараз йому дали коня і санки — він кинувся в них і, немилосерно поганяючи коня, помчав першою дорогою, яка попала.

А втікачі тим часом приїхали в село Гуньки, просто до молодого попа, кума Робоча, на широке подвір'я. Наймит покинув дрова рубати, наймичка кинула коромисло; молодий піп із попадею вибігли на зустріч.

— Все у вас готово? — спитав Солодкий.

— Усе готово, — одказав молодий піп.

— Ну, то з Богом! ходім до церкви.

І пішли до церкви.

В маленькій, старенькій церкві і перевінчалися.

Настю по безсонних ночах і тривогах хилив міцний сон; жваві її ніжки підкошувались, не то довів, не то доніс її молодий до саней і посадив втомлену, змерзлу і щасливу. Вона чула, немов упів-дрімоті, у пів-сні, як молодий піп приємним, тонким голосом бажає многа літа, а за ним підхоплює дякон і дячок басами — вона чула, але сама ні слова не могла вимовити. Очи їй заплющувалися від блиску синього неба, від ясного білого снігу, від сяючого сонця.

— Сердешна, як змучилася — чула Наста милий голос і хотіла сказати: мені добре, — устони її не промовили, хотіла поглянути — очиці не відкрилися. Солодно і міцно вона заснула.

Молоді були на втіках дві неділі. Вони крилися на хуторі у Робоча, у приятеля Солодкого, в теплому і світлому будинку.

Робоч був привітна, добра і весела людина; до того-ж він страшенно любив усякі незвичайні оказії і невимовно тішився їми. Він був радий гостям. Дуже клопотався що-дня про обід, сперечався довго зі своєю бабусею — куховаркою і що-разу під кінець суперечки обіцяв їй купити хорошу хустку на голову, або чоботи нові, або ще що-небудь. Куховарка не терпіла, коли з нею сперечалися, але вона мала велику пристрасть до нових хусток із крайкою, до нових чобіт, до всього нового, а найголовнійше вона була жінка добра, нікому печалі не бажала; молодість, любов і краса тож дуже порушали її серце — через се все обіди були прегарні і гостей частували на славу. Робоч навіть накупив співучих пташок, щоб у домі було веселіще; червоних скатерок і кришталевих стаканів, щоб було празниковійш; він найшов якогось старого скрипника, щоб грав усякі веселі речі і навіть сам часом танцював, закрутивши в гору вуса.

Він із великим смутком розпрощався з молодими... А молоді приїхали в город, оселилися у матері, і всі разом тихенько зажили. Чорновусий Василь оповідав, що там у домі гаразд із ранку й до вечора, і говорив тож чорновусий Василь, що й йому пора женитись, і що він поклав: як вийде йому год у хазяїна, то він ожениться.

Мелася стала ще веселіща, — літає, немов би крила мала.

Мелася не говорила що загадує, тільки вишиває вона безподобні рукави до нової сорочки, — такі, що хоч і до вінця...

— Нехай бере свого чорноусого, — говорить Хима: крім Меласі кому він потрібен...

Хима крадькома прибігала до молодих і звідти верталася така задоволена; і куховарка побувала там, і дівчина Ганна — а потім про молодих були у них довгі і приємні розмови. Навіть Яків повз будинок пройшов і коли вклонявся молодим, то осміхнувся.

Павла Андріївна скоро перестала гніватись і захотіла бачити Настю, але Ераст Антипович сього не допустив; він говорив, що боїться Копити, що жде його з дня на день, що Копита буде мститись над ним, коли довідається, що вони дружать із молодими. Павла Андріївна слухала із страху, але плакала і жалілася:

— Копита пропав, чого-ж його боятись? — говорила вона.

Треба сказати, що Копита як поїхав на здогін за молодими, то з того часу неначе в воду впав. Не було чути ні про Малимонівського коня, ні про санки.

Крім того що боявся Ераст Антипович Копити, він не міг ні забути, ні подарувати над собою посміху, хоч на иньше серце в нього було одходиве.

— Не сором тобі гніватись так довго? — питала його Павла Андріївна.

— Я їх не займаю, нехай же Богові за се дякують; а от Лепесі і Солодкому я про себе коли-небудь та нагадаю. За сахар хоч медом їм оддячу!

Та не вдалося нічим оддячити.

Після сміху, жартів та переодягання, на Лепеху знову туга напосіла, та ще дужче, ще більш нестерпимо... Він поміркував, порадився з Солодким і поклав пошукати щастя де-небудь далій. Зібрався він іти в Одесу. Солодкий не одстав од товариша і наказав собі однакові чоботи на дорогу.

— Що-ж ви думаєте? — питали в них молоді прощаючись.

О, в них, було дум багато: може стануть матросами, поїдуть морем у чужі краї; може проберуться в Крим; може в полк підуть...

— Дай Боже щастя у всім, говорили їм на прощання. Дай Боже всього доброго!

І довго лунала їм у слід: щастя, щастя! Доброго, усього доброго!

І щастя і всього доброго од усеї душі бажали молоджони. Вони навіть засумували, прощаючись із Лепехою, і їм стало якось ніяково, — немов вони щось одняли дороге у вірного друга, чого не могли вернути, за що не могли віддячити...

— Щастя нам, усього доброго бажають, — сказав Лепеха до товариша, коли вони йшли шляхом під весіннім сонцем, — неначе щасте і все добре стоїть тільки підняти на дорозі та в кишеню покласти!

— Певно, не кожному щастя і все добре дається, — одказав йому Солодкий, — а за добре бажання спасибі їм; бачиш-но, вони нам побажали, що самим їм Бог дав — вони щасливі і нам того-ж забажали.

Іван Савич згадав, які вони щасливі: дивляться так сміливо та ясно, говорять так тихо та ніжно. Думалось йому: піде то буде легче, а от пішов — стало ніби важче і усього стало жаль: жаль молодих, щасливих їх облич не видно; жаль господині — бабусі, спокійної, твердої і доброї, жаль веселих тамошніх розмов і лукавої Меласі жаль, і білого будиночка їх, і зеленого садочка.

Про Копиту зразу чутка йшла, що його чорт запис, що все його золото спалахнуло і перетліло на вугілля, що в нього в домі виє хтось у ночі; дивувалися, як стара Гапка в такому домі живе і стали на неї споглядати не тільки з жалем, як бувало, а споглядали і зо страхом.

А на справді в домі було тихо, як у могилі, одинока стара Гапка латала та перелатовувала свою старезну одєжину, хворіла без помочи і на самоті дожидала, коли її Бог прибере, коли земля прийме.

Нараз літом несподівано приїхав Копита, ще худіший, ще похмуріший він став. Увійшов у дім, одпер замки, перелічив гроші, переглянув усе добро; він пробув два дні дома — нікого не бачив, нікуди не пішов.

За сі два дні стара Гапка чула, як він стогнав і од сього стогону у неї мороз перебігав по за шкурою — страшно було, жаль було. Через два дні Копита поїхав на далекий свій хутір. З тої пори він оселився там, усе один, усе лютий та немилостивий. Спершу він про дав будинок у городі, потім усі свої маєтности повернув у гроші; живе, усіх лякає, сам усього боїться, лічить і стереже свій золотий скарб, підзорює стару Гапку в лихих замірах, грозить їй і обіцює страшну помсту.

Гапка все ще служить у нього; її ще земля не прийняла, ще Бог не прибрав.

Зміст II. тому.

	сторона
Сестра	7
Чумак	31
Сон	39
Одарка	51
Чари	63
Горпина (Панська воля)	75
Викуп	83
Свекруха	97
Отець Андрій (Знай, ляше!)	105
Максим Грімач	113
Данило Гурч	123
Два сини	133
Не до пари	143
Три долі	151
Маруся	245
Лимерівна	351
Тюлева баба	369
Глухий городок	405

LU
V9739L

509932

Vovchok, Marko (pseud.)

Твори Марка Вовчка. [Ред. Б. Лепкий.] в. 2

[**Transliterated:** Tвори Marka Vovchka. [Red.

**University of Toronto
Library**

**DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET**

Acme Library Card Pocket
LOWE-MARTIN CO. LIMITED

